

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2018

З М І С Т

Пам'яті Сергія Дмитровича Крижицького

3

CONTENTS

To the Memory of Serhii Dmytrovych Kryzhytskyi

Статті

УШКОВА Ю.В. Одонтологічна серія ямної культури з могильника Виноградне

5

МОГИЛОВ О.Д. Скіфські кулеподібні бронзові наконечники стріл

12

ПЕТРАУСКАС О.В. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я

22

АКСЬОНОВ В.С. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу

42

Articles

USHKOVA Yu.V. Odontological Series of Yamna Culture from the Vynohradne Burial Ground

MOGYLOV O.D. Scythian Bullet-type Bronze Arrowheads

PETRAUSKAS O.V. Cemetery and Settlement of the Cherniakhiv Culture Velyka Buhaivka in the System of the Middle Dnieper Region Antiquities

AKSYONOV V.S. The Early Medieval Verkhniy Saltov Burial Ground Sepulchral Rite: the Experience of Statistical Analysis

Публікації археологічного матеріалу

ГАВРИЛЮК Н.О. Склеп «македонського типу» з некрополя Німфею

57

ПАПАНОВА В.А., ЛЯШКО С.М. Вироби із заліза класичного часу з приміських садиб Ольвії

71

Publication of Archaeological Material

GAVRYLYUK N.O. Crypt of «Macedonian Type» from the Necropolis of Nymphaeum

PAPANOVA V.V., LIASHKO S.N. Iron Objects of Classical Time from Suburban Estates of Olbia

ГОРБАНЕНКО С.А., ГОШКО Т.Ю., ДЗНЕ-
ЛАДЗЕ О.С., КОВАЛЬЧУК О.М., МИЛАШЕ-
ВСЬКИЙ О.С., НЕСТЕРОВСЬКИЙ В.А.,
ПАНИКАРСЬКИЙ А.В., СЕРГЄЄВА М.С.
Намисто вельбарської культури з Хрінників
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В., ПУГО-
ЛОВОК Ю.О., ЩЕРБАНЬ А.Л. Знахідки I тис.
н. е. у Полтавському Поворсклі: за матеріала-
ми робіт 2016 р.

80

GORBANENKO S.A., HOSHKO T.Y.,
DZNELADZE O.S., KOVALCHUK O.M.,
MILASHEVSKYI O.S., NESTEROVSKYI V.A.,
PANIKARSKYI A.V., SERHEIEVA M.S. Beads
of the Wielbark Culture from Khrinnyky

98

VOLODARETS-URBANOVYCH Y.V., PUHO-
LOVOK Yu.A., SCHERBAN A.L. Finds of 1st
Millennium CE in Poltava Povorskli: Based on
Research Materials of 2016

Історія науки

МОРДВІНЦЕВА В.І. Пізньоскіфська культура
Криму: виникнення і еволюція концепту

113

History of Science

MORDVINTSEVA V.I. Late Scythian Culture of
the Crimea: Origin and Evolution of the Concept

Методика археологічних досліджень

СЛОБОДЯН Т.І. Можливості дослідження ті-
лопальних поховань: біоархеологічні студії

127

Archaeological Research Methodology

SLOBODYAN T.I. Possibilities of Cremated
Bones Research: Bioarchaeological Studies

Хроніка

Ольвійський Форум 2

139

II Forum Olbicum

МОГИЛОВ О.Д. Круглий стіл «Чорнолісся
верхів'їв Інгульця: цінність, проблеми, перс-
пективи»

140

MOGYLOV O.D. Round Table Discussion
«Chornolissia on the Upper Basin of the Inhulets
River: Significance, Problems and Prospects»

Світлої пам'яті Світлани Петрівни Пачкової

141

To the Blessed Memory of Svitlana Petrivna
Pachkova

Пам'яті Світлани Іванівни Круц

143

To the Memory of Svitlana Ivanivna Kruts

Пам'яті Аскольда Олександровича Щепінсь-
кого (1926–1997). *Fecit te ipsum*

145

To the Memory of Askold Oleksandrovych
Shchepinskyi (1926–1997). *Fecit te Ipsum*

Пам'яті Анатолія Дмитровича Пряхіна

148

To the Memory of Anatolii Dmytrovych Priakhin

Цей номер журналу вийшов завдяки допомозі пана Тараса Хмеловського

Здано до набору 01.03.2018. Підписано до друку 21.06.2018. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн.
Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 200 прим.
Тираж видруковано: ТОВ «7БЦ» 03067, м. Київ, вул. Виборзька, 84, тел.: (044) 592-00-80
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5329 від 11.04.2017

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ ДМИТРОВИЧА КРИЖИЦЬКОГО

27 січня 2017 року покинув цей світ Сергій Дмитрович Крижицький, член-кореспондент НАН України, академік Академії архітектури України, професор, доктор архітектури, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України.

С.Д. Крижицький народився в Києві 11 грудня 1932 р. Одним з його близьких родичів був відомий художник К.Я. Крижицький, академік Петербурзької академії мистецтв у Петербурзі, тонкий і неповторний пейзажист. Спадковий талант привів Сергія Дмитровича 1947 р. у Київську художню середню школу, яку він закінчив у 1954 р. У тому ж році він вступив на архітектурний факультет Київського державного художнього інституту, який закінчив у 1960 р. 1956 р. студент-архітектор приїхав на обмірну практику до Ольвії — Ольвійська експедиція стала долею для Сергія Дмитровича. Тут він познайомився з Н.О. Лейпунською, тут почався їх творчий, а незабаром і життєвий тандем, що тривав понад півстоліття. До моменту закінчення інституту здібності С.Д. Крижицького до наукової роботи були вже очевидні, і він отримав призначення в НДІ теорії та історії архітектури і будівельної техніки Академії будівництва і архітектури СРСР. Тут він почав працювати на посаді архітектора, вже через рік — молодшого наукового співробітника. Тоді ж були надруковані його перші наукові роботи, присвячені дослідженню багатопверхової житлової забудови Києва кінця XIX — початку XX ст.

Однак перша експедиція не забулася, і С.Д. Крижицький продовжував брати участь у щорічних розкопках Ольвії, виконуючи роботу архітектора, геодезиста, фотографа. У 1964 р. він прийняв запрошення від керівника Ольвійської експедиції член-кореспондента АН УРСР Л.М. Славіна перейти на роботу в Інститут археології АН УРСР і професійно зайнятися дослідженням житлових будинків Ольвії. З того моменту все його подальше життя було пов'язане з Інститутом археології і заповідником «Ольвія». У рекомендації, підписаній Л.М. Славіним, сказано, що С.Д. Крижицький «... з першого ж року одночасно проводив наукову роботу з питань реконструкції ольвійських будівель і кварталів». У кінці Л.М. Славін зазначив: «Все це дає мені право

рекомендувати тов. Крижицького для роботи в скіфо-античному відділі Інституту археології як дуже перспективного в науковому відношенні і корисного для Інституту співробітника». Паралельно була написана ще одна рекомендація від одного з провідних істориків давньоруської архітектури професора Ю.С. Асєєва: «С.Д. Крижицький володіє чудовими знаннями будівельної техніки та інженерної геодезії, а також є відмінним малювальником і графіком, що дає йому можливість глибоко вникнути у сутність здійснюваних ним досліджень».

В Інституті археології С.Д. Крижицький пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора з наукової роботи. Отримані професійні знання разом з практичним досвідом розкопок античного міста і неймовірною працьовитістю сприяли тому, що вже в 1968 р. у ЛВІА АН СРСР (Ленінград) він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Історія домобудівництва Ольвії в епоху еллінізму». З 1973 р. С.Д. Крижицький працював на посаді старшого наукового співробітника, а після захисту в 1980 р. докторської дисертації на тему «Архітектура античних житлових будинків Північного Причорномор'я» у ЦНІІТУ (Москва), у 1982 р., очолив відділ античної археології. Цю посаду він беззмінно займав до 2015 р. Керівництво відділом із 1986 по 2002 рр. Сергій Дмитрович поєднував з робо-

тою на посаді заступника директора Інституту з наукової роботи. У 1990 р. С.Д. Крижицький був обраний член-кореспондентом АН УРСР (з 1991 р. НАНУ), у 1999 р. отримав вчене звання професора.

Обсяг громадських обов'язків Сергія Дмитровича в Інституті археології був справді значним, зараз можна тільки дивуватися, як на все у нього вистачало часу. Він був секретарем місцевого комітету профспілок, членом Польового комітету і польової інспекції, членом численних редколегій і редакційних рад багатьох видань, членом Вченої ради та спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій. Він був науковим керівником понад десятка науковців, які захистилися як кандидати архітектури та кандидати історичних наук. Двоє з його учнів вже доктори наук. Не злічити відредагованих ним тез, статей і монографій, причому суворе, принципове ставлення до авторів рецензованих робіт у нього було завжди однаковим — від лаборанта до завідувачів відділом. При цьому С.Д. Крижицького відрізняв строго академічний стиль наукової дискусії, найстрашніше слово, яке міг очікувати від нього автор рецензованого рукопису — відоме всім в Інституті слово «каша» на полях. До того ж, тонкий, тільки йому притаманний гумор, нівелював негатив і від цього терміна, оскільки Сергій Дмитрович володів рідкісним талантом бачити раціональне зерно у кожного, хто хотів працювати. При цьому він був скупий на похвали, але той з його учнів, кому довелося почувати фразу: «*Ви — майстер*», — дійсно ставав професіоналом.

Ольвія стала головною, хоча і не єдиною пам'яткою в багаторічній дослідницькій роботі С.Д. Крижицького. З 1969 по 1971 рр. він керував Білгород-Тирської археологічною експедицією, піднявши за короткий термін дослідження цієї складної багатошарової пам'ятки на якісно новий рівень. У 1972 р. він очолив Ольвійську археологічну експедицію, керівником якої він був до 1994 р. З 1971 до 1974 рр. С.Д. Крижицький керував роботами організованої ним підводної археологічної експедиції в Ольвії. З 1974 по 1980 рр. був директором заповідника «Ольвія», де під його безпосереднім керівництвом почалися системні консерваційно-реставраційні заходи, що тривають і понині. Вдале поєднання двох спеціальностей, архітектури та археології, дозволили йому розробити і практично впровадити методичні рекон-

ментації для здійснення заходів з консервації та музеєфікації відкритих і експонованих під відкритим небом будівельних комплексів різного часу.

С.Д. Крижицький — автор і співавтор близько трьох десятків індивідуальних і узагальнюючих колективних монографій, причому ініціатива написання більшості з них належала йому. В цілому з-під його пера вийшло близько 300 наукових робіт. Його ім'я назавжди увійшло у вітчизняну історіографію античності — науково обґрунтовані реконструкції житлових і культових споруд, ще довго будуть методичним зразком для виконання подібних робіт, а уніфікований опис античних кладок «за Крижицьким» вже давно, ще за життя автора, став настільки хрестоматійним, що зараз навіть дивно думати, як їх взагалі можна було описувати інакше.

Сергій Дмитрович належить до того невеликого числа археологів, які пішли з життя «без боргів» перед наукою. За своє довге життя в науці він опублікував практично все, над чим працював сам або зі своїми колегами. Багато в чому завдяки йому, його публікаціям і доповідям на найбільших міжнародних конференціях, Ольвія стала широко відома у науковому світі. Антична пам'ятка без середньовічного і сучасного поселення є постійним магнітом для дослідників з різних країн; тут традиційно проходять свою першу археологічну практику сотні студентів. Своєрідним підсумком його робіт разом з дружиною і співавтором, Ніною Олександрівною Лейпунською, стала узагальнююча монографія «Житлові будинки Центрального кварталу Ольвії (*МАИЕТ. Suppl. 13*). Сімферополь; Керч, 2014». Крім цієї книжки, С.Д. Крижицький в останні роки систематично публікував інформацію про численні охоронні роботи і розвідувальні розкопки, що здійснювалися на городищі. Під його керівництвом та безпосередньою участю був створений зведений загальний план Ольвії з нанесенням розкопок за понад столітній період її досліджень (2017). Він поспішав усе встигнути.

Сергія Дмитровича довго буде не вистачати. Неможливо повністю замінити або повторити його наукові досягнення. Кажуть, вчений буде жити стільки, скільки будуть посилатися на його роботи. Їм же судилося довге життя, отже, і Сергій Дмитрович вічно житиме не тільки у наших серцях, але й у роботах багатьох поколінь вчених-античників.

Колеги і друзі

Ю.В. Ушкова *

ОДОНТОЛОГІЧНА СЕРІЯ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ З МОГИЛЬНИКА ВІНОГРАДНЕ

Статтю присвячено характеристиці одонтологічних матеріалів з поховань ямної культури могильника Виноградне (Північно-Західне Приазов'я) та порівнянню їх з опублікованими одонтологічними серіями ямного масиву. Підтверджено думку про неоднорідність антропологічного складу племен ямної культурно-історичної області. Висунуто гіпотезу про прояв на території Північно-Західного Приазов'я приблизно у XXIX—XXVIII ст. до н. е. нової групи населення, що вплинула на одонтологічні характеристики вибірки та її відхилення за рядом показників від інших серій ямного часу.

К л ю ч о в і с л о в а: одонтологія, ямна культура, доба ранньої бронзи.

Одонтологічні методи дослідження є дуже важливим джерелом інформації при роботі з антропологічним матеріалом, вони суттєво доповнюють інформаційні можливості інших методів (краніометричних, остеометричних тощо). Особливо важливе значення одонтологія має в тих випадках, коли погана збереженість матеріалу не дає можливості застосувати інші антропологічні методи дослідження. Перевагою одонтології є й можливість залучити до аналізу дитячі поховання, що містять значний відсоток такої інформативної категорії інвентарю, як кераміка.

Одонтологічна база даних для населення ямної культурно-історичної області на сьогоднішній день є досить обмеженою. Одонтологія населення території України представлена збірною серією, сформованою з матеріалів С.П. Сегеди та опублікованою Р.У. Гравере (Гравере 1999), та трьома локальними вибірками — Баштечки (Черкаська обл.), Орджонікідзе (Дніпропетровська обл.), Північно-Західне Причорномор'я

(Сегеда 2001, с. 154—155). Для Північно-Західного Прикаспію А.В. Зубовою опубліковані серії з могильників Калмикії та Астраханської обл. (Крива Лука) (Зубова 2010).

У цій роботі одонтологічна методика застосовується до серії антропологічних матеріалів (24 індивіди) з поховань ямного часу могильника Виноградне на р. Молочній. Дані про них наведені у табл. 1. Розкопки цього могильника здійснювалися у 1982—1985 та 1991 рр. Запорізькою археологічною експедицією під керівництвом В.В. Отрошенка та Ю.Я. Рассамакіна¹ (Рассамакін и др. 1982/2; Отрошенко и др. 1983/1; Отрошенко и др. 1984/10, Отрошенко и др. 1985/4; Рассамакін и др. 1991/235; Рассамакін 1991; Пустовалов 1999). Могильник включає великі кургани з численними будівельними горизонтами (кургани 3 та 24) та містить неординарні за розмірами та інвентарем поховання ямного часу (зокрема поховання з деталями возів), а отже він може мати важливе значення для розуміння історичних процесів на території України за ямної доби.

Антропологічний матеріал з могильника опрацьовано К.О. Шепель та Л.В. Литвиною² (Палеоантропологический каталог... 1986). Матеріал, що зберігається в антропологічних фондах Інституту археології НАН України, в більшості випадків характеризується поганою збереженістю, а отже публікація одонтологічних даних з цієї цікавої пам'ятки є вкрай важливою для антропологічної характеристики населення, що її залишило.

Програма одонтологічного дослідження включала як описові, так і метричні ознаки,

* УШКОВА Юлія Віталіївна — молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, julia_ushkova@iananu.org.ua

¹ Вдячна док. іст. наук, проф. В.В. Отрошенку та кан. іст. наук Ю.Я. Рассамакіну за можливість використати неопубліковані архівні матеріали.

² Вдячна кан. іст. наук Л.В. Литвиновій за можливість опрацювати та опублікувати одонтологічні матеріали з могильника Виноградне.

які фіксувались за методичними рекомендаціями О.О. Зубова³ (Зубов 1968; Зубов, Халдеева 1993; Зубов 2006). Наявність описової ознаки фіксувалась за її присутності хоча б на одному з антімерів. В якості порівняльного матеріалу використано опубліковані серії ямної культурно-історичної області з території України (Сегеда 2001, с. 154—155; Гравере 1999) та Північно-Західного Прикаспію (Зубова 2010). Частоти ознак у світовому масштабі характеризуються за О.О. Зубовим, Н.І. Халдеевою (1993, с. 128—131, табл. 6).

Одонтологічний комплекс, притаманний серії ямного часу з Виноградного (табл. 2), характеризується виразною європеїдністю. За більшістю ознак досліджена вибірка цілком гармонійно вписується до кола ямних серій, особливо з території України. Вона характеризується відсутністю діастеми ($dia\ I^1 - I^1$), редукції I^2 (rI^2), 3-горбкових форм M_2 , дистального гребеня тригоніда ($dtcM_1$), протостиліда ($ecstd=j, k\ M_1$), внутрішнього середнього додаткового горбика ($tami$) на M_1 , гіподонтії третіх молярів; невисокими відсотками колінчатої складки метаконіда (dwM_1) — 9,1 %, 2med (II) — 16,7 %, X-візерунку на M_1 — 6,3 %; невисокими в загальносвітовому масштабі та підвищеними для європеїдних серій (Зубов 2006, с. 36) частотами лопатоподібності ($shov$) I^1 — 18,2 % та I^2 — 30 %; середніми та низькими частотами балів 5 та 6 міжкореневого затоку емалі ($eeht$ (5—6)) на других молярах — 30 % (M^2) та 18,2 % (M_2); високими частотами 4-горбкових M_2 — 91,7 % та У-візерунку на M_2 — 23,1 %.

Декілька ознак виокремлюють Виноградне з кола серій ямного часу. Це, в першу чергу, дуже високий відсоток горбика Карабеллі (75 %), що виходить за межі мінливості для сучасних

популяцій⁴. Варто зазначити, що ступінь вираженості ознаки в балах у досліджуваній серії мінімальний (в основному 2 бали, тільки в одному випадку 3 бали). Одонтологічні матеріали з Виноградного виділяються також суттєво підвищеною частотою Іра (3) — 44,4 % та значним рівнем редукції гіпоконуса на M^2 ($r\ hy$) — 33,3 % (низьким в загальносвітовому масштабі та підвищеним на фоні ямних серій)⁵. Із значним рівнем редукції гіпоконуса контрастує тенденція до матуризації молярів нижнього ряду: значний відсоток 6-горбкових M_1 — 11,1 % (низький в загальносвітовому масштабі та підвищений для європеїдних серій (Зубов 2006, с. 40) та відсутність 4-горбкових форм M_1 . З високою частотою (25 %) представлений фен + $5M_1$, що в сучасних групах характеризує середньоевропейський одонтологічний тип (Зубов, Халдеева 1993, с. 129, табл. 6). Вирізняється серія також відсутністю краудингу (crI^2).

Цікаво, що за рядом ознак спостерігається істотна відмінність між населенням ямного часу з територій України та Північно-Західного Прикаспію. В ямних серіях з території України, на відміну від Північно-Західного Прикаспію, простежується тенденція до підвищення відсотків горбика Карабеллі, лопатоподібності I^1 , 6-горбкових M_1 ; відсутності діастеми та редукованих форм нижніх молярів. Більшість з цих тенденцій вже була відмічена А.В. Зубовою (Зубова 2010, с. 90).

Серія з Виноградного не є однорідною: за археологічними та одонтологічними ознаками в ній можна виділити невелику групу з шес-

³ Висловлюю щире вдячність док. іст. наук, проф. С.П. Сегеді; док. іст. наук, проф. О.О. Зубову; док. іст. наук Н.І. Халдеевій за неоціненну допомогу в освоєнні одонтологічної методики.

⁴ З порівняльних матеріалів найбільший відсоток цієї ознаки демонструє найближча територіально серія з Орджонікідзе, але й тут він складає лише 40 %. Решта серій характеризується ще меншими частотами (5,9—29,4 %).

⁵ Тільки населення території Калмикії характеризується вищим відсотком цієї ознаки (42,3 %), в решті серій вона представлена набагато меншими частотами (10—16,7 %).

Таблиця 1. Одонтологічні матеріали з могильника Виноградне

Експедиція	Курган, пох., ск.	Автор розкопок	Антрополог
ЗПЕ—82	К. 2 п. 7 ск. 1 та ск. 3; п. 13; К. 3 п. 7 ск. 1; п. 25; п. 26	Рассамакін Ю.Я., Пустовалов С.Ж., Рассамакін Ю.Я.	Литвинова Л.В., Шепель К.О.
ЗПЕ—83	К. 15 п. 6 ск. дитини	Рассамакін Ю.Я.	
ЗПЕ—84	К. 18 п. 9 ск. 1 та ск. 2; К. 24 п. 8 ск. 1 та ск. 2; п. 9; п. 14 ск. 5, ск. 6 та ск. X; п. 20; п. 23 ск. 1 та ск. 2; п. 28; п. 31; К. 26 п. 6; п. 7; К. 29 п. 2	Савовський І.П. Рассамакін Ю.Я. Покляцький О.В. Покляцький О.В.	
ЗПЕ—91	К. 36 п. 12	Рассамакін Ю.Я.	

ти індивідів, похованих у чотирьох могилах двох курганів: к. 24 п. 23 ск. 1 та ск. 2, п. 8 ск. 1 та ск. 2, п. 9; к. 3 п. 7 ск. 1 (Рассамакин и др. 1982/2; Отрощенко и др. 1984/10; Пустовалов 1999). Вона отримала умовну назву «група А».

З археологічних ознак для групи А характерними є парні поховання у великих ямах (довжиною 2,5, 2,3 та 2,0 м), що значно перевищують за розмірами стандартні поховання ямної культури, положення кістяків з розворотом на правий бік, орієнтація похованих у східному секторі, спорудження над похованнями насипів та досипок. Інвентар у цих похованнях

формує набори та включає такі неординарні речі, як бронзовий ніж, кам'яне ковадло, гіпсові підвіски, що теж вирізняє групу А на тлі в основному безінвентарних ямних поховань. В дитячих похованнях — к. 24 п. 9 та п. 29 (останнє можна віднести до цієї групи за археологічними ознаками) — знайдено дуже своєрідну кераміку з високими вертикальними вінцями, що уступом відділені від тулуба, найбільшим розширенням тулуба на рівні плеча, плоским дном та багатою шнуровою орнаментациєю. Два екземпляри входять до варіанту Б сьомої групи, за Ю.Я. Рассамакиним (Рассамакин

Таблиця 2. Одонтоскопічні характеристики матеріалів ямного часу з могильника Виноградне

Групи	Ознаки									
	dia (I ¹ — I ¹)	crI ²	rI ²	shov (2+3) I ¹	shov (2+3) I ²	cara (2—5) M ¹	r (3,3+) hyM ²	M ₁ 6	M ₁ 4	M ₂ 5
Виноградне % (n)	0 (4)	0 (4)	0 (13)	18,2 (11)	30 (10)	75 (16)	33,3 (15)	11,1 (18)	0 (18)	8,3 (12)
Група А % (n)	-	-	0 (3)	0 (3)	0 (3)	100 (5)	60 (5)	20 (5)	0 (5)	50 (2)
Виноградне без групи А % (n)	0 (4)	0 (4)	0 (10)	25 (8)	42,9 (7)	63,6 (11)	20 (10)	7,7 (13)	0 (13)	0 (10)
Групи	M ₂ 4	M ₂ 3	ext (4—6) M ¹	ext (4—6) M ₁	ext (4—6) M ²	ext (4—6) M ₂	ext (5—6) M ²	ext (5—6) M ₂	1pa (3) M ¹	2 med (II) M ₁
Виноградне % (n)	91,7 (12)	0 (12)	18,8 (16)	14,3 (14)	36,4 (11)	41,7 (12)	30 (10)	18,2 (11)	44,4 (9)	16,7 (12)
Група А % (n)	50 (2)	0 (2)	25 (4)	0 (4)	33,3 (3)	33,3 (3)	33,3 (3)	0 (2)	33,3 (3)	25 (4)
Виноградне без групи А % (n)	100 (10)	0 (10)	16,7 (12)	20 (10)	37,5 (8)	55,6 (9)	28,6 (7)	22,2 (9)	50 (6)	12,5 (8)
Групи	2 med (III) M ₁	+ 5M ₁	M ₁ X	M ₂ Y	dwM ₁	dtcM ₁	tamiM ₁	ecstd=j,k (2—5) M ₁	Гіподонтія M ³	Гіподонтія M ₃
Виноградне % (n)	83,3 (12)	25 (16)	6,3 (16)	23,1 (13)	9,1 (11)	0 (13)	0 (13)	0 (15)	0 (11)	0 (11)
Група А % (n)	100 (4)	0 (5)	20 (5)	50 (2)	0 (4)	0 (4)	0 (5)	0 (5)	0 (4)	0 (4)
Виноградне без групи А % (n)	75 (8)	36,4 (11)	0 (11)	18 (11)	14 (7)	0 (9)	0 (8)	0 (10)	0 (7)	0 (7)

Примітка: умовні позначення ознак у таблиці подано (за: Зубов, Халдеева 1993): % — відсоток ознаки, n — кількість спостережень

1992, с. 91, 289, рис. 47, 3, 4). Найяскравіший екземпляр відноситься до варіанту А четвертої групи згідно класифікації цього дослідника та має, окрім названих ознак, асиметричні ручки (петельчаста ручка та ручка-уступ з вертикальним отвором) (Рассамакин 1992, с. 89, 284, рис. 42, 1; Рассамакін 1997а, с. 331, рис. 117, 8; Rassamakin, Nikolova 2008, р. 80, pl. 4, 4). В к. 24 поховання цієї групи займають стратиграфічно близьку позицію — вони є впускними у четвертий та п'ятий насипи кургану (насипи 2—6 та досипка 7 відносяться до ямної культури).

З одонтологічної точки зору індивіди, що входять до групи А, вирізняються, в першу чергу, розмірами зубів (табл. 3) — в основному вони є меншими за сучасні середні та характеризують групу як мікродонтну⁶, серія ж в цілому характеризується макродонтизмом, а її одонтометричні показники є вищими за середні. Контраст є ще більш виразним, якщо вилучити з серії індивідів типу А — в цьому випадку серія наближається до гіпермакродонтизму (див. табл. 3).

Одонтоскопичні характеристики групи А подано у табл. 2. Варто зважати на критично малу

численність індивідів у групі, що впливає на достовірність результатів, проте можемо зазначити певні цікаві тенденції. За деякими ознаками спостерігається суттєва відмінність індивідів групи А від решти похованих на могильнику Виноградне (відсутність лопатоподібності верхніх різців, форм + 5M₁). Проте найцікавіша картина складається при розгляді ознак, що вирізняють Виноградне з-поміж інших серій ямної культурно-історичної області. Зокрема, серед одонтоскопичних характеристик групи А бачимо максимальний рівень вираженості горбика Карабеллі — кожен індивід, включений до групи (5 випадків з 5), мав цю ознаку хоча б на одному з М¹. В 1 з 3 випадків (33 %) зафіксований варіант 3 борозни 1ра на М¹. Більш виразною, ніж у серії в цілому, є й асиметрична картина редукованості молярів верхнього ряду (r hy — 66 %) та матуризованості молярів нижнього (M₁ 6 — 20 %, M₁ 4 — 0 %, присутність саме в цій групі єдиного на всю серію випадку 5-горбкового M₂)⁷. Отже, більш виразним є саме той комплекс ознак, який виокремлює Виноградне з кола серій ямної культурно-історичної області, а це дозволяє припустити,

⁶ Рубрикацію подано за середнім модулем коронок першого та другого верхніх молярів (Зубов, Халдеева 1993, с. 29).

⁷ Матуризація молярів нижнього ряду в цьому випадку контрастує не тільки з редукованістю молярів верхнього, а й з малими розмірами зубів.

Таблиця 3. Середні розміри коронок молярів

Групи		Група А			Сучасні середньовітові*	Виноградне			Виноградне без групи А		
Зуби	Розміри	n	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	n	$\bar{x}$	σ	n	$\bar{x}$	σ
M ¹	MD _{cor}	3	10,4	0,2	10,4	14	10,8	0,5	11	10,9	0,5
	VL _{cor}	3	11,2	0,1	11,6	15	11,9	0,7	12	12,1	0,7
	m _{cor}	3	10,8	0,1	11,0**	14	11,4	0,6	11	11,6	0,5
M ²	MD _{cor}	5	9,3	0,5	9,4	13	9,7	0,8	8	10,0	0,8
	VL _{cor}	5	11,0	0,9	11,5	13	11,7	0,9	8	12,1	0,6
	m _{cor}	5	10,1	0,6	10,5**	13	10,7	0,8	8	11,0	0,6
m _{cor} M ^(1,2)		2	10,2 10,5**	0,2	10,7**	9	11,1 11,1**	0,7	7	11,4 11,3**	0,5
M ₁	MD _{cor}	3	11,1	0,2	11,2	14	11,5	0,7	11	11,6	0,7
	VL _{cor}	3	10,0	0,3	10,4	14	10,7	0,6	11	10,9	0,4
	m _{cor}	3	10,6	0,3	10,8**	14	11,1	0,5	11	11,3	0,5
M ₂	MD _{cor}	2	10,7	0,6	10,7	8	10,9	0,9	6	11,3	1,0
	VL _{cor}	2	9,7	0,2	10,3	8	10,2	0,8	6	10,7	0,8
	m _{cor}	2	10,2	0,4	10,5**	8	10,6	0,8	6	11,0	0,8

Примітки: n — кількість індивідів, $\bar{x}$ — середнє арифметичне, σ — середнє квадратичне відхилення, VL_{cor} — вестибуло-лінгвальний діаметр, m_{cor} — модуль коронки, m_{cor} M^(1,2) — середній модуль першого та другого верхніх молярів.

* за: Зубов, Халдеева 1993, с. 221, табл. 4.

** вираховано за середніми значеннями.

що цю своєрідність зумовлює саме та частина населення, що залишила поховання групи А.

Зважаючи на вищесказане, можна висунути гіпотезу, що поховання цієї групи маркують появу на території Північно-Західного Приазов'я нової групи населення із своєрідним обрядом та антропологічним (зокрема одонтологічним) типом. Зважаючи на калібровані значення радіовуглецевих дат, отриманих для трьох поховань групи А (Görsdorf, Rassamakin, Häusler 2004, р. 130, tabl. 1), можемо припустити, що це сталося приблизно у ХХІХ—ХХVІІІ ст. до н. е. Це припущення, зроблене на статистично незначному матеріалі, вимагає підтвердження на більш численних одонтологічних виборках. Тенденції, відзначені в статті, перевірятимуться при роботі з іншими серіями ямного часу з території України.

Підводячи підсумки, можемо сказати, що аналіз одонтологічної серії з Виноградного підтверджує думку антропологів та археологів про неоднорідність антропологічного складу племен ямної культурно-історичної області та складність етно-історичних процесів за ямного часу (Круц 1972; Рассамакін 1991; Рассамакін 1997, с. 294—301; Круц 1997, с. 380—382; Сегеда 2001, с. 154—155; Хохлов 2006; Зубова 2010; Герасимова 2011; Потехіна 2018). Отримані дані можуть свідчити про появу приблизно у ХХІХ—ХХVІІІ ст. до н. е. на території Північно-Західного Приазов'я нової групи населення, що вплинула на одонтологічні характеристики серії та її відхилення за низкою показників від інших серій ямного часу.

- Герасимова М.М. К вопросу о происхождении ямной культуры. *Вестник антропологии*. 2011, № 19, с. 104—111.
- Гравере Р.У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов. *Восточные славяне. Антропология и этническая история* (ред. Т.И. Алексеева). Москва, 1999, с. 205—218.
- Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. Москва, 1968.
- Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в антропофенике. Москва, 1993.
- Зубов А.А. Методическое пособие по антропологическому анализу одонтологических материалов. Москва, 2006.
- Зубова А.В. Население ямной культурно-исторической общности в свете одонтологических данных. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2010, № 2 (13), с. 85—95.
- Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди — бронзы. Киев, 1972.
- Круц С.И. Антропологичний склад населення. *Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство*, ч. 2, р. 1, гл. 5. Київ, 1997, с. 374—383.

- Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я., Гошко Т.Ю. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф. е. 20733, 1983/1.
- Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я., Константи́неску Л.Ф. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф. е. 21194, 1984/10.
- Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я., Кудрявцева О.В. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф. е. 21581, 1985/4.
- Палеоантропологический каталог коллекций Института археологии АН УССР. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1986, п. т. 118, ч. I.
- Потехіна І.Д. Звідки прийшли люди з візками: антропология і археогенетика ямних поховань Сугоклейського кургану. *Тези II міжнародної археологічної конференції «Ольвійський форум (пам'яті В.В. Кривіної)»*. 2018.
- Пустовалов С.Ж. Молочанське святилище. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, 1999, с. 104—118.
- Рассамакін Ю.Я., Отрошенко В.В., Пустовалов С.Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф. е. 20638, 1982/2.
- Рассамакін Ю.Я. Черных Л.А., Махортых С.В. Отчет о работе Днепровско-Молочанского отряда Запорожской экспедиции ИА НАН Украины. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. ф. е. 24854, 1991/235.
- Рассамакін Ю.Я. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье. *Катакомбные культуры Северного Причерноморья* (ред. С.Н. Братченко). Киев, 1991, с. 42—56.
- Рассамакін Ю.Я. Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья. *Дисертація... канд. іст наук Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1992, № 718.
- Рассамакін Ю.Я. Світ скотарів. *Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство*, ч. 2, р. 1, гл. 1. Київ, 1997, с. 273—301.
- Рассамакін Ю.Я. Господарство та побут скотарів. *Давня історія України. Т. 1. Первісне суспільство*, ч. 2, р. 1, гл. 2. Київ, 1997а, с. 317—337.
- Сегеда С. Антропологичний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ, 2001.
- Хохлов А.А. Основные проблемы палеоантропологии ямной культуры. *Проблемы изучения ямной культурно-исторической области* (ред. Н.Л. Моргунова). Оренбург, 2006, с. 100—104.
- Görsdorf J., Rassamakin Y., Häusler A. ¹⁴C Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology: Fourth International Symposium, St. Catherine's College, Oxford (9—14th April, 2002)*. Monograph 62. Oxford: Oxford University school of Archaeology, 2004, p. 127—134.
- Rassamakin Yu.Ya., Nikolova A.V. Carpathian Imports in the Graves of the Yamnaya Culture on the Lower Dnieper. Some Problems of Chronology and Connections in the Black Sea Steppes During the Early Bronze Age. *Import and Imitation in Archaeology* (eds. P.F. Biehl, Y.Ya. Rassamakin). Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 11 — Langenweißbach, 2008, p. 51—87.

Надійшла 15.03.2018

ОДОНТОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ ИЗ МОГИЛЬНИКА ВИНОГРАДНОЕ

Статья посвящена характеристике одонтологических материалов из погребений ямной культуры могильника Виноградное на р. Молочной (Северо-Западное Приазовье) и сравнению их с другими сериями ямного массива. На исследованных материалах подтвержден вывод о неоднородности антропологического состава племен ямной культурно-исторической области, сделанный исследователями ранее на основании изучения краниометрических и одонтологических материалов. Выборка из Виноградного выделяется на фоне популяций других территорий ямной культурно-исторической области, в первую очередь, очень высоким процентом бугорка Карабелли (75 %). Одонтологические материалы могильника отличаются также существенно повышенными частотами Ipa (3) — 44,4 % и значительным уровнем редукции гипоконуса на M^2 — 33,3 %. С последним признаком контрастирует тенденция к матуризации моляров нижнего ряда: значительный процент 6-бугорковых (11,1 %) и отсутствие 4-бугорковых форм M_1 . Из отличительных признаков можно также отметить высокую частоту фена + $5M_1$ (25 %) и отсутствие краудинга. Среди материалов серии выделена небольшая группа индивидов (группа А), которая отличается по археологическим и одонтологическим (в первую очередь метрическим) характеристикам от населения ямной культуры этой территории. Выдвинута гипотеза о появлении в Северо-Западном Приазовье приблизительно в XXIX—XXVIII вв. до н. э. (согласно калиброванным значениям опубликованных радиоуглеродных дат) новой группы населения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: одонтология, ямная культура, эпоха ранней бронзы.

Yulia V. Ushkova

Junior Researcher of the Bioarchaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, julia_ushkova@iananu.org.ua

ODONTOLOGICAL SERIES OF YAMNA CULTURE FROM THE VYNOHRADNE BURIAL GROUND

The article focuses on description of Yamna culture odontological sample from Vynohradne kurgan group (North-Western Azov Sea region) and its comparison with the other series of Yamna culture. Non-metric and metric traits were studied according to methodological recommendations of A.A. Zubov.

The study confirms the conclusion of heterogeneity of Yamna culture populations from different territories and the complexity of ethno-historical processes during the Early Bronze Age. The Vynohradne sample differs from other groups of Yamna culture by the complex of odontological traits. The most important feature of its dental profile is a very high occurrence of Carabelli cusp on M^1 (75 %). The Vynohradne sample also differs by significantly increased frequencies of odontoglyphic variant Ipa (3) — 44,4 %, hypocone reduction on M^2 — 33,3 % and six-cusped M_1 — 11,1 % in comparison to other Yamna series. Pattern + $5M_1$ is frequent (25 %) whereas four-cusped M_1 and upper incisors crowding were not encountered. Small group of individuals (group A) differs by its archaeological and dental (mainly metric) characteristics against the background of Vynohradne series. It was hypothesized that this group marks the appearance of the new population in the North-Western Azov Sea region. According to the available calibrated ^{14}C dates it could happen circa 29th—28th century BCE.

Key words: odontology, dental anthropology, Yamna culture, Early Bronze Age.

References

- Gerasimova M.M. K voprosu o proiskhozhdenii yamnoi kultury. *Vestnik antropologii*. 2011, no. 19, pp. 104–111.
- Gravere R.U. Odontologicheskii aspekt etnogeneza i etnicheskoi istorii vostochnoslavianskikh narodov. *Vostochnye slaviane. Antropologiya i etnicheskaya istoriya* (ed. T.I. Alekseeva). Moskva, 1999, pp. 205–218.
- Görsdorf J., Rassamakin Y., Häusler A. ^{14}C Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology: Fourth International Symposium, St Catherine's College, Oxford (9–14th April, 2002)*. Monograph 62. Oxford, 2004, pp. 127–134.
- Khokhlov A.A. Osnovnye problemy paleoantropologii yamnoi kultury. *Problemy izucheniia yamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti* (ed. N.L. Morgunova). Orenburg, 2006, pp. 100–104.
- Kruts S.I. Naselenie territorii Ukrainy epokhi medi - bronzy. Kyiv, 1972.
- Kruts S.I. Antropolohichniy sklad naselennia. *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 1. Pervisne suspilstvo. Kyiv, 1997, pp. 374–383.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya., Goshko T.Yu., et al. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1983 godu. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f.e. 20733, 1983/1.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya., Konstantinesku L.F., et al. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1984 godu. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f.e. 21194, 1984/10.
- Otroshchenko V.V., Rassamakin Yu.Ya., Kudriavtseva O.V., et al. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1985 godu. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f.e. 21581, 1985/4.
- Paleoantropologicheskii katalog kollektsii Instituta arkheologii AN USSR. *Naukovyi arkhiv IA NANU*. 1986.

- Potiekhina I.D. Zvidky pryishly liudy z vizkamy: antropolohiia i arkeohenetyka yamnykh pokhovan Suhokleiskoho kurhanu. *Tezy II mizhnarodnoi arkeolohichnoi konferentsii "Olviiskyi forum (pamiati V.V. Krapivinoi)"*. 2018.
- Pustovalov S.Zh. Molochanske sviatylshche. *Problemy arkeologii Podniprov'ia*. Dnipropetrovsk, 1999, pp. 104-118.
- Rassamakin Yu.Ya., Otroshchenko V.V., Pustovalov S.Zh., et al. Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1982 godu. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f.e. 20638, 1982/2.
- Rassamakin Yu.Ya. Chernykh L.A., Makhortykh S.V. Otchet o rabote Dneprovsko-Molochanskogo otriada Zaporozhskoi ekspeditsii IA Ukrainy. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f.e. 24854, 1991/235.
- Rassamakin Yu.Ya. O pogrebeniakh predkatakombnogo vremeni v Severo-Zapadnom Priazove. *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomia* (ed. S.N. Bratchenko). Kyiv, 1991, pp. 42-56.
- Rassamakin Yu.Ya. Eneolit i rannii bronzovyi vek Severo-Zapadnogo Priazovia. *Disertatsiia ... kand. ist. nauk. Naukovyi arkhiv IA NANU*. 1992, no. 718.
- Rassamakin Yu.Ya. Svit skotariv. *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 1. Pervisne suspilstvo. Kyiv, 1997, pp. 273-301.
- Rassamakin Yu.Ya. Hospodarstvo ta pobut skotariv. *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 1. Pervisne suspilstvo. Kyiv, 1997a, pp. 317-337.
- Rassamakin Yu.Ya., Nikolova A.V. Carpathian Imports in the Graves of the Yamnaya Culture on the Lower Dnieper. Some Problems of Chronology and Connections in the Black Sea Steppes During the Early Bronze Age. *Import and Imitation in Archaeology* (eds. P.F. Biehl, Yu.Ya. Rassamakin). Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 11. Langenweißbach, 2008, pp. 51-87.
- Seheda S. Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu: etnohenetychnyi aspekt. Kyiv, 2001.
- Zubov A.A. Odontologiya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy. Moskva, 1968.
- Zubov A.A., Khaldeeva N.I. Odontologiya v antropofenetyke. Moskva, 1993.
- Zubov A.A. Metodicheskoe posobie po antropologicheskomu analizu odontologicheskikh materialov. Moskva, 2006.
- Zubova A.V. Naselenie yamnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti v svete odontologicheskikh dannykh. *Vestnik arkeologii, antropologii i etnografii*. 2010, no. 2 (13), pp. 85-95.

О.Д. Могилов *

СКІФСЬКІ КУЛЕПОДІБНІ БРОНЗОВІ НАКОНЕЧНИКИ СТІЛ

Стаття присвячена характеристиці бронзових кулеподібних наконечників стріл, розповсюджених у Причорномор'ї в ранньоскіфський час.

К л ю ч о в і с л о в а: наконечники стріл, озброєння, військова справа, поселення, поховання, скіфський час.

Влітку 2017 р., під час розкопок Мотронинського городища в Потясминні, на півдні Дніпровського Лісостепоного Правобережжя, було виявлено бронзовий кулеподібний втульчастий наконечник стріли (рис. 1, 1). Знахідка зроблена при дослідженні валу внутрішньої цитаделі городища, у шарі глиняного викиду з рову. Вона супроводжувалась матеріалами ранньоскіфського часу. Вістря відноситься до рідкісного в Причорноморській Скіфії типу. Воно доповнило не надто велику серію схожих виробів, відомих сьогодні у кількості більше трьох десятків.

Вірогідно, велика рідкість знахідок бронзових кулеподібних стріл стала причиною того, що вони не були відзначені й типологічно атрибутовані в фундаментальній роботі А.І. Мелюкової, присвяченій озброєнню скіфів (Мелюкова 1964). К.Ф. Смирнов, вивчаючи озброєння савроматів та спираючись на мало численні знахідки в їх ареалі, виділив бронзові кулеподібні вістря у відділ V, тип 2 (Смирнов 1961, с. 60). Нещодавно Ю.О. Прокопенко, вивчаючи старожитності Передкавказзя другої половини I тис. до н. е., відніс згадані вістря до III відділу, 2 підвідділу, 1 розділу, згадавши декілька таких виробів (Прокопенко 2014, с. 218).

Мотронинський наконечник відноситься до невеликої групи знахідок, відомих у пам'ятках скіфського кола на півдні Східної Європи, в Середній Європі та в Передній Азії (рис. 2). Ціла група подібних виробів відома

на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, більша частина — в південному вигині р. Тясмин. Зокрема, один предмет відомий з поселення на захід від с. Іванківка Чигиринського району Черкаської області. Він вирізняється приземистими пропорціями та отвором (ливарним браком) в головній частині (рис. 1, 2). Селище, де він знайдений, дає матеріали пізнього передскіфського та скіфського (всіх етапів) періодів, що можуть бути віднесені до VIII—IV ст. до н. е. Зі згаданого населеного пункту походять ще два кулеподібних наконечники більш витягнутих абрисів (рис. 1, 3, 4). Втім, точно встановити до якого саме з декількох поселень в околицях вони належать важко¹. З рову Жаботинського поселення на Тарасовій горі відоме ще одне вістря (рис. 1, 9) (Дараган 2011, рис. II, 20). З околиць с. Жаботин відомі ще три схожих вироби². Вони походять з урочища Яркі (рис. 1, 5), селища в місцевості Скабове (рис. 1, 6) та з Тарасової гори (рис. 1, 7). Цікаво, що на екземплярах з Ярків та Скабоного внизу при литті виділено боковий шип — характерний конструктивний елемент ранньоскіфських стріл, що заважав вийманню стріли з тіла. З Пастирського городища, нашарування якого охоплюють весь скіфський час, походить вістря, що являє собою проміжний тип між кулеподібними та дволопатевию³ (рис. 1, 9). З боків у нього наявні заокруглені виступи: чи то ливарні шви, чи то ледь намічені лопа-ті. З Українського Лісостепу походить ще один

¹ Широ вдячний завідувачу Сектору археологічних досліджень НІКЗ «Чигирин» С.В. Руденку за надані матеріали з с. Іванівка.

² Дякую завідувачу Історичного музею Кам'янського ДІКЗ Ю.Ю. Ляшку за надані матеріали з с. Жаботин.

³ Роботи Пастирської експедиції Інституту археології НАН України в 2017 р. (кер. В.І. Баранов). Колективна стаття, присвячена виявленим того року наконечникам стріл скіфського часу, зараз готується до друку. Користуючись нагодою, висловлюю щиру подяку співробітникам Пастирської експедиції В.І. Баранову, А.В. Скибі, Я.В. Володарцю-Урбановичу за дозвіл на використання нововиявленої знахідки.

* МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, mogilovod@gmail.com

© О.Д. МОГИЛОВ, 2018

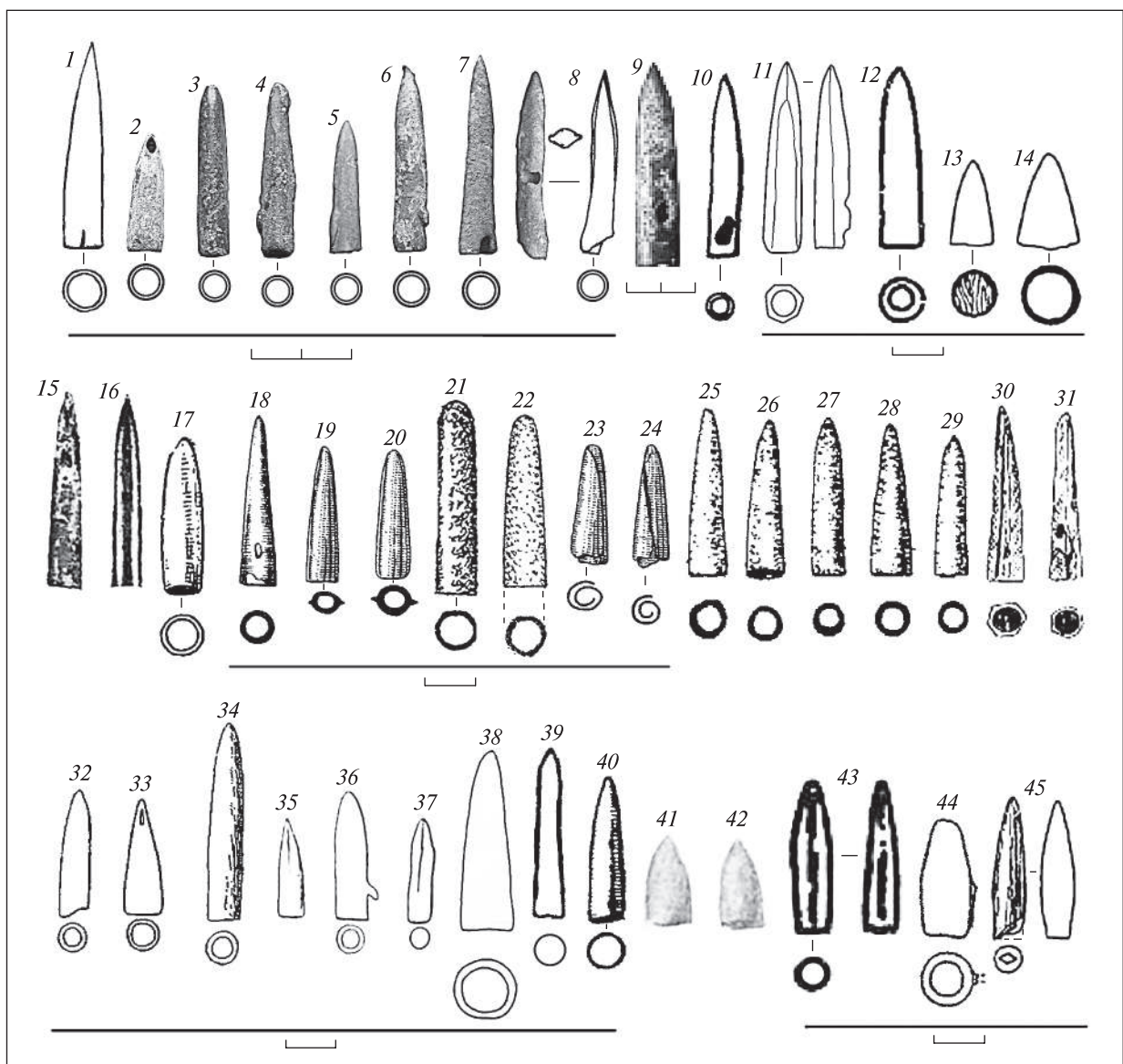

Рис. 1. Бронзові наконечники стріл: 1 — Мотронинське городище; 2 — Іванівка, поселення; 3, 4 — Іванівка; 5—7, 9 — Жаботин: 5 — урочище Яркі, 6 — селище Скабове; 7, 9 — поселення на Тарасовій горі; 8 — Пастирське городище; 10 — Лихачівка; 11 — Краснознаменський могильник, курган 5; 12 — Комарове, поховання 8; 13, 14 — Залізнодорожний могильник 2, курган 2, могила 8; 15, 16 — Бажиган; 17 — північ Грозенської області; 18 — Сержень-Юрт, поселення; 19, 20 — Каррас, могила III; 21 — Мінеральні води, поховання 30; 22 — Развальське поселення; 23, 24 — Уллубаганали, поховання 4; 25—29 — Амасья; 30, 31 — Теюш, поховання 2; 32 — Блюменфельд, курган A12; 33 — Соболевський курган; 34 — Сара, курган 7; 35 — Покровка, курган 2; 36 — Мечетсайський курган 10; 37 — Благословенський могильник 6, курган 1; 38 — Лебедівка V, курган 27; 39 — Кирик-Оба II, курган 27; 40 — Бесоба, курган 4; 41, 42 — Аржан; 43 — Алипкаш, курган 13; 44 — Сакар Чага, курган 23; 45 — Нижньогнилівське поселення; 9 — за М.М. Дараган; 10 — за Б.А. Шрамком; 11 — за В.Г. Петренко; 12 — за М.П. Абрамовою; 13, 14 — за Н.Ю. Лімберіс, І.І. Марченко; 15—17 — за Є.І. Крупновим; 18—20, 23, 24 — за В.І. Козенковою; 21 — за Г.Є. Афанасьєвим, А.П. Рунічем; 22 — за С.В. Махортих, В.А. Фоменко; 25—29 — за V. Ünal; 30, 31 — за V. Vasiliev, A. Badea, I. Man; 32—37 — за К.Ф. Смирновим; 38 — за Б.Ф. Железчиковим, В.М. Клепиковим, І.В. Сергацковим; 39 — за С.Ю. Гуцаловим; 40 — за М.К. Кадирбаєвим; 41, 42 — за М.П. Грязновим; 43 — за М.К. Хабдуліною; 44 — за Л.Т. Яблонським; 45 — за Е.С. Шарафутдиною

наконечник. Він знайдений біля с. Лихачівка в Поворсклі (Шрамко 1984, рис. 6, 9).

Наступна значна серія кулеподібних наконечників відома з Північного Кавказу. Пам'ятки, в яких вони знайдені, визнаються фахівцями такими, що належать не тільки власне

скіфам, а й місцевому меотському та кобанському населенню. Вироби з поховання 8 кургану 2 некрополя Залізнодорожний 2 (рис. 1, 13, 14) вирізняються приземистими пропорціями (Лімберіс, Марченко 2014, рис. 2, 25, 26). Наконечник з кургану 5 Краснознамен-

Рис. 2. Карта розповсюдження бронзових кулеподібних стріл в Причорномор'ї: 1 — Теюш; 2 — Пастирське городище; 3 — Жаботин; 4 — Мотронинське городище; 5 — Іванівка; 6 — Лихачівка; 7 — Залізнодорожний могильник; 8 — Краснознам'янський могильник; 9 — Развальське селище; 10 — Мінеральні Води; 11 — Каррас; 12 — Комарово; 13 — північ Грозенської області; 14 — Бажиган; 15 — Сержень Юрт; 16 — Амася

ського могильника (рис. 1, 11) досить своєрідний — він має огранену поверхню (Петренко 2006, табл. 55, 164). Ще одне вістря з поховання 8 Комаровського могильника (рис. 1, 12) знайдене в сагайдачному наборі з келермеськими типами (Абрамова 1974, рис. 2, 19). Два наконечника витягнутих пропорцій походять з півночі колишньої Грозенської області (рис. 1, 15, 16) (Крупнов 1948, рис. 33, 10). Ще один предмет з цього району знайдений в Бажигані (рис. 1, 17) (Крупнов 1954, рис. 42, 13). Кулеподібне конічне вістря (рис. 1, 18) виявлене на відомому Сержень-Юртівському поселенні (Козенкова 1982, табл. 11, 6). Ще один предмет (рис. 1, 22) виявлений на Развальському селищі кобанської культури біля м. Залізноводська, що датоване IX—VII ст. до н. е. (Махортых, Фоменко 1994, с. 80—81, рис. 2, 7). Наконечники з поховання 3 могильника Каррас (рис. 1, 19, 20) мають з боків два поздовжніх лопатеподібних виступи. В.І. Козенкова описує їх як ливарні шви на кулеподібних наконечниках (Козенкова 1995, с. 24, табл. III, Г, 2, 3). Пара наконечників з могили 30 Мінераловодського некрополя (рис. 1, 21) вирізняються округлістю вістря (Афанасьев, Рунич 1976, рис. III, 24). Ведучи мову про бронзові кулеподібні стріли на Північному Кавказі, не можна обійти увагою знахідки (рис. 1, 23, 24) з могили 4 некрополя Уллубаганали (Козенкова 1995, рис. 1, 21). Вони теж кулеподібної форми, втім зроблені

шляхом скручування бронзової пластини. Типологічно, технологічно та культурно вони різняться зі скіфськими виробами, представляючи собою місцеве кобанське явище. Нарешті, п'ять стріл відомі зі знищеного поховання між Тасовою і Ладіком біля Амась в Малій Азії (рис. 1, 25—29). В. Юнал вказує на аналогію їм з розташованого неподалік Богазкьоя (стародавньої Хаттуси) (Ünal 1983, S. 69—78, Abb. 3, 1—5). Ці знахідки є свідчення скіфських походів у Передню Азію в добу архайки. Віддзеркаленням експансії номадів у Середню Європу є дві знахідки з поховання 2 біля м. Теюш в Трансильванії (рис. 1, 30, 31). Як і стріла з Краснознаменського кургану, вони мають огранену поверхню (Vasiliev, Badea, Man 1973, fig. 7, 1, 2).

Аналогії скіфським кулеподібним стрілам відомі й в інших Євразійських степових регіонах та сусідніх територіях. І тут вони не багаточисельні, та все ж трапляються. Зокрема, у савроматів Поволжя та Приуралля вони знайдені в курганах А12 в Блюменфельді, Соболевському, 7 біля Сари, 2 неподалік Покровки (рис. 1, 32—35) (Смирнов 1961, рис. 16, Б, 65; 19, Б, 54; 21, Б, 42; 1964, рис. 16, 2а, 1). Вістря з десятого Мечетсайського кургану обладнане шипом на втулці (рис. 1, 36), що є архайчною ознакою (Смирнов 1964, табл. 23, 2). Знахідка з кургану 1 некрополя Благодословенський V (рис. 1, 37) має грані на голівці (Смирнов 1964, табл. 37, 1а, 14). Кулеподібні наконечники (рис. 1, 38—

40) відомі також з курганів 4 могильника Бесоба (Кадырбаев 1984, рис. 1, 4), 27 некрополя Кирик-Оба II (Гуцалов 2011, рис. 8, 17), 27 групи Лебедівка V (Железчиков, Клепиков, Сергацков 2006, рис. 38, 1) тощо.

В Середній Азії кулеподібний наконечник (рис. 1, 44) відомий з кургану 23 могильника Сакар Чага (Яблонский 1996, рис. 19, б). В Північному Казахстані знахідка, що має огранену поверхню (рис. 1, 43) походить з кургану 13 могильника Алипкаш (Хабдулина 1994, табл. 15, 32). Аналогічні вироби відомі й у Туві (рис. 1, 41, 42), зокрема в знаменитому кургані Аржан (Грязнов 1980, рис. 11, 12).

Незважаючи на нечисленність добірки, серед кулеподібних стріл можуть бути виділені окремі *варіанти*. Найбільш численними є класичні *стріли-кулі з гострим вістрям* (рис. 1, 1, 2, 5—7, 9, 10, 15, 16, 18, 25—28). До окремого варіанту можна віднести *наконечники з заокругленим вістрям* (рис. 1, 21, 22). Останні, між іншим, могли вдало використовуватись при полюванні на хутрового звіря, щоб не пошкодити цінну шкіру. Існують і наконечники з помірно округлою голівкою (рис. 1, 3), що є перехідними між двома означеними варіантами. Цікаві *наконечники приземистих пропорцій* з широкою основою (рис. 1, 13, 14). Окремий вид складають *багатогранні* вироби (рис. 1, 11, 30, 31). Окрім цього, як зазначалось, іншопольовими виробами є предмети виготовлені шляхом скручування бронзової пластини (рис. 1, 23, 24).

Бронзові кулеподібні наконечники стріл за формою близькі до однотипових кістяних вістер, що побутують в Північному Причорномор'ї протягом всієї скіфської епохи, й мають коріння в доскіфських пам'ятках. У скіфський час існують і залізні кулеподібні наконечники. Навряд чи можна ставити під сумнів факт походження розглянутих бронзових вістер від кістяних. Саме від них вони отримали свою округлу в перетині форму. У кістяних виробках такий розріз пояснювався природною круглою в перетині формою кістки. Така трансформація йшла в загальному руслі процесу заміни кістки на бронзу, при виготовленні різноманітних предметів, що проходив в епоху пізньої бронзи — на початку раннього залізного віку. Перші проби заміни кістяних кулеподібних наконечників стріл на бронзові бачимо ще в добу фінальної бронзи. Зокрема, в заповненні землянки на Нижньогнілівському поселенні кобяковської культури в Нижньому Подонні знайдено кулеподібне вістря з бронзи, що має розширену середню частину

(рис. 1, 41) (Шарафутдинова 1973, рис. 38, 7). В подальшому, в передскіфських поховальних пам'ятках IX—VIII ст. до н. е. на півдні Східної Європи подібні вироби ніби не відомі. У всякому разі, в узагальнюючих роботах з пам'яток Українського Лісостепу (Тереножкин 1961; Скорый 1999), степового регіону (Тереножкин 1976; Махортых 2005), Північного Кавказу (Дударев 1999; Эрлих 2007) вони не згадуються.

Масове поширення описаних виробів відноситься до ранньоскіфської доби. Можливе відносно точне датування далеко не всіх таких предметів з Європейської Скіфії. Адже частина з них не пов'язана з комплексами. Найранішими є стріли з поховання біля Амасії в Туреччині. В сагайдачному наборі (рис. 3, 1) серед дволопатевої вістер тут панують ромбічні вироби. Втім, трапляються і листовидні наконечники. Таке сполучення характерне для ранньоскіфських докелермеських пам'яток. Відоме воно, наприклад, в кургані 524 в Жаботині (Ильинская 1975, табл. VII). До цього часу можуть відноситись своєрідні вироби з Уллубаганали, що супроводжувались ромбічними шипованими наконечниками (Козенкова 1995, табл. III, Б). Більше знахідок виявлено в похованнях келермеського часу. Так, в Залізнодорожному могильнику в сагайдаку (рис. 3, 11) були дволопатеві ромбічні й листовидні, а також трилопатеві й тригранні листовидні чи з трикутною голівкою наконечники (Лимберис, Марченко 2004, рис. 2). В Комаровському могильнику (Абрамова 1974, рис. 2), окрім місцевих кобанських пласких вістер, були й келермеські типи (рис. 3, III). В захороненні 30 Мінераловодського могильника (Афанасьев, Руніч 1976, рис. III) відомі трохлопатеві вістря келермеських типів (рис. 4, 11). В шарах Сержень-Юртівського поселення переважали ромбічні наконечники характерні для пізніх доскіфських та ранньоскіфських докелермеських пам'яток. Є тут і дволопатеві листовидні та тригранні й трилопатеві вістря з трикутною голівкою, що властиві для келермеського часу.

Цікавий сагайдачний набір з Теюшу (Vasiliev, Badea, Man 1973, fig. 4—7). Тут з класичними дволопатевою та трохлопатевою наконечниками стріл келермеських типів трапились і довговтульчасті вістря, близькі до новочеркаських. У похованні був і залізний меч скіфського типу з волютоподібним навершям (рис. 4, 1). Вказаний склад набору стріл виглядає дуже незвично. Адже новочеркаські стріли можна б було очікувати зустріти разом з пізніми

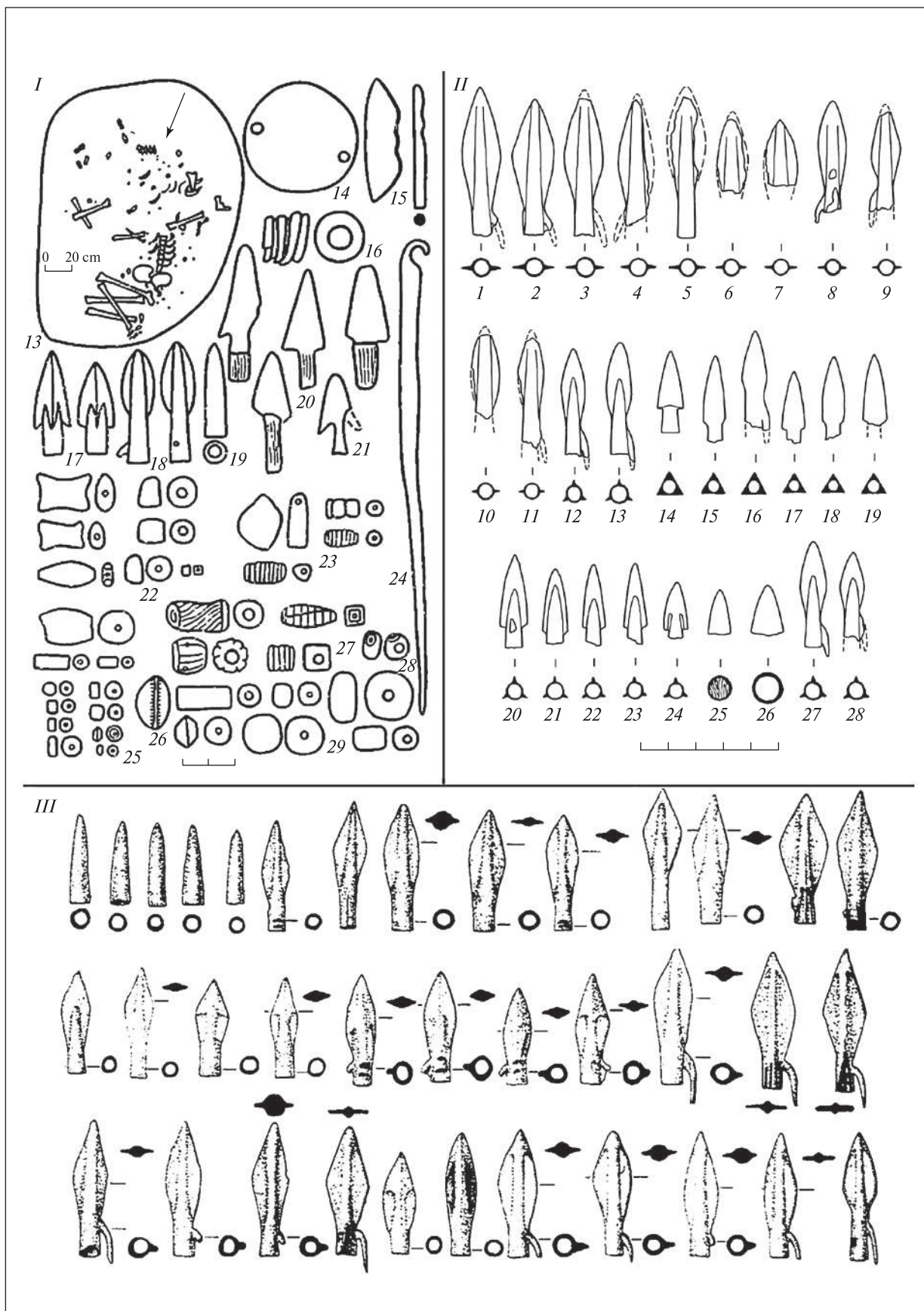

Рис. 3. Ранньоскіфські комплекси з кулеподібними вістрями стріл: I — Комарово, могила 8 (за М.П. Абрамовою); II — могильник Залізнодорожний 2, курган 2, поховання 8 (за Н.Ю. Лімберіс, І.І. Марченко); III — Амася (за V. Ůnal)

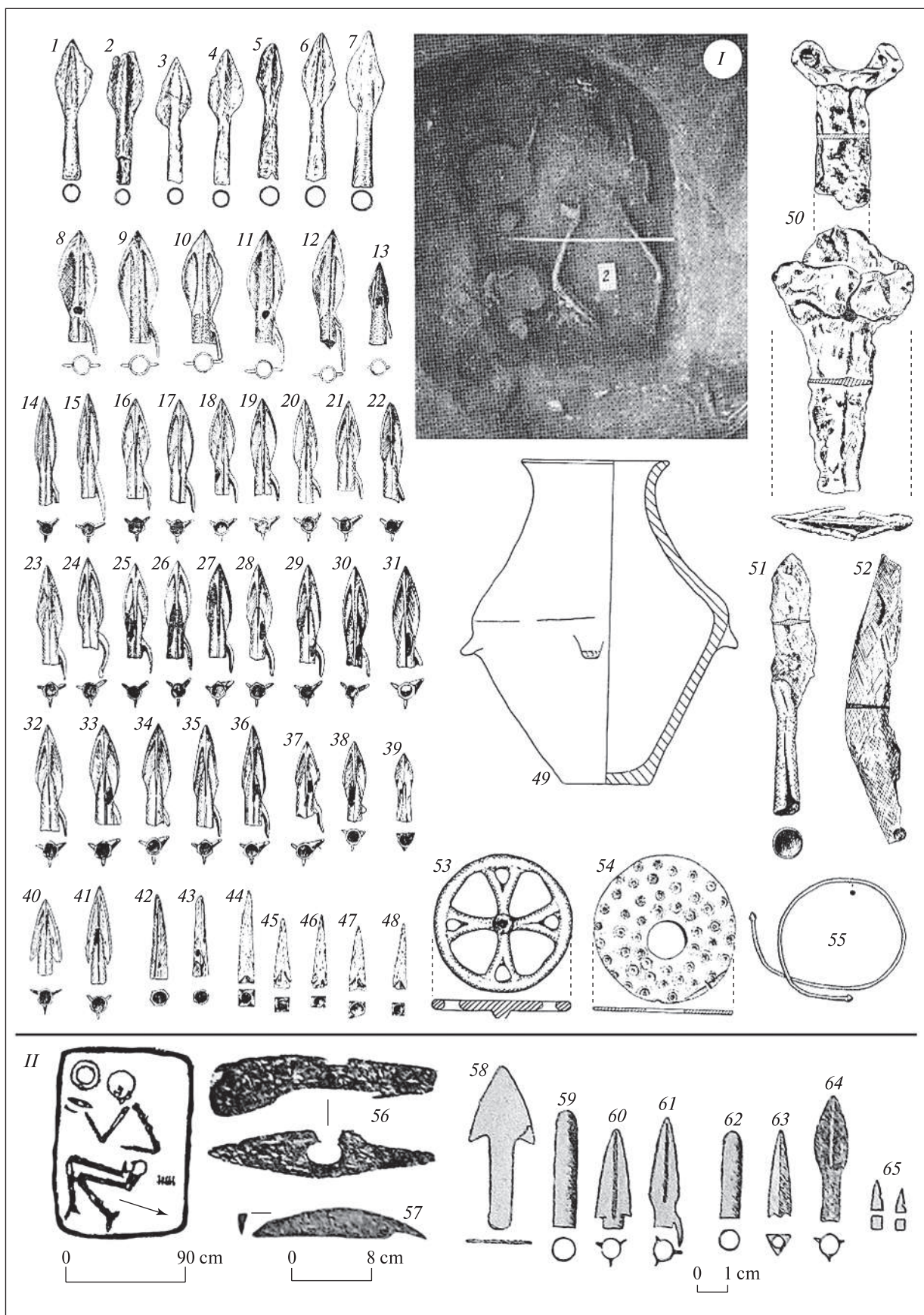

Рис. 4. Поховання з сагайдачними наборами: I — поховання 2 в Теюші (за V. Vasiliev, A. Badea, I. Man); II — поховання 30 Мінераловодського могильника (за Г.Є. Афанасьєвим, А.П. Рунічем). 1—43, 53, 54, 58—61 — бронза; 49 — кераміка; 50—52, 56, 57, 64 — залізо; 55 — срібло; 62, 63, 65 — кістка

передскіфськими чи ранньоскіфськими докелермеськими дволопатовими наконечниками з ромбічними чи листовидними голівками, а ніяк не в сагайдаку келермеської доби. У якості паралелі такому незвичному набору можна назвати хіба що знахідки з пошкодженого поховання в Вільшані в Пороссі. Інвентар звідси має типовий передскіфський новочеркасько-жаботинський вигляд. Втім, разом зі звичайними доскіфськими вістрями, тут виявлено і набір трьохлопатових наконечників, що мають більш пізні абрис (Ковпаненко, Скорый 2003—2004, рис. 3—16). За набором новочеркаської вузди, «жаботинського» посуду з візним орнаментом, Вільшанський курган відноситься до пізнього доскіфського часу. Захоронення з Тешюшу можна датувати за більш пізніми, чисельно переважаючими наконечниками келермеських типів. Вірогідно, новочеркаські знахідки вказують на більш ранній хронологічний відрізок комплексу в межах келермеського етапу. Підтверджує ранньоскіфську атрибуцію і меч з волютоподібним навершям, що входить до числа найбільш ранніх знахідок такого типу (Махортих 1995). Наконечник з рову Жаботинського поселення, за даними М.М. Дараган супроводжувався керамічним комплексом властивим для етапів Жаботин I і II за її періодизацією, або ж маркував фінал горизонту II (Дараган 2011, с. 534, 564, рис. II, 20). Горизонти I і II відображають доскіфські старожитності. Не зовсім ясно, чи заходить «Жаботин II» у початок ранньоскіфського часу. «Жаботинські» наконечники, за М.М. Дараган, маркують кінець етапу II, але епонімний ранньоскіфський курган 524 в Жаботині (де вони складають основу) віднесено вже до етапу III (Дараган 2011, с. 534, 572). На жаль, супутні наконечникові матеріали з рову поки не опубліковані, що не дозволяє скласти власної думки про них. У верхніх нашаруваннях над цим місцем були вже вістря стріл келермеських типів. У класичних доскіфських похованнях на півдні Східної Європи, з характерним новочеркаським інвентарем, як говорилося, бронзові кулеподібні наконечники поки що не відомі. Отже, питання існування таких стріл в доскіфську dobu поки залишається відкритим. Всі достовірно відомі на сьогодні випадки їх знахідок в захороненнях Причорномор'я відносяться до ранньоскіфської доби (VII — перша половина VI ст. до н. е.). При цьому, більша частина комплексів — келермеського часу (середина VII — перша половина VI ст. до н. е.). А стріли з Амасії відносяться

до докелермеської доби (вірогідно, близько першої половини (третини) VII ст. до н. е.).

В савроматських старожитностях бронзові кулеподібні стріли існують і пізніше. Хоча, як свідчить мечетсайське вістря з шипом на втулці, й тут вони з'явилися у ранньоскіфську dobu. Цілий ряд курганів тут містять як келермеські стріли, так і базисні, з прихованою втулкою наконечники. Вони були в наборах з курганів A12 в Блюменфельді, 7 біля Сари, (Смирнов 1961, рис. 16; 21). В Бесобі у вузді існують з одного боку ранні пряжки-пронизки, а з іншого — вже дводірчасті псалії. В сагайдаку тут були як келермеські вістря з листовидною чи трикутною голівкою, так і базисні типи (Кадырбаев 1984, рис. 1). В Північному Причорномор'ї подібні «змішані» комплекси відносяться до другої половини VI ст. до н. е. (Могилов, Діденко 2009, с. 52). Курган 27 некрополя Лебедівка V автори датують IV ст. до н. е. (Железчиков, Клепиков, Сергацков 2006, с. 37, 38). Втім, у сагайдачному наборі тут присутні базисні стріли та вістря з виступаючою втулкою та кінцями граней, що утворюють шипи, що властиве радше для V ст. до н. е. Схожі сполучення типів стріл бачимо і в кургані 27 некрополя Кирик-Оба II (Гуцалов 2011, рис. 8).

Поховання в Сакар Чага в Середній Азії (Яблонский 1996, рис. 18—20) супроводжувалось бронзовими дволопатовими втульчастими та місцевими черешковими стрілами, набором зооморфних блях, а також ранніми бронзовими трьохдірчастими паліями та вудилами, що мають на гризлах «строге» рифлення у вигляді двох рядів опуклин. Цей «орнамент» має доскіфське коріння, і подекуди існує й у архаїчних скіфських пам'ятках (Могилов 2003, с. 32—35). Інвентар дозволяє впевнено датувати комплекс ранньосакським часом, вірогідно, не пізніше VII ст. до н. е. Комплекс кургану Аржан відноситься до ранніх пам'яток скіфського кола у Центральній Азії. А в питаннях відносної хронології, може співвідноситись ще з комплексами доскіфського часу в Північному Причорномор'ї (Тереножкин 1976, с. 210).

Чи могли мати кулеподібні наконечники стріл спеціалізацію при застосуванні в бою, чи на полюванні? Через відсутність лопатей, площа контакту з поверхнею, що вражається, у них зменшується. Отже, при ударі зберігається енергія та збільшується пробивна сила. Це могло робити їх більш ефективними при застосуванні проти воїнів в захисному обладунку. Відсутність лопатей у них, однак, зменшу-

вала стабілізацію в польоті; що, втім, можна було компенсувати оперенням стріли.

Чи мали розглянуті причорноморські наконечники регіональні особливості? Через малочисленність добірки впевнено говорити про це важко. Вістря приземистих, широких пропорцій відомі поки що лише в Прикубанні (рис. 1, 13, 14). З Північного Кавказу та Середньої Європи походять вироби з ограненою поверхнею (рис. 1, 11, 30, 31). Втім, ледь помітні грані проглядаються й на деяких лісостепових виробах. Сильна округлість вістря наконечника характерна для декількох північнокавказьких виробів з пам'яток кобанського кола (рис. 1, 21, 22). У екземпляра з Потясминня (рис. 1, 3) таке заокруглення вже помітно слабше. Стріли з позначеним шипом на втулці відомі в Потясминні та ареалі савроматської культури (рис. 1, 5, 6, 36).

З огляду на розповсюдження на великих просторах, можна припускати, що виникнення бронзових кулеподібних стріл було незалежним у різних регіонах Євразії, та ілюструвало заміну кістки бронзою, з розвитком продуктивних сил.

- Абрамова М.П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья. *Советская археология*. 1974, № 2, с. 195—212.
- Афанасьев Г.Е., Рунич А.П. Минераловодский могильник VI—IV вв. до н. э. *Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института Академии наук Грузинской ССР*. 1976, вып. XX, с. 23—40.
- Грязнов М.П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Ленинград, 1980.
- Гуцалов С.Ю. Этнокультурная специфика могильника Кырык-Оба II. *Российская археология*. 2011, № 1, с. 81—96.
- Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепропровской Правобережной Лесостепи. Киев, 2011.
- Дударев С.Л. Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII вв. до н. э.). Армавир, 1999.
- Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI—II вв. до н. э.). Москва, 2006.
- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. Киев, 1975.
- Кадыбарев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек. *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва, 1984, с. 84—93.
- Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А. Ольшана: погребение предскифского времени в Днепропровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*. 2003—2004, № 3, с. 265—288.

- Козенкова В.И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант. *Свод археологических источников*. 1982, В 2—5, с. 1—85.
- Козенкова В.И. Оружие, воинское и конское снаряжение племен кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант. *Свод археологических источников*. 1995, вып. В 2—5, с. 1—166.
- Крупнов Е.И. Археологические работы в Грозенской области в 1946 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1948, вып. XX, с. 67—73.
- Крупнов Е.И. Прикаспийская археологическая экспедиция. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1954, вып. 55, с. 95—105.
- Лимберис Н.Ю., Марченко И.И. Новые протомеотские комплексы Закубанья (могильник Железнодорожный-2). *Археологические вести*. 2014, вып. 20, с. 165—181.
- Махортих С.В. Про кинджали скифского типа с простым антенным навершием. *Археология*. 1995, № 4, с. 104—111.
- Махортих С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. Киев, 2005.
- Махортих С.В., Фоменко В.А. Развальский клад. *Древности скифов*. Киев, 1994, с. 79—85.
- Могилов О.Д. Эволюция орнамента на вудилах передскифского часу півдня Східної Європи. *Археология*. 2003, № 4, с. 32—37.
- Могилов О.Д. Діденко С.В. Скифський курган 448 біля с. Журовка — пам'ятка перехідного часу в Потясминні. *Археология*. 2009, № 3, с. 45—55.
- Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы скифской эпохи на Северном Кавказе. Москва; Берлин; Бордо, 2006.
- Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Киев; Полтава, 1999.
- Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1961, № 101, с. 1—160.
- Смирнов К.Ф. Савроматы. Москва, 1964.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев, 1976.
- Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы, 1994.
- Шарафутдинова Э.С. Наконечники стрел из поселений кобяковской культуры эпохи поздней бронзы. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1973, вып. 134, с. 101—105.
- Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения. *Вооружение скифов и сарматов*. Киев, 1984, с. 22—39.
- Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Москва, 2007.
- Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). Москва, 1996.
- Ünal V. Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nordlichen Zentralanatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. 1982, vol. 4, pp. 65—81.
- Vasiliev V., Badea A., Man I. Doua noi morminte scitice descoperite la Teius. *Sargetia*. 1973, no. 10, pp. 27—43.

Надійшла 03.04.2018

СКИФСКИЕ ПУЛЕВИДНЫЕ БРОНЗОВЫЕ НАКОНЕЧНИКИ СТРЕЛ

В 2017 г., во время исследования внутреннего вала Мотронинского городища бассейна р. Тясмин, был найден бронзовый пулевидный наконечник стрелы, сопровождавшийся материалами раннескифского времени. Он дополнил небольшую серию подобных вещей, происходящих из Причерноморья. Сегодня известно немногим более 30 похожих изделий. Ближайшие аналогии известны из сел Жаботина и Ивановки, на юге Днепровской Правобережной Лесостепи, в бассейне р. Тясмин. Подобный предмет найден у Лихачевки в Поворсклье. Целая серия таких изделий происходит с Северного Кавказа: Железнодорожный и Комаровский могильники, Красное Знамя, Минеральные Воды, Бажиган. Найдены они в погребении у Амасьи в Турции. Здесь они были в докелермесском колчанном наборе, и вероятно, маркируют скифские походы в Переднюю Азию. Аналогии известны у савроматов Поволжья и Приуралья, саков Средней Азии, племен скифского времени Северного Казахстана и Тувы.

Стрелы из Причерноморья датируются раннескифским временем (VII — первая половина VI вв. до н. э.). Большинство из них известно в памятниках келермесского этапа: захоронения Комаровского, Железнодорожного, Минераловодского могильников. Захоронение близ Амасьи указывает на их бытование и на докелермесском этапе. Пулевидные стрелы имели меньшую площадь контакта с поражаемой поверхностью и могли иметь большую пробиваемость. Они могли использоваться для борьбы с одетыми в защитные доспехи воинами. Поскольку их находки распространены на огромных просторах Евразии, можно предполагать независимое возникновение подобных артефактов в разных регионах. Вероятно, прототипами послужили костяные стрелы аналогичной формы, а сам процесс трансформации проходил в рамках процесса замены кости бронзой и железом, известного в раннем железном веке.

К л ю ч е в ы е с л о в а: наконечники стрел, вооружение, военное дело, поселение, погребение, скифское время.

Oleksandr D. Mogilov

*Ph.D., Senior researcher of the Early Iron Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, mogilovod@gmail.com*

SCYTHIAN BULLET-TYPE BRONZE ARROWHEADS

The bronze bullet arrowhead accompanied by materials of an early Scythian time during the research of the internal rampart of the Motronyn hillfort in a Tiasmyn River basin, in 2017 was found. It complemented a small series of the similar items that originate from the Black Sea region. Approximately thirty similar finds are known today. The nearest analogies were found on the settlements of Zhabotyn and Ivanivka, on the South of Dnieper River Right-bank Forest-steppe, in the Tiasmyn River basin. A similar object occurred near the Lykhachivka village in Povorsklia. Such types of arrowhead series are known from the territory of the Northern Caucasus: from the Zheleznodorozhny and Komarovsky burial grounds, from the Krasnoe Znamya, Mineralnye Wody and Bazhigan archaeological sites. They were found in Pre-Kelermes quiver set in a burial at Amasya in Turkey, and probably mark the Scythian campaigns to Anterior Asia. Analogies are known at the Sauromats of the Volga and the Urals, the Saks of Central Asia, the tribes of the Scythian time of Northern Kazakhstan and Tuva.

The arrowheads from the Black Sea region are dated by the early Scythian time (7th — the first half of the 6th century BCE). Most of them are known in the archaeological sites of the Kelermes stage from the Komarovsky, Zheleznodorozhny, Mineralovodsky burial grounds. The burial near Amasya specifies on their existence on the Pre-Kelermes stage. The bullet arrowheads had a less area of contact with the target surface and could have a larger penetration. They could be used for fights against warriors dressed in defensive armour. As such finds are widespread on the vast spaces of Eurasia, it is possible to suppose the independent origin of similar artefacts in different regions. Probably, the bone arrowheads of a similar shape served as the prototypes, and the process of transformation passed within the framework of the replacement process of bone to a bronze and iron ones, well-known in the Early Iron Age.

Keywords: arrowheads, armor, military science, settlement, burial, Scythian time.

References

- Abramova M.P. Pogrebeniia skifskogo vremeni Tcentralnogo Predkavkazia. *Sovetskaia arkheologiya*. 1974, no. 2, pp. 195-212.
Afanasev G.E., Runich A.P. Mineralovodskii mogilnik VI-IV vv. do n. e. *Izvestiia Iugo-Osetinskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta Akademii nauk Gruzinskoi SSR*. 1976, vol. 20, pp. 23-40.
Daragan M.N. Nachalo rannego zheleznogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. Kyiv, 2011.
Dudarev S.L. Vzaimootnosheniia plemen Severnogo Kavkaza s kochevnikami Iugo-Vostochnoi Evropy v predskifskuiu epokhu (IX - pervaiia polovina VII vv. do n. e.). Armavir, 1999.
Erlikh V.R. Severo-Zapadnyi Kavkaz v nachale zheleznogo veka. Moskva, 2007.
Griaznov M.P. Arzhan. Tcarskii kurgan ranneskifskogo vremeni. Leningrad, 1980.

- Gutcalov S.Iu. Etnokulturnaia spetsifika mogilnika Kyryk-Oba II. *Rossiiskaia arkheologiya*. 2011, no. 1, pp. 81-96.
- Iablonskii L.T. Saki Iuzhnogo Priaralia (arkheologiya i antropologiya mogilnikov). Moskva, 1996.
- Ilinskaia V.A. Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin. Kyiv, 1975.
- Kadybarev M.K. Kurgannye nekropoli verkhovev r. Ilek. *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva, 1984, pp. 84-93.
- Khabdulina M.K. Stepnoe Priishime v epokhu rannego zheleza. Almaty, 1994.
- Kovpanenko G.T., Skoryi S.A. Olshana: pogrebenie predskifskogo vremeni v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*. 2003-2004, no. 3, pp. 265-288.
- Kozenkova V.I. Tipologiya i khronologicheskaya klassifikatsiya predmetov kobanskoi kultury. Vostochnyi variant. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. 1982, vol. V 2-5, pp. 1-85.
- Kozenkova V.I. Oruzhie, voinskoe i konskoe snariazhenie plemen kobanskoi kultury (sistemizatatsiya i khronologiya). Zapadnyi variant. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. 1995, vol. V 2-5, pp. 1-166.
- Krupnov E.I. Arkheologicheskie raboty v Groznenskoii oblasti v 1946 g. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoi kultury*. 1948, vol. 20, pp. 67-73.
- Krupnov E.I. 1954. Prikaspiiskaia arkheologicheskaya ekspeditsiya. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoi kultury*. 1954, vol. 55, pp. 95-105.
- Limberis N.Iu., Marchenko I.I. Novye protomeotskie komplekсы Zakubania (mogilnik Zheleznodorozhnyi-2). *Arkheologicheskie vesti*. 2014, vol. 20, pp. 165-181.
- Makhortykh S.V. Pro kyndzhaly skifskogo typu z prostym antennym naversham. *Arkheolohiya*. 1995, no. 4, pp. 104-111.
- Makhortykh S.V. Kimmeriitcy Severnogo Prichernomoria. Kyiv, 2005.
- Makhortykh S.V., Fomenko V.A. Razvalskii klad. *Drevnosti skifov*. Kyiv, 1994, pp. 79-85.
- Mohylov O.D. Evoliutsiya ornamentu na vudyakh peredskifskogo chasu pivdnoi Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiya*. 2003, no. 4, pp. 32-37.
- Mohylov O.D. Didenko S.V. Skifskiy kurhan 448 bilia s. Zhurovka - pamiatka perekhidnogo chasu v Potiasmynni. *Arkheolohiya*. 2009, no. 3, pp. 45-55.
- Petrenko V.G. Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany skifskoi epokhi na Severnom Kavkaze. Moskva; Berlin; Bordo, 2006.
- Sharafutdinova E.S. Nakonechniki strel iz poselenii kobiakovskoi kultury epokhi pozdnei bronzy. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR*. 1973, vol. 134, pp. 101-105.
- Shramko B.A. Iz istorii skifskogo vooruzheniya. *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kyiv, 1984, pp. 22-39.
- Skoryi S.A. Kimmeriitcy v Ukrainskoi Lesostepi. Kyiv; Poltava, 1999.
- Smirnov K.F. Vooruzhenie savromatov. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*. 1961, no. 101, pp. 1-160.
- Smirnov K.F. Savromaty. Moskva, 1964.
- Terenozhkin A.I. Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie. Kyiv, 1961.
- Terenozhkin A.I. Kimmeriitcy. Kyiv, 1976.
- Ünal V. Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nordlichen Zentraltan. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. 1982, Bd. 4, ss. 65-81.
- Vasiliev V., Badea A., Man I. Doua noi morminte scitice descoperite la Teius. *Sargetia*. 1973, no. 10, pp. 27-43.
- Zhelezchikov B.F., Klepikov V.M., Sergatkov I.V. Drevnosti Lebedevki (VI-II vv. do n. e.). Moskva, 2006.

О.В. Петраускас *

МОГИЛЬНИК ТА ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВЕЛИКА БУГАЇВКА В СИСТЕМІ СТАРОЖИТНОСТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я¹

У статті подається характеристика етнокультурних компонентів нової пам'ятки черняхівської культури Велика Бугаївка у Середньому Подніпров'ї з урахуванням даних відносно хронології та визначається місце даного комплексу в загальній етнокультурній ситуації регіону.

Ключові слова: Велика Бугаївка, черняхівська культура, етнокультурні компоненти, відносна хронологія пізньоримського часу.

З 1994 по 2005 рр. спільна археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова провела розкопки могильника і поселення черняхівської культури, розташованих у с. Велика Бугаївка (рис. 1, 1). На сьогодні це єдина систематично досліджена

широкою площею пам'ятка черняхівської культури Середнього Подніпров'я².

Ландшафт, де розташовані могильник і поселення, поєднує два компоненти: високу чорноземну рівнину на лесовій основі та балку з болотними ґрунтами. У минулому ці землі були зайняті сухими і свіжими дібровами. Схилювали балки пологі і плавно переходять в її заболочене дно. По дну балки протікає безіменний струмок, що впадає в Стугну, яка є правою притокою Дніпра (рис. 1, 2). В межах балки, довжина якої близько 3,0—4,0 км, інших поселень черняхівської культури не виявлено. Найближча синхронна пам'ятка «Мала Бугаївка» розташована за 1,0 км на північний схід. За своїми основними географічними показниками пам'ятка Велика Бугаївка входить до просторової структури, характерної для Середнього Дніпра (Шишкін 1999, с. 129—139).

За десять років польових досліджень з дотриманням можливих на той час вимог сучасної методики розкопок³ було розкопано близько 7000 м² і знайдено 156 поховань та шість об'єктів на поселенні IV—V ст.⁴ Розкопки ста-

* ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень, Інститут археології НАН України, petrauskasoleg1963@gmail.com

¹ Стаття написана на основі доповіді на конференції в Тулі в 2008 р. і мала вийти в збірнику присвяченому цій конференції. На жаль, з різних причин, вона не була надрукована в належному та повному обсязі. Друкований варіант значно відрізняється від надісланого до редакції оригіналу (Петраускас, Шишкін 2010, с. 19—32). Основні недоліки — це відсутність кількох рисунків та відповідному неправильному посиланні на них в тексті. З огляду на це вважаю за необхідне надати повну версію статті із доповненнями, які відповідають сучасному стану проблематики. За час що минув вже вийшло повне монографічне видання матеріалів цієї пам'ятки (Петраускас, Шишкін 2013). Як зазначено в передмові, основне завдання книжки це введення археологічного джерела до наукового обігу. З цих причин аналітична частина була зведена до мінімуму. Цей недолік компенсує ця та інші статті присвячені аналізу пам'ятки: Петраускас, Пастернак 2003, с. 65—76; Петраускас 2004, с. 165—184; Петраускас, Шишкін 2009, с. 201—226; Petrauskas 2011, р. 399—416 та ін.).

² До найбільш досліджених пам'яток черняхівської культури Подніпров'я належали: Журавка Ольшанська, 121 поховання, біля 40 об'єктів на поселенні (Обломский 2010, с. 144—260, видані матеріали поселення); Компанійці, 128 поховань та Боромля 2, 37 поховань та п'ять об'єктів (Некрасова 2006, с. 87—200); Дерев'яна, 42 поховання, Обухів 1 та 1а, 43 поховання та 33 об'єкти на поселенні (Кравченко та ін. 2007, с. 165—430).

³ Звернути увагу на те, що принципи польових досліджень могильників черняхівської культури були розроблені мною під час розкопок в Бугаївці. Вони включали в себе: стандартизацію розкопаної площі, застосування суцільної фіксації знахідок із шару, використання матриць для зруйнованих поховань та ін. (Петраускас 1999, с. 117—128). Цей стандарт із певними модифікаціями використовується багатьма експедиціями України.

⁴ Крім того, два поховання можливо відносяться до римського часу, одне — до скіфського, вісім —

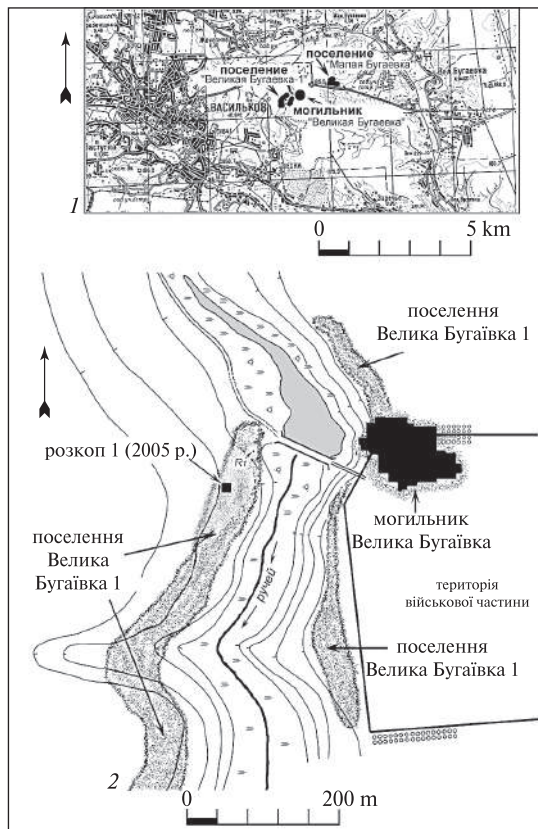

Рис. 1. Розташування черняхівських пам'яток поблизу сіл Велика та Мала Бугаївка (1); план поселення і могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка (2)

вили за головну мету повне вивчення могильника черняхівської культури. Проте, під час уточнення його меж були досліджені і окремі ділянки поселення (рис. 2).

Проведені роботи надали нові матеріали для вирішення різних проблем археології та історії Середнього Подніпров'я. Задачі цієї статті обмежені характеристикою етнокультурних компонентів пам'ятки з урахуванням даних відносної хронології та визначенням місця даного комплексу в загальній етнокультурній ситуації на Середньому Подніпров'ї.

Топографічне розташування могильника на одних горизонталях з поселенням в Бугаївці не є типовим для регіону та культури. Крім того, тут зафіксоване безпосереднє перекриття могильника і поселення. Стандартним на Подніпров'ї і в цілому по культурі, є положення, коли могильник лежить вище по схилу: Обухів 1 і 1а, Журавка Ольшанська, Боромля, Суми-Сад, Дерев'яна та ін. (рис. 1; 2).

добі бронзи та два поховання не мають чіткого культурно-хронологічного визначення. З нижніх шарів могильника походять знахідки пізнього палеоліту (Петраускас, Шишкін 2013, с. 5).

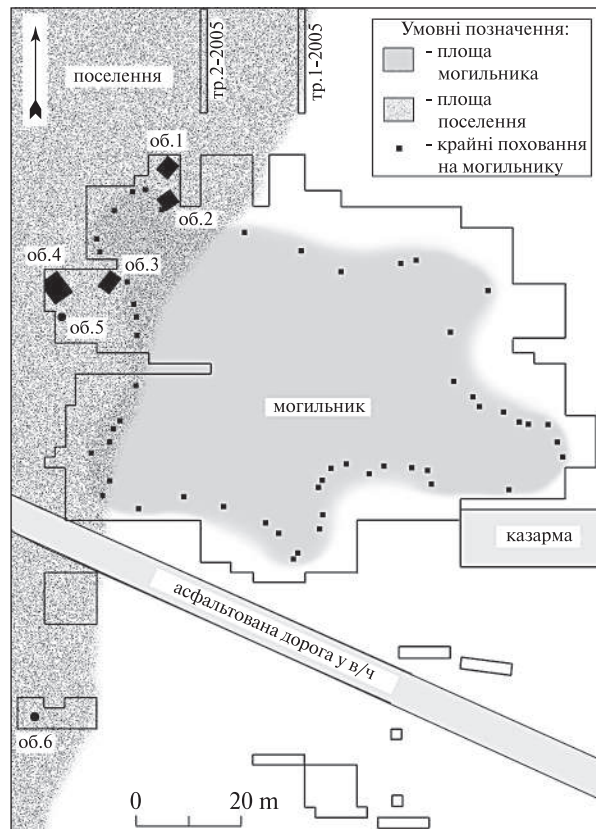

Рис. 2. План дослідженої площі і об'єктів на поселенні та могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка

Для поховального обряду Бугаївського могильника властиві наступні особливості. Поховання здійснені за обрядом тілопокладення та тілоспалення і співвідношення між ними приблизно однакове, відповідно 48 % і 52 %. Територіально на могильнику чітко виділяються зони з переважанням або спалень, або тілопокладень орієнтованих на північ. Поховання із західним орієнтуванням поодинокі і включені до маси цих двох основних обрядових груп. Тобто за обрядовою планіграфією Бугаївка відноситься до могильників «косанівсько-компаніїцького» типу (Петраускас 2009, с. 189). Всі інгумації здійснені в звичайних ямах і в більшості випадків мають сліди ритуального руйнування різних варіацій — локальне, зональне та тотальне (Петраускас 2014, с. 125—152). Трупоспалення могильника в Бугаївці маркують майже всі основні типи, характерні для черняхівської культури, за винятком спалень під курганами⁵ (рис. 3). За всіма цими ознаками могильник в Бугаївці близький

⁵ Типологічний розподіл кремацій та трюпокладень поданий за: Петраускас 2002, с. 40—65; Petrauskas 2003, р. 233, 269—270; Петраускас 2009, с. 188, рис. 11.

Орієнтовані на північ трупопокладення								
тип 1				тип 2	тип 3	тип 4	тип не визначений	
варіант 1	варіант 2	варіант 3	варіант 4					
21	3	14	10	0	0	0	19	67
31	5	21	15	0	0	0	28	100 %

Орієнтовані на захід трупопокладення								
тип 1				тип 2	тип 3	тип 4	тип не визначений	
варіант 1	варіант 2	варіант 3	варіант 4					
4	2	2	0	0	0	0	0	8
50	25	25	0	0	0	0	0	100 %

Трупоспалення										
урнові				ямні				курганні	тип не визначений	
тип 1	тип 2	тип 3	тип 4	тип 5	тип 6	тип 7	тип 8	тип 9		
15	5	3	10	7	23	3	7	0	8	81
17	7	4	12	9	28	4	9	0	10	100 %

Рис. 3. Діаграми основних типів поховань на могильнику Велика Бугаївка

до могильників Середнього Подніпров'я (Обухів Іа, Соснова, Компанійці та ін.). Як свідчить часова планіграфія могильника його заснування почалося на протилежному від поселення схилі балки з подальшим генеральним розвитком у східному напрямку («вглиб рівнини»).

Хронологія могильника побудована за допомогою методів кореляції знахідок в таблицях і на плані могильника. В цілому добре виділяється дві групи комплексів, речі з яких співставні з індикаторами центральноєвропейських ступенів C_3 та D_1 за Годловським—Тейралом—Бірбрауером або фазами 3—5 для черняхівської культури за Є.Л. Гороховським (рис. 4, 5) (Godłowski 1970; Tejral 1986, р. 175—238; Гороховський 1988, с. 34—46; Bierbrauer 1995, р. 541—592). Окремі предмети і комплекси можуть бути синхронізовані з більш раннім часом, тобто ступенем C_2 (тонкорамчаста пряжка) (рис. 4, 14) або з більш пізнім — ступінь $D_1 \setminus D_2$ (двошарове скло, можливо деякі модифікації гребенів типу Томас III, пряжки) (рис. 5, 1—4, 6, 7, 14) (Петраускас, Пастернак 2003, с. 65—76; Петраускас, Петраускас 2008, с. 53—97; Петраускас, Шишкін 2009, с. 201—226).

Етнокультурні групи могильника найвиразніше фіксуються в ліпному посуді, що дозволяє виділяти як мінімум два компоненти —

північно-західний (вельбарський) прийшлий (рис. 7) та східноєвропейський (київський) місцевий (рис. 6). У деяких випадках можна говорити про сарматські елементи: два трупопокладення орієнтовані на схід; деякі деталі костюмів з поховань 63, 76, 132 та ін. Північно-західні елементи на могильнику в Бугаївці найбільш виразно проявляються на першій фазі його існування, тобто з кінцем ступеню C_2 — початком C_3 . Прояв рис характерних автохтонного (східноєвропейського) населення на могильнику фіксується на фінальному етапі його розвитку, тобто ступеню D_1 .

Поселення, яке відноситься до могильника в Бугаївці, розташоване на східному і західному схилах балки. Загальна його площа складає близько 8,0—10 га. В цілому на поселенні було розкрито близько 700 м², де досліджено шість об'єктів IV—V ст. (рис. 1).

Черняхівські об'єкти представлені господарської ямою, наземним глинобитним вогнищем і трьома напівземлянками. Напівземлянки мали підквадратну форму розмірами приблизно 4,0 × 4,0 м і глибиною до 1,0 м. У двох з них збереглися глинобитні печі. При цьому в одній землянці спочатку в якості опалювального пристрою використовували вогнище, на місці якого в подальшому була споруджена

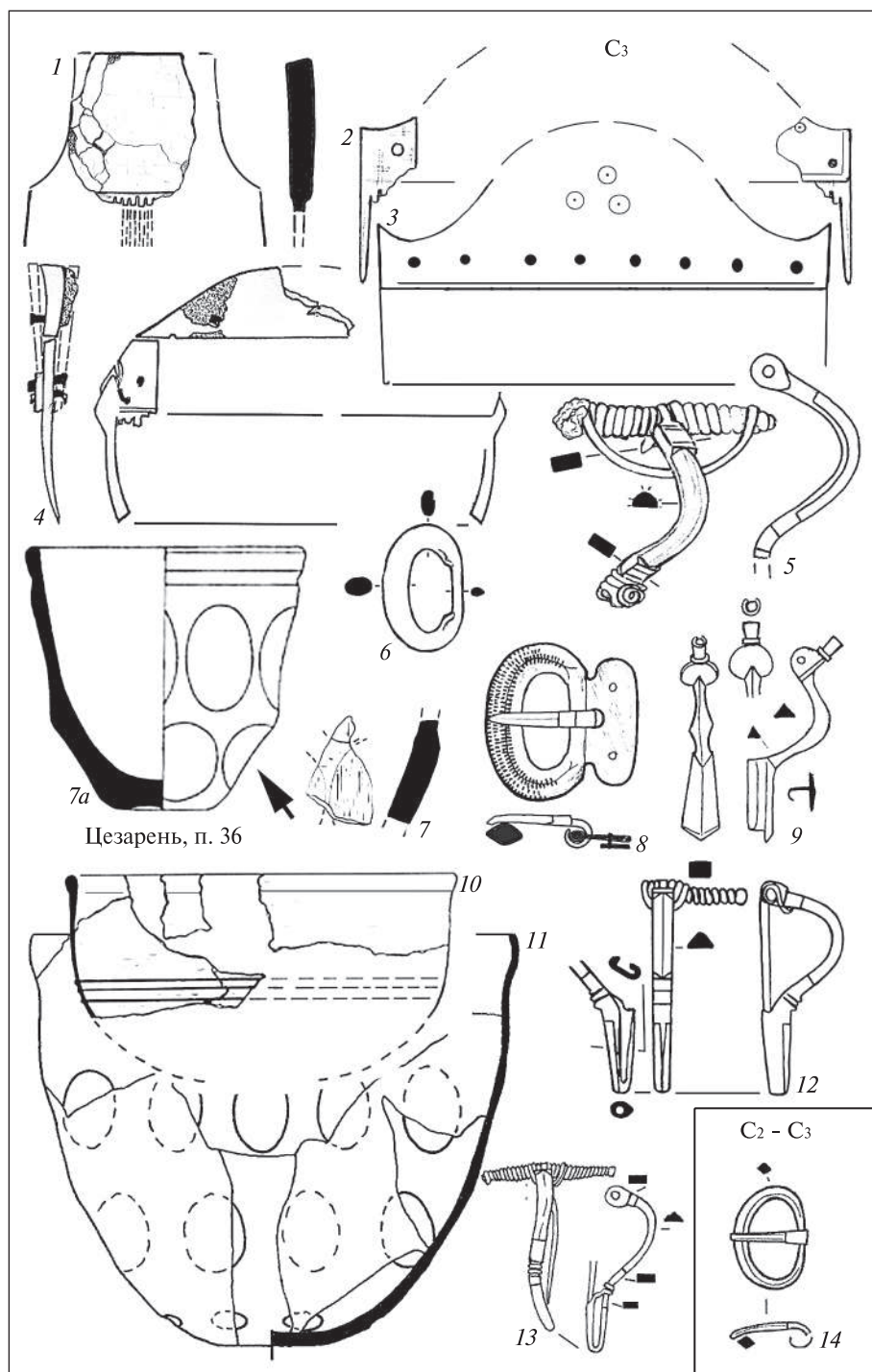

Рис. 4. Хронологічні індикатори ступенів C_2 та C_3 могильника Велика Бугаївка: 1, 8 — пох. 126; 2, 10 — пох. 20; 3, 11 — пох. 100; 4, 13 — пох. 108; 5, 6 — пох. 148; 7 — культурний шар (7a — аналог з Цезарені); 9 — культурний шар; 12 — пох. 55; 14 — пох. 111

глинобитна піч. Всі черняхівські споруди і індивідуальні знахідки з культурного шару поселення датуються IV — першою половиною V ст. і можуть бути синхронізовані з двома основними фазами розвитку могильника (Петраускас, Шишкін 2009, с. 201—226).

На ділянці, яка примикає до могильника, розкрита напівземлянка, де знайдено виключно ліпний посуд. Житло мало розміри $2,8 \times 4,0$ м і глибину до 1,2 м. У східному куті споруди знаходилася глинобитна піч овальної форми розмірами $0,6 \times 0,8$ м. Купол печі зберігся

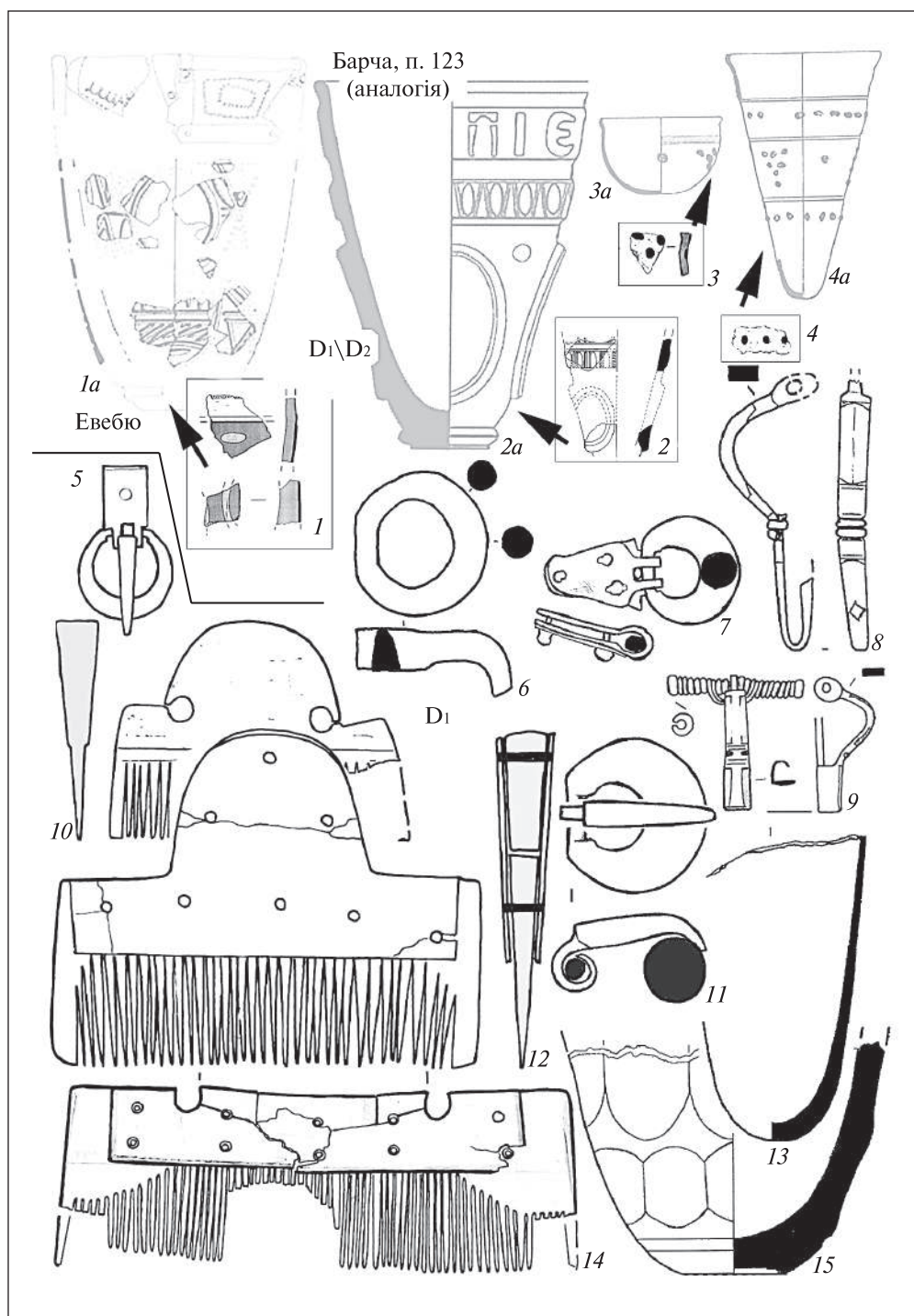

Рис. 5. Хронологічні індикатори ступенів D₁ і D₂ могильника Велика Бугайівка: 1–4, 7, 11 — культурний шар (1a–4a — аналогії); 5, 12 — пох. 132; 6 — пох. 101; 8, 13 — пох. 93; 9 — пох. 71; 10 — пох. 146; 14 — споруда 2; 15 — пох. 91

на висоту до 0,35 см. На внутрішній поверхні стін збереглися відбитки дерев'яних плах від каркаса. Знахідки, виявлені в будівлі, представлені розвалами ліпних горщиків і залізним ножем. Горщики мають короткі, відігнуті вінчики, округлі плічка розташовані вище середини посудини. Деякі денця мають зовніш-

ню закраїну і невисокий широкий кільцевий виступ (рис. 8). Поверхня горщиків коричневого кольору різних відтінків, горбкувата, заглажена. Глина щільна, з домішкою шамоту. Час існування об'єкта проблематичний через відсутність добре датованих предметів. Проте, особливості ліпного посуду та конструктив-

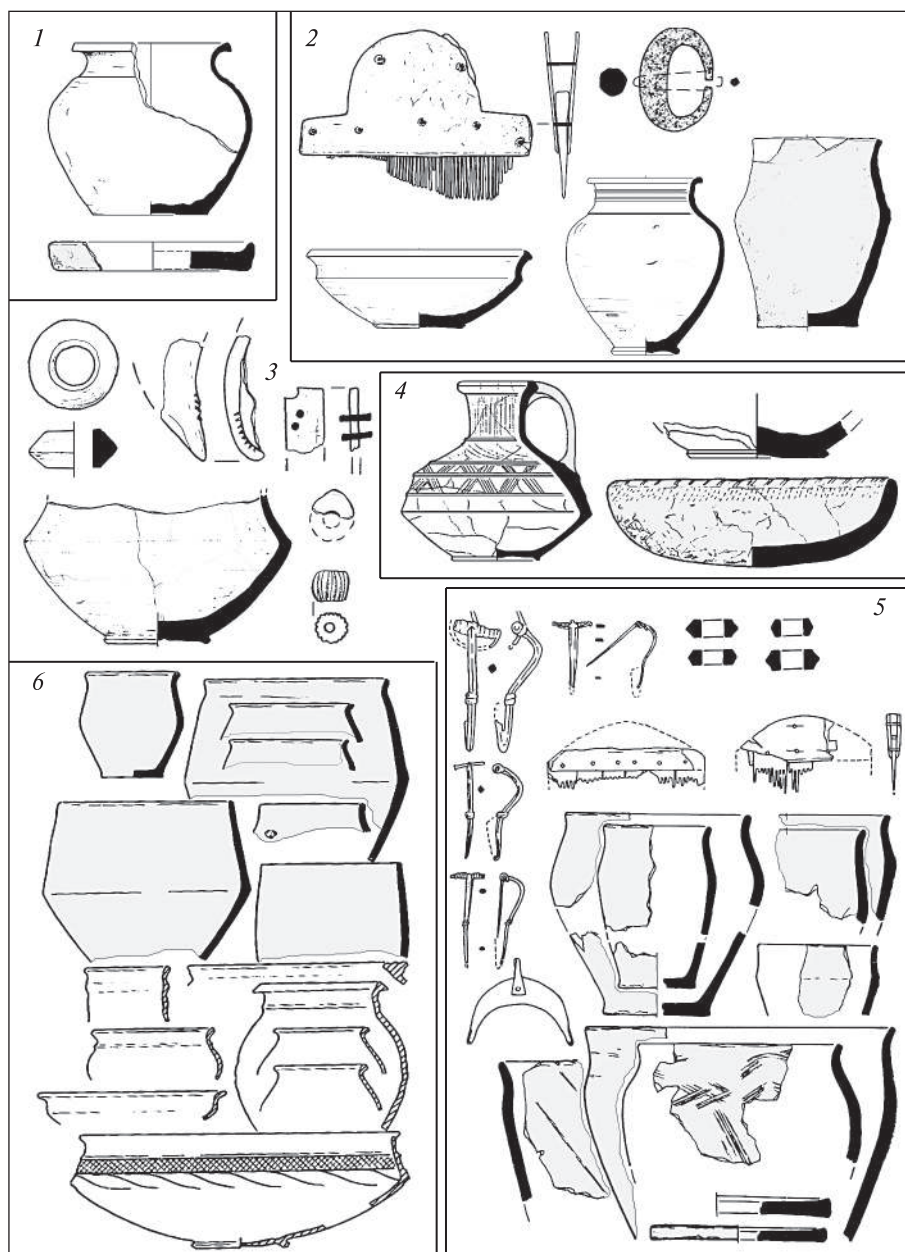

Рис. 6. Археологічні комплекси черняхівської культури Середнього Подніпров'я з елементами східноєвропейської етнокультурної традиції: 1 — Велика Бугайівка, пох. 2; 2 — Велика Бугайівка, пох. 115; 3 — Обухів 1а, пох. 1; 4 — Велика Бугайівка, пох. 16; 5 — Глеваха, «нижній горизонт»; 6 — Хлопків, житло 2

ні деталі житла дозволяють його датувати V ст. (Петраускас, Шишкін 2009, с. 201—226).

Етнокультурна структура поселення в пізньоримський час визначається знахідками ліпної кераміки, яка переважно походить із культурного шару. Як і на могильнику вона виконана в двох етнокультурних традиціях — киево-пеньківській (східноєвропейській) і вельбаро-пшеворській (північно-західній). Посудини північно-західного типу представлені уламками горщиків із загнутими всередину вінцями та комбінованою обробкою поверхні. Посуд, виконаний у місцевих тради-

ціях, має горбкувату поверхню коричневого кольору та домішки шамоту в глині. Вінця різного ступеню відігнутості; денця, як із зовнішньою закраїною, так і без неї.

Цікавим є розташування різних етнокультурних компонентів на площі поселення. Як згадувалося вище, поселення займає обидва схили балки і загальна площа за весь період його існування склала близько 8,0—10 га. Проте, розміри поселення змінювалися з плином часу. З огляду на дати знахідок з різних схилів балки, можна припускати, що поселення було засноване на західному, протилежному від мо-

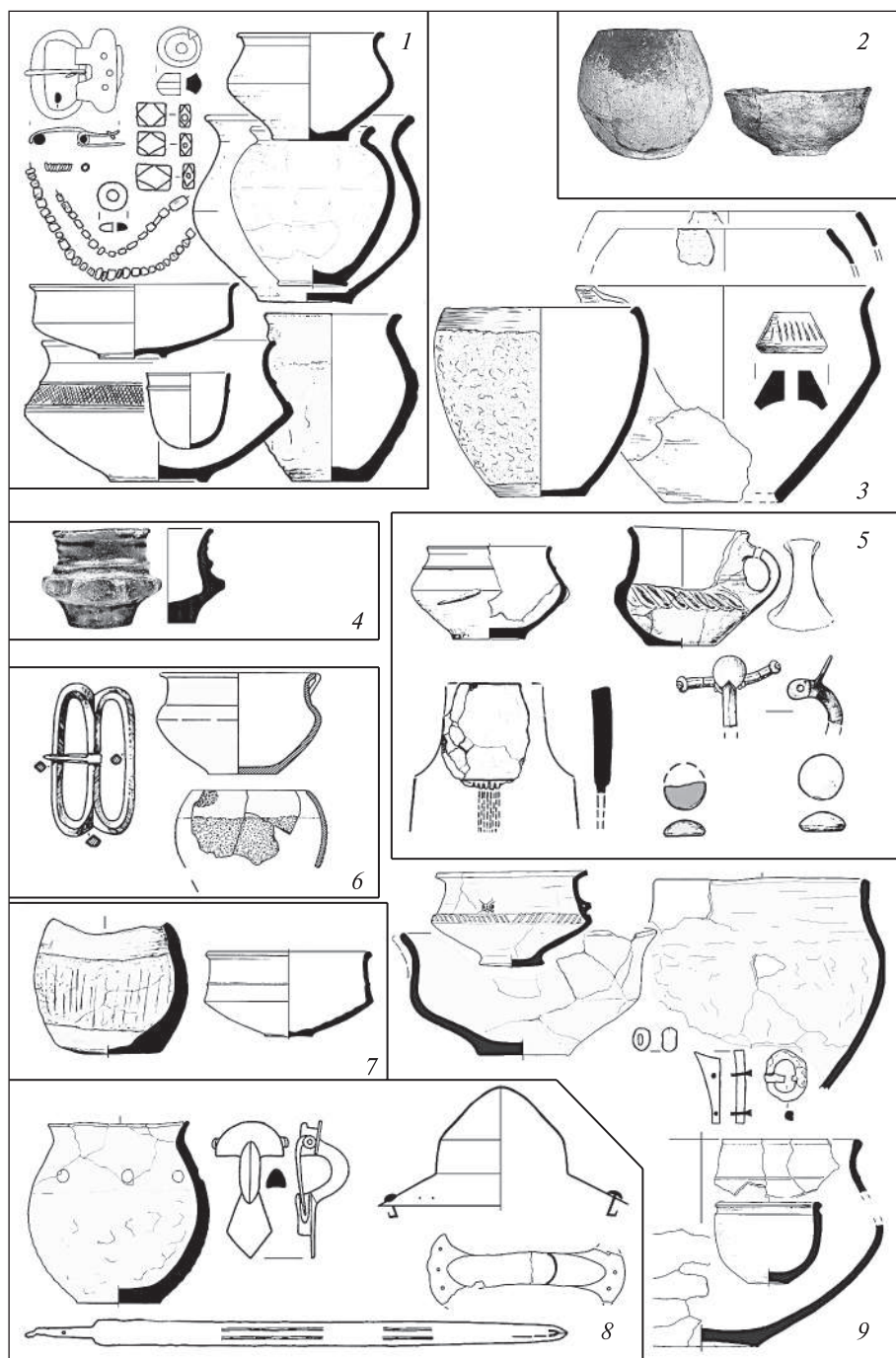

Рис. 7. Археологічні комплекси черняхівської культури Середнього Подніпров'я з елементами північно-західної етнокультурної традиції: 1 — Дерев'яна, пох. 31; 2 — Дерев'яна, пох. 27; 3 — Малополовецьке 2; 4 — Дерев'яна, пох. 15; 5 — Велика Бугаївка, пох. 126; 6 — Ромашки, пох. 43; 7 — Велика Бугаївка, пох. 45; 8 — Компанійці, пох. 86; 9 — Компанійці, пох. 117

гильника, схилі. Залізна фібула великих розмірів, фрагмент тонкостінної скляної посудини зі шліфованими овалами (типу Еггерс / 223 або 230), можуть бути датовані не пізніше IV ст., а більш ймовірно його першою половиною. Більшість речей на східному схилі поселення (фібули, гребені, скло та ін.) чітко датуються другою половиною IV — першою половиною

V ст. Відзначимо, що ліпний посуд північно-західного типу походить тільки з найбільш ранньої частини поселення, а саме західного схилу балки. Ліпна ж кераміка східноєвропейської традиції зафіксована на обох схилах балки. Очевидно, що на рубежі III/IV ст., поселення і могильник займали протилежні схили балки. Заселення східного схилу, де вже існу-

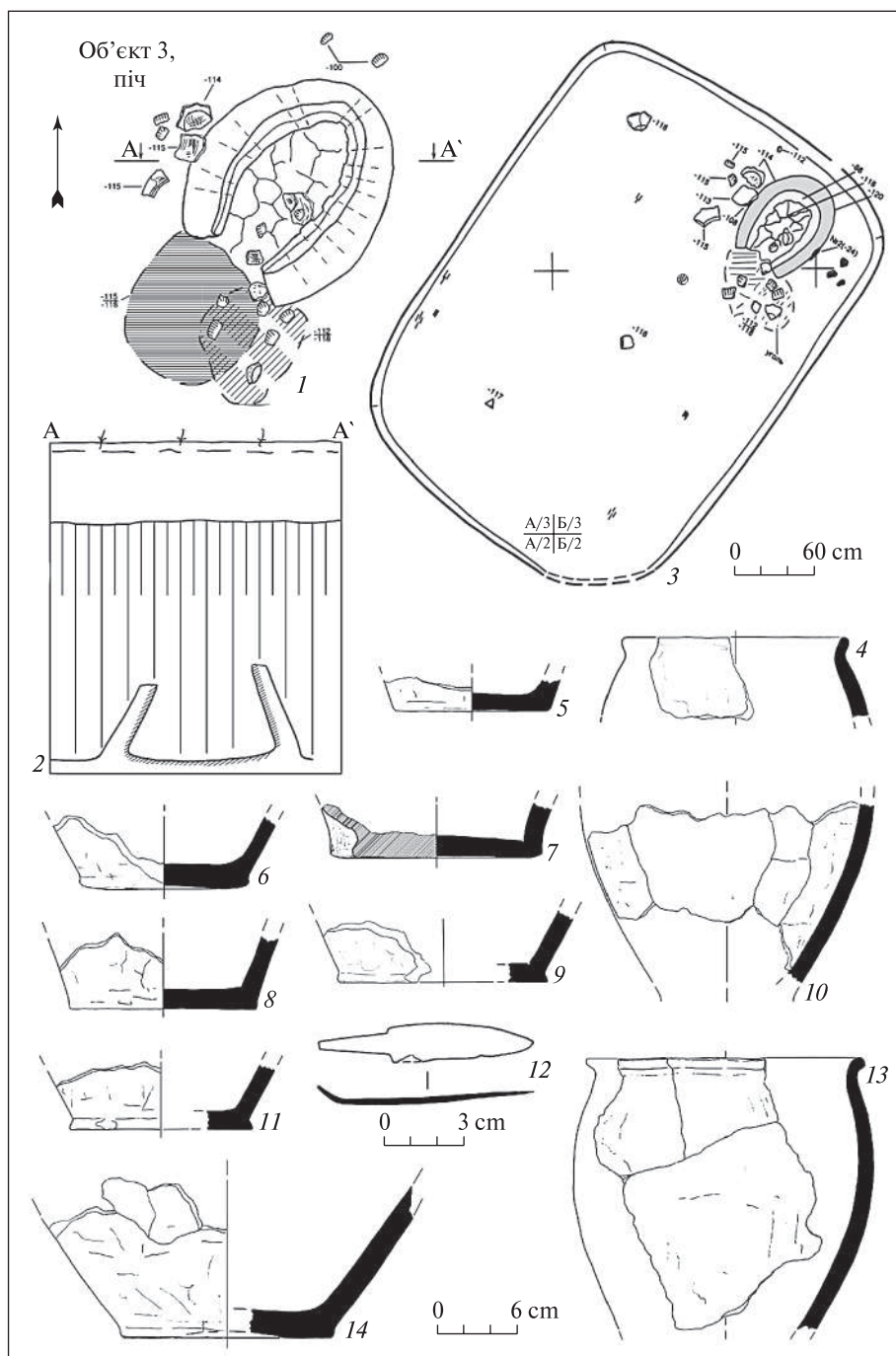

Рис. 8. План, розріз і знахідки з житла V ст. (об'єкт 3) на поселенні Велика Бугаївка

вав могильник, відбулося пізніше приблизно на 50—70 років. Це доводить той факт, що житло (об'єкт 2) кінця IV — першої половини V ст. зруйнувало поховання 111, яке датується кінцем III — початком IV ст. (Петраускас, Шишкін 2009, с. 201—226).

Таким чином, розкопки у Великій Бугаївці дозволили отримати нові матеріали, які дозволяють визначити їх місце в системі старожитностей даного регіону і доповнити існуючі уявлення про характер етнокультурних проце-

сів в Середньому Подніпров'ї. На нашу думку, історико-культурна ситуація в пізньоримський час і на початку доби великого переселення народів на Середньому Дніпрі визначалася головним чином двома етнокультурними групами: ранньослов'янською та східногерманською (Кравченко 1979, с. 74—92; Петраускас, Шишкін 1999, с. 217—230; Абашина, Обломский, Терпиловский 1999, с. 78—98). Це підтверджують і результати досліджень комплексу пам'яток у с. Велика Бугаївка. Крім того, в

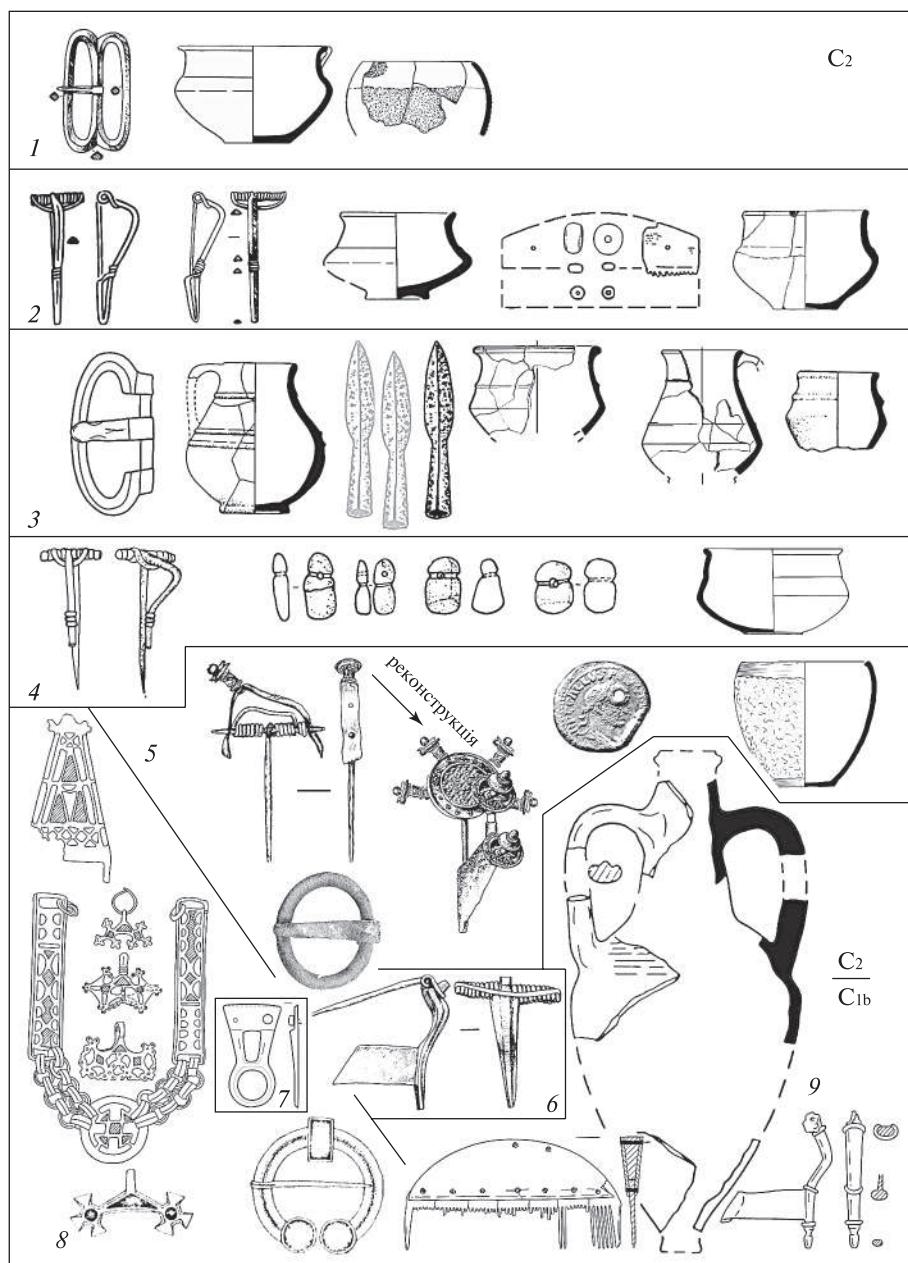

Рис. 9. Хронологічні індикатори та закриті комплекси ступенів C₁ і C₂ на Середньому Подніпров'ї: 1—2 — Ромашки, пох. 43 і 41 (Сымонович 1979, с. 155—170); 3 — Завадівка, пох. 5 (Петраускас, Петраускас 2008, с. 53—97); 4 — Червоне 2 (Березанская, Вангородская, Косарева 1984); 5 — Малополовецьке 2 (Шишкин, Петраускас 1999, с. 161—163); 6 — Журавка Ольшанська (Гороховский 1988, с. 34—46); 7 — Обухів 3 (Абашина, Петраускас, Петраускас 2009, с. 163—172); 8 — емалі київської культури (Терпиловський, Абашина 1992); 9 — Боромля 2, споруда 1 (Некрасова 2006, рис. 20—21)

цьому процесі взяли участь інші східноєвропейські племена — пізньоскіфські і сарматські (Компанійці, Кантемирівка, Гаврилівка, Барбара 3 та ін.) (Обломський 1999, с. 76—88; Petrauskas 2003, р. 293—294; Башкатов 2010, с. 215—239; Любичев 2011, с. 33—52)⁶. Факт,

⁶ Визначення етнокультурних компонентів для черняхівської культури важливе питання. Проте, існує

певна проблема з різноманітним вживанням термінів у позначенні цих складових. Так, «північно-західний компонент» у застосуванні до матеріалів культури має різні значення: східногерманський (мовна група); готсько-гепідський, вандальський, герульський (історичні племена); вельбарський, пшеворський, середньонімецький (археологічні утворення) (Магомедов 2001, с. 115 і далі). «Автохтонний/місцевий компонент» у застосуванні до Середнього Подніпров'я також потребує пояснень. До таких, безумовно, слід відносити ранньослов'янський сег-

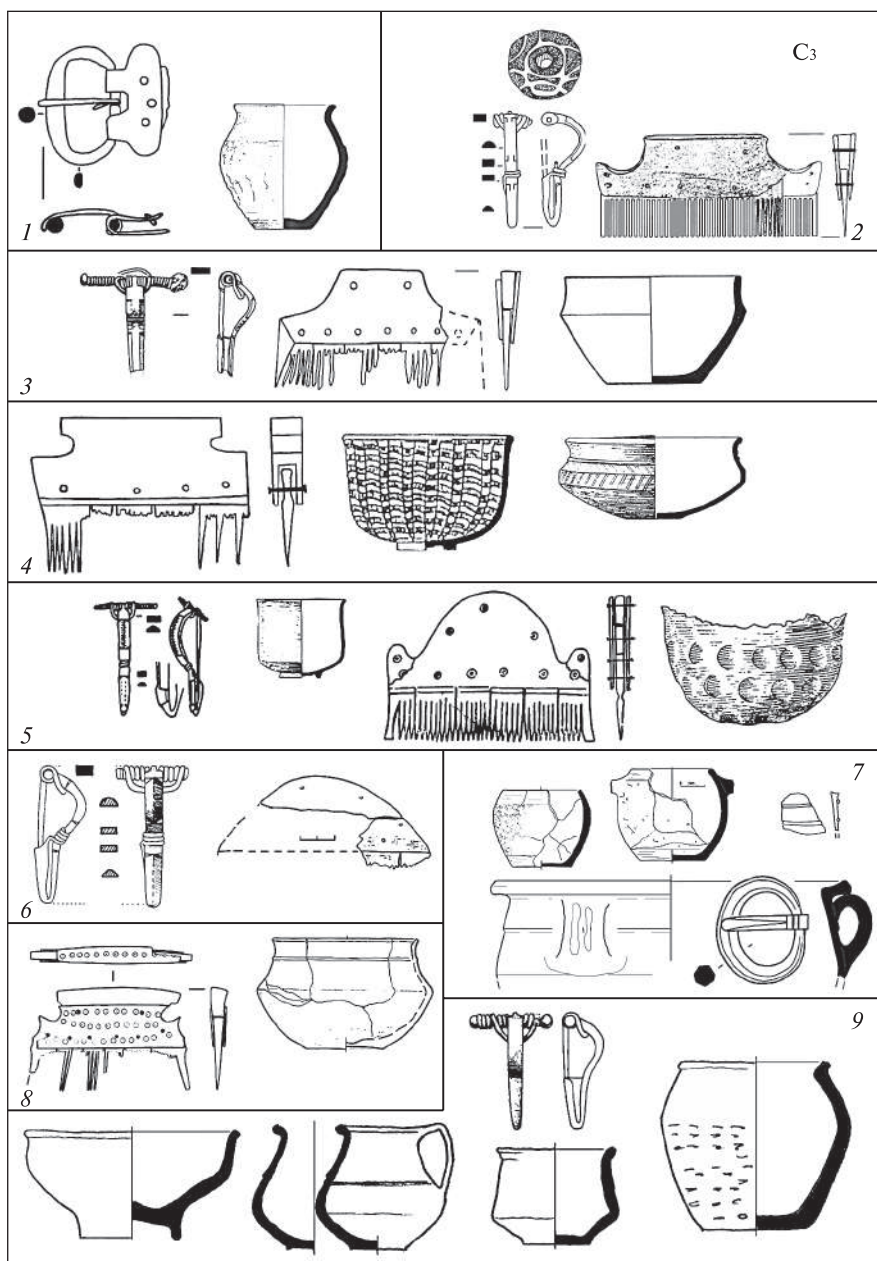

Рис. 10. Хронологічні індикатори і закриті комплекси ступені С₃ на Середньому Подніпров'ї: 1, 2 — Дерев'яна, пох. 31 і 1; 3 — Обухів 1а, пох. 7 (Кравченко та ін. 2007); 4, 5 — Переяслав-Хмельницький, пох. 2 і 5 (Гончаров, Махно 1957, с. 124—144); 6 — Ромашки, пох. 40 (Сымонович 1979, с. 155—170); 7 — Завадівка, пох. 2 (Петраускас, Петраускас 2008, с. 53—97); 8 — Жовнин-Пристань, пох. 8 (Петраускас, Цындровская 2002); 9 — Журавка-Ольшанська, пох. 34 (Сымонович 1960)

мент та пізньоскіфсько-сарматський. Традиційним вважалося, що еквівалентом слов'янського населення в пізньоримський час є київська культура та її анклав в черняхівській. Проте, матеріали черняхівських пам'яток типу Черепин—Демянів (Баран 2004) з ранньослов'янським компонентом не зовсім відповідають метакомплексу київської культури (Обломський 2010, с. 160). Тому, я більш схильний визначати черняхівські пам'ятки з ранньослов'янським компонентом як пам'ятки типу «Демянів—Журавка—Боромля». Пізньоскіфський та сарматський компоненти в черняхівській

який добре узгоджується із загальною оцінкою черняхівської культури як поліетнічного явища в сучасній літературі. Проте, погляди дослідників на реконструкції цих процесів

культури виділяються на підставі особливостей ліпного посуду, житлобудівництва та поховального обряду (Магомедов 2001, с. 120) і добре фіксуються на пам'ятках Причорномор'я та південної частини лісостепу (Війтенки, Кантемирівка, Гаврилівка, Компанійці, Комарів та ін.).

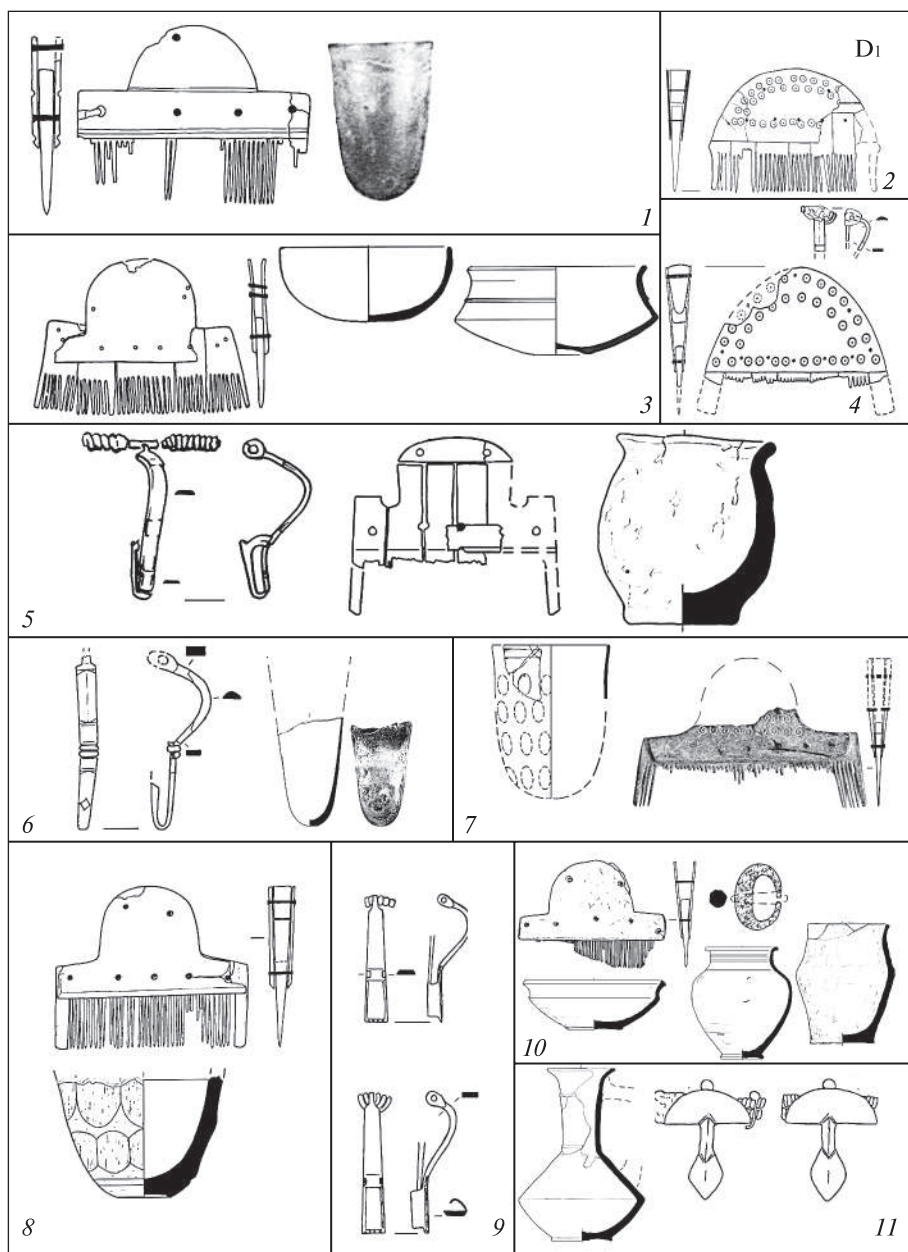

Рис. 11. Хронологічні індикатори і закриті комплекси фази D₁ на Середньому Подніпров'ї: 1 — Жовнин-Біленкова Бурти, пох. 1 (Петраускас, Цындровская 2002); 2 — Обухів 1а, пох. 12 (Кравченко та ін. 2007); 3 — Дерев'яна, пох. 16 (Кравченко та ін. 2007); 4, 9 — Компанійця, пох. 71 і 118 (Некрасова 2006, с. 87—200); 5 — Дідів Шпиль, пох. 36 (Терпиловський, Петраускас 2005, с. 58—69); 6, 8, 10 — Велика Бугаївка, пох. 91, 93, 115; 7 — Обухів 1, об. 24 (Кравченко та ін. 2007); 11 — Жовнин-Пристаць (Рутковская 1979, р. 317—364)

і роль різних компонентів іноді діаметрально протилежні (Баран 2004, с. 91—102; Магомедов 2001). Більш об'єктивно відновити і оцінити ці явища, на мій погляд, дозволяє аналіз із залученням нових матеріалів і на основі більш детальної хронології.

Як зазначалося вище, матеріали досліджень в Бугаївці чітко фіксують два ступені відносної хронології черняхівської культури C₃ і D₁. Більш ранні і пізні періоди представлені тут окреми-

ми речами, закриті ж комплекси цих фаз відомі на інших пам'ятках Середнього Подніпров'я. З урахуванням цих даних, загальні етапи відносної хронології старожитностей регіону і особливості етнокультурного розвитку населення, можливо, визначити наступним чином.

Ступінь C_{1b} (перша половина III в.) (рис. 9). Індикатори цієї фази мають різний характер походження: місцевого — виїмчасті емалі, які пов'язані з київською культурою, і прийшло-

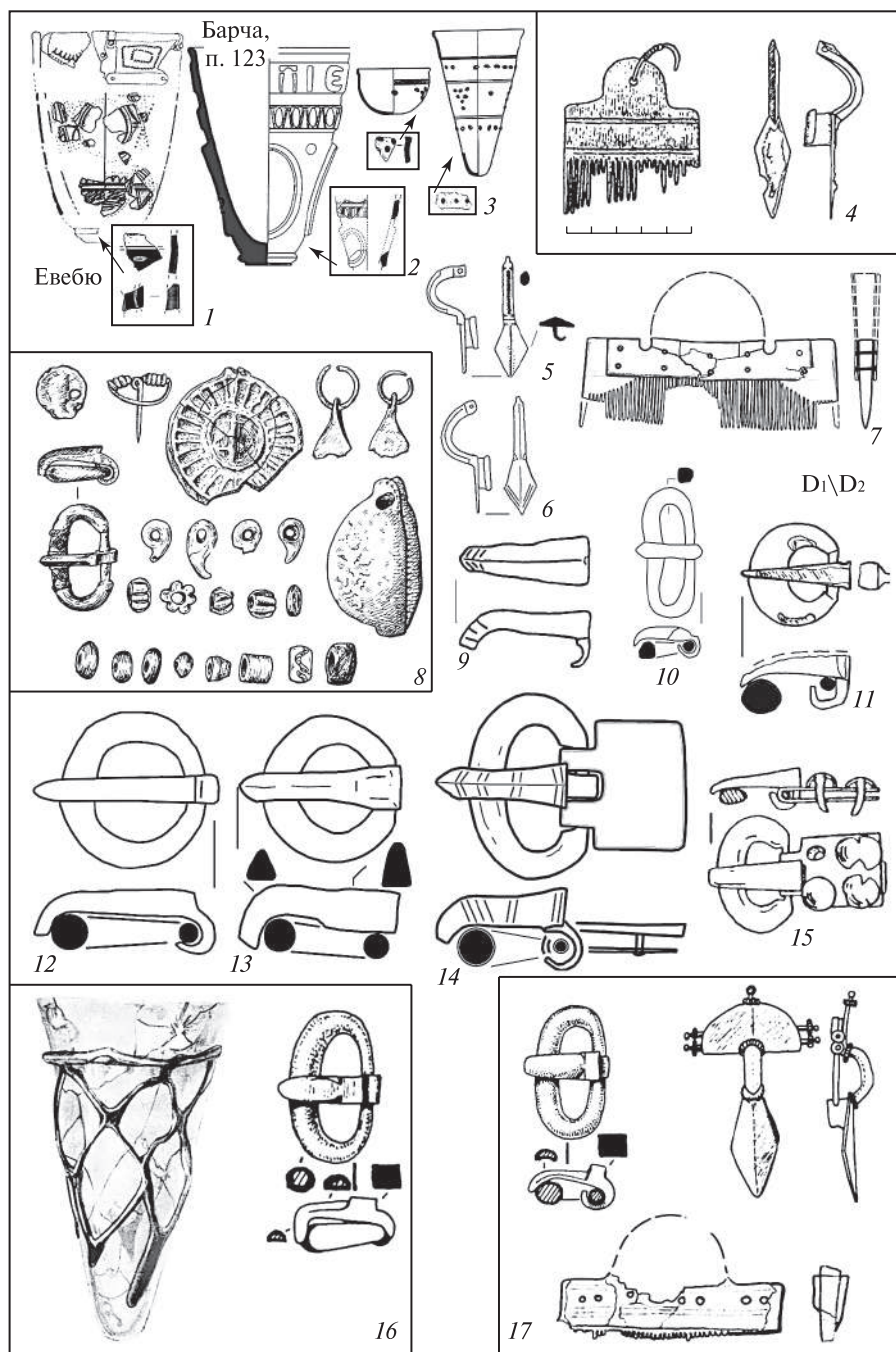

Рис. 12. Хронологічні індикатори і закриті комплекси ступені $D_1 \setminus D_2$ на Середньому Подніпров'ї: 1–3, 13 — Велика Бугаївка, культ. шар; 4 — Київ (Каргер 1948, с. 250–251); 5, 6 — Градизьк (Рутковская 1979, р. 317–364); 7 — Велика Бугаївка, спор. 2; 8 — Велика Вільшанка (Кравченко 1971, с. 75–79); 9 — Соснова, пох. 388; 10 — Канів, пох. 10 (Петраускас 1998, р. 189–220); 11 — Компаніївці, пох. 69 (Некрасова 2006, с. 87–200); 12 — Обухів 1, об. 12 (Кравченко та ін. 2007); 13 — Велика Бугаївка, пох. 101; 14 — Лохвиця, пох. 12 (Березовець, Петров 1960, рис. 11); 15 — Успенка, пох. 1647 (Некрасова 2006, рис. 52, 3); 16–17 — Журавка Ольшанська, пох. 5 і 2 (Симонович 1959)

го — центральноєвропейського⁷. В останньо-

⁷ Типології речей використані в хронологічній схемі даного регіону наступні: фібули (Almgren 1923; Амброс 1966; Гороховский 1988; Гороховский, Гопкало 2004; Петраускас 2010); гребені (Thomas 1960; Шишкин 2002; Петраускас 2009; Petrauskas 2017); скляний посуд (Eggers 1951; Сорокина 1971; Straume 1987); поясна гарнітура (Raddatz 1957; Keller 1971; Madyda-

му випадку мова йде про фібули з високим приймачем Альмгрен VII; пряжки типу Мадіда Н, тип 1; наконечник ремня типу Радатц J2-1; рогові гребені типу Томас I тощо

Legutko 1986); дзеркальця (Werner 1956); емалі київської культури (Гороховский 1982; Терпиловский, Абашина 1992).

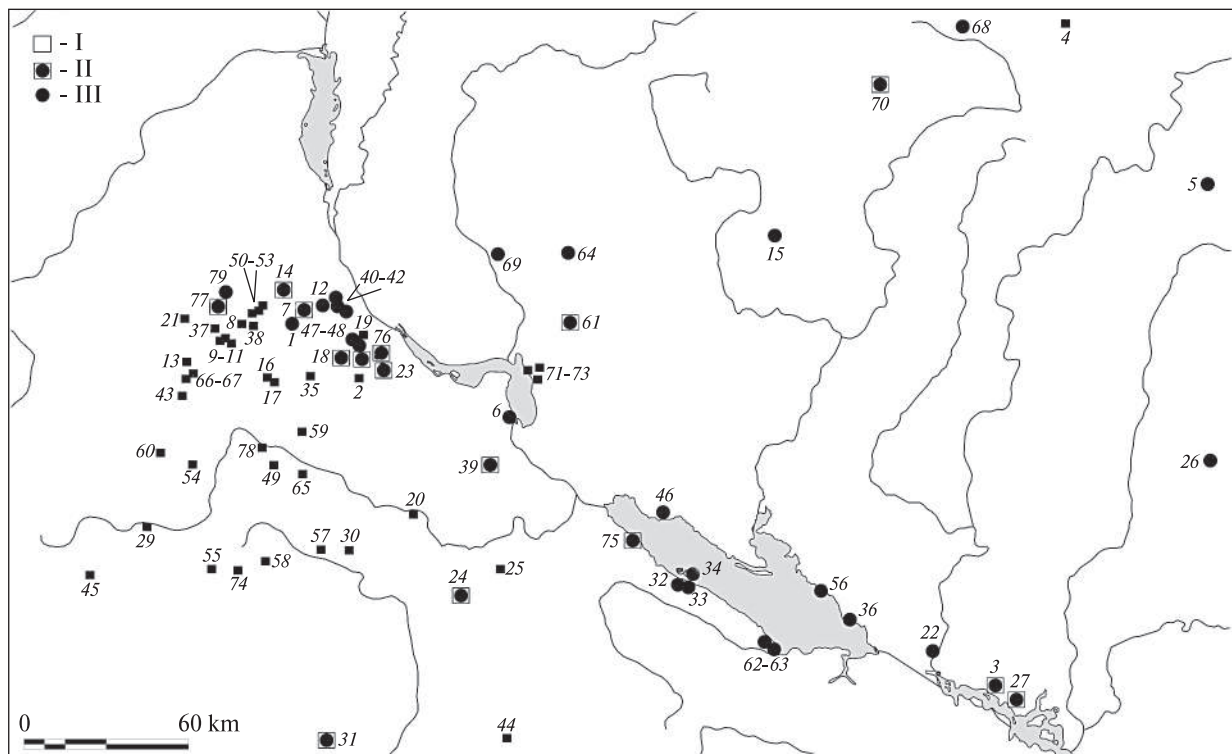

Рис. 13. Карта пам'яток черняхівської культури з різними етнокультурними компонентами на території Середнього Подніпров'я: *I* — пам'ятки з ліпним посудом північно-західної традиції; *II* — пам'ятки з ліпним посудом східно-європейської традиції (київські, пізньоскіфські та сарматські); *III* — пам'ятки з ліпною керамікою двох традицій: 1 — Васильків 1; 2 — Антонівка 3; 3 — Барбара 1; 4 — Білопілля; 5 — Боромля 2; 6 — Бучак, Дідів Шпиль; 7 — Велика Бугаївка; 8 — Велика Мотовилівка; 9–11 — Велика Снітинка 2, 4, 7; 12 — Великі Дмитровичі; 13 — Волиця 2; 14 — Глеваха; 15 — Гнідинці 6; 16–17 — Гребінки 1, 2; 18 — Григорівка; 19 — Дерев'яна; 20 — Дешки; 21 — Дідівщина; 22 — Дмитрівка 3; 23 — Жуківці; 24 — Журавка-Ольшанська; 25 — Завадівка; 26 — Кантемирівка; 27 — Компанійці; 28 — Копачів 2; 29 — Кошев 2; 30 — Круті Горби; 31 — Легедзине; 32 — Леськи; 33–34 — Ломовате 1, 2; 35 — Макіївка; 36 — Максимівка; 37 — Мала Офірна; 38 — Мала Солтанівка 2; 39 — Малий Ржавець 2; 40–42 — Малі Дмитровичі 2, 3, 4; 43 — Малополовецьке 2; 44 — Маслово; 45 — Михайлівка 2; 46 — Новоліповське; 47–48 — Обухів 1, 1а; 49 — Одноріг; 50–53 — Оленівка 1, 2, 3, 4; 54 — Пустоварівка; 55 — П'ятигори; 56 — Радучківка; 57 — Різіно; 58 — Розкішна 1; 59 — Ромашки; 60 — Сквиря 1; 61 — Соснова; 62–63 — Стецівка; 64 — Суповівка; 65 — Тараша; 66–67 — Триліси 1, 2; 68 — Успенка; 69 — Хлопків 2; 70 — Хрещатик; 71–73 — Цибли-Гать 1, 2; 74 — Червоне 2; 75 — Черкаси-Центр; 76 — Черняхів; 77 — Чорногородка; 78 — Шкарівка; 79 — Яблунівка

(рис. 9, 5–7)⁸. Знахідки північно-західного походження пов'язані з різними етнокультурними

⁸ В якості допоміжних хронологічних індикаторів в статті враховано і інші типи знахідок — посуд пізньоантичного виробництва та намиста. Зокрема, принциповими для визначення ранніх об'єктів черняхівської культури ступені C1b та C2 стають знахідки амфори типу Шелов D та Зеест 75. Вони походять виключно з поселень, зокрема Журавки (спор. 1, 9, 19) та Боромлі—2 (спор. 1) (Некрасова 2006, с. 95; Оболонський 2010, с. 160 і далі). Ранні варіанти або класичні «танаїські» амфори згідно сучасних розробок синхронізуються зі ступенем C1 (кінець II — перша половина III ст. н. е.) (Диденко 2014, с. 37; Диденко 2016, с. 36, рис. 4). Так само, важливими для ранніх черняхівських пам'яток та окремих комплексів Подніпров'я є типи намистин. Зокрема бурштинові «грибоподібні» намистини з поховання у Червоному 2 (рис. 9, 4), які на думку О.В. Гопкало, характерні для ступенів C1b та C2, або груп 1A–B намистин черняхівської культури за автором (Гопкало 2008, с. 71, 97, рис. 3; 4) та ін.

ми центрами західної Європи — пшеворською і вельбарською культурами, старожитностями північної Європи. Більшість знахідок цієї фази є випадковими і пов'язані вони як з київськими (Нові Безрадичі, Казаровичі, Обухів 3 та ін.), так і вельбарськими пам'ятками (Малополовецьке 2 та ін.). Проте, комплекси споруд з Боромлі та Журавки Ольшанської датуються, ймовірно, цим часом і етнічна складова цих пам'яток, безумовно, пов'язана з місцевим «київським» населенням.

Кількість пам'яток з індикаторами цієї фази незначна. Поселення місцевої ранньокіївської традиції сконцентровані вздовж Дніпра та його допливів другого (Хлепча, Казаровичі, Безрадичі) і, рідше, третього порядку (Боромля 2, Журавка Ольшанська) (Шишкін 1999, с. 129–139). Присутність київського населення фіксується за закритими комплексам цього ступеню

(Казаровичі) та підтверджується пам'ятками більш раннього періоду (Сушки). Слід зазначити, що на київських пам'ятках III ст. простежуються виразні пшеворські впливи (Терпиловський 2004, с. 47—48, рис. 60). На пам'ятках з вельбарськими матеріалами речі цієї фази походять тільки з культурного шару (Малополовецьке 2). Такі обставини, поки не дозволяють впевнено говорити про появу «вельбарців» на Середньому Дніпрі в першій половині III ст. Не виключено, що речі цієї фази запізняються в даному регіоні. Пам'ятки з київськими матеріалами цього періоду розташовуються вузькою смугою вздовж Дніпра та його основних допливів як в лісовій, так і в лісостеповій зоні. Пам'ятки з вельбарськими матеріалами розташовуються на правобережжі Дніпра за 100—120 км не доходячи до його русла.

Ступінь C₂ (друга половина III ст.) (рис. 9) На цьому ступені в регіоні продовжують існувати предмети кола виїмчастий емалей (Бездричі, Компанійці, Солтанівка) і починається помітне переважання речей центральноєвропейського походження. Серед них фібули «чудовищного» типу групи Альмгрен\VI; підв'язні фібули типу Гороховський\A1; пряжки омега-подібні, біовальні, тонкорамчасті ограничені Мадіда\група E, H, J; гребені типу Томас\I з грифом низьких пропорцій і трапецієподібні простих геометричних форм.

Етнокультурна ситуація в регіоні виглядає наступним чином. У лісовій зоні Подніпров'я триває розвиток київської культури місцевого населення традиційного характеру в «чистому» вигляді. У лісостеповій зоні формуються пам'ятки, які вже містять виразні елементи матеріального комплексу характерного для черняхівської культури — топографія поселень, тип могильників, гончарна кераміка, ювелірний комплекс та ін. Саме з цією фазою слід пов'язувати формування пам'яток черняхівського типу в даному регіоні. Етнокультурні компоненти, які простежуються на цих пам'ятках представлені двома групами — вельбарськими та київськими. Однак, поєднання цих компонентів може бути різним. Виділяються пам'ятки, де переважає північно-західне населення (Ромашки, Завадівка, Малополовецьке 2, Велика Снітинка 2 та ін.) та пам'ятки, де фіксується тільки київська основа (Глеваха, Журавка, Обухів 1). Цілком ймовірно, що в цей час складається ще один тип черняхівських пам'яток, які вже на початковій стадії поєднують в собі різні етнокультурні компоненти. Про це свідчать матеріали поселення в Журав-

ці Ольшанській, де за висновками А.М. Обломського, на початку існування поселення синхронно представлені комплекси східно- та центральноєвропейського походження (Обломський 1999, с. 76—88). Проте, недостатнє число закритих комплексів з чіткими хронологічними індикаторами для вельбарської етнокультурної групи не дозволяє однозначно вирішити питання про початок цього явища.

Ступінь C₃ (перша половина IV ст.) (рис. 10). У цей час завершують своє існування речі кола виїмчастих емалей. Індикаторами фази є речі виключно пізньоантичного або центральноєвропейського походження або їх деривати. Серед них: фібули типів Гороховський\B1 і B2, Петраускас\1 та 3; пряжки типу Келлер А, а також з масивним гранованим корпусом (типу Завадівка—Компанійці); кубки типу Еггерс/228—229 (Цезарень—Ганцков) 220—221, 223 (Якобень—Косанове), 211—213 (Вербковець); гребені з трапецієподібної спинкою розвинених форм і округлою спинкою середніх пропорцій, і короткими заплічками та ін.

Етнокультурна ситуація в регіоні характеризується тим, що в цей час активно розвиваються основні особливості матеріального комплексу черняхівської культури. Здебільшого він є продуктом ремісничого характеру і мало інформативний в етнічному плані. Крім цього, відбувається витіснення або нівелювання традиційних етнографічних форм матеріальної культури. Зокрема, це простежується в зменшенні частки ліпного посуду на черняхівських пам'ятках (Журавка Ольшанська, Велика Снітинка 2 та ін.). Більш впевнено в цей час починають простежуватися пізньоскіфсько-сарматські риси на черняхівських могильниках — Боромля, Переяслав-Хмельницький, Соснова та ін. (Любичев 2011, табл. 6, с. 51). На північ від ареалу черняхівської культури продовжують існувати пам'ятки київської культури (Ходосівка-Заплава).

Ступінь D₁ (кінець IV — початок V ст.) (рис. 11). Індикатори: фібули підв'язні фацетовані типів Гороховський\B3 і B4, «військового» типу Петраускас\7, двопластинчасті Амброз\Iба и Iбб; пряжки з масивними потовщеними рамками; товстостінні конічні зі шліфами (Еггерс/233—237), тонкостінні конічні (типу Рау/Гаврилівка), з краплями синього скла (типу Сорокіна/III); гребені з прямими плічками і круглою спинкою, а також округлою спинкою високих пропорцій та ін.

Матеріальний комплекс черняхівської культури набуває рис стандартизації, масовості та

уніфікації (кераміка, фібули, скло тощо). Відзначається максимальне освоєння території культури в регіоні за рахунок внутрішньої колонізації територій.

Слід зазначити, що практично в регіоні не відомі закриті комплекси, які б містили вельбарську кераміку з речами цієї фази. При цьому на пам'ятках з домінантною вельбарською основою (Малополовецьке 2, Велика Снітинка 2, Гребінки 2, Завадівка, Ромашки та ін.) індикатори цього часу представлені дуже рідко або ж вони взагалі відсутні. Явище, яке можливо пояснити як повним витісненням ліпного комплексу гончарним у вельбарському середовищі, так і можливим початком відтоку цього населення на інші території. І навпаки, присутність ліпного посуду «київського» типу в комплексах з речами ступеню D_1 в матеріалах поселень (Хлопків) і могильників (Бугаївка, Обухів 1) фіксується досить чітко.

Слід також зазначити, що і число київських пам'яток на Середньому Дніпрі з речами цієї фази також невелика (Ходосівка-Заплава) (Готун та ін. 2005, с. 112—116).

Смугнені D_1/D_2 (перша половина V ст.) (рис. 12). Індикатори: пряжки В-подібні залізні (типу Канів—Успенка), з прямим переходом язичка в петлю (типу Соснова—Компанійці), масивні залізні круглої форми з сильно загнутими язичками (типу Обухів—Велика Бугаївка); дзеркальця типу Вернер\С та, можливо, В (Вільшанка—Леськи); «війнські» фібули Петраускас\тип 4, варіант 3; скляні кубки типу Штрауме VIII-1 (Евебю—Велика Бугаївка), можливо, типів Еггерс\238 та Сорокіна III.

Пам'ятки з комплексом черняхівського типу поодинокі, більшість з них зосереджені поблизу Дніпра і в цей час відбувається їх зникнення. Слід вказати, що черняхівські пам'ятки з найбільш пізніми речами фіксуються на краю високого корінного берега Дніпра (Київ, Бучак, Черкаси, можливо, Градизьк) і в не зовсім типових для черняхівської культури ландшафтних умовах. Відзначимо також, що в більшості випадків вони не мають чітко виражених етнокультурних рис, хоча окремі комплекси, містять ліпні посудини близькі традиціям ранньосередньовічної слов'янської кераміки (Бучак, Обухів 1, об. 12) або пізньоскіфські (Компанійці, пох. 69).

У цей же час, а саме у V ст., в регіоні з'являються пам'ятки нового, власне ранньослов'янського типу, які мають риси київської (Мотовилівська Слобідка 4), колочин-

ської (Ходосівка—Діброва) і празько\пеньківської (Бугаївка—Соснова) культур. Всі ці пам'ятники вже пов'язані з колом ранньосередньовічних слов'янських культур.

* * *

Таким чином, матеріали досліджень могильника та поселення пізньоримського часу та початку доби великого переселення народів поблизу Великої Бугаївки дозволяють зробити ряд висновків.

Етнокультурні компоненти пам'ятки представлені двома основними традиціями — прийшлою (вельбарською) та місцевою (київською). За цими ознаками Велика Бугаївка входить в групу гетерогенних черняхівських пам'яток типу Журавка Ольшанська/Глеваха/Жуківці. На археологічній карті правобережжя Середнього Дніпра пам'ятки цього типу фіксують контактну зону між двома ареалами гомогенних черняхівських пам'яток: із заходу це пам'ятки з вельбарською домінантою (типу Завадівка/Ромашки/Снітинка/Малополовецька) і зі сходу — пам'ятки з переважанням київської основи (типу Леськи/Ломовате/Журавка/Обухів 1/Боромля) (рис. 13). Третій «південний компонент», який менш виразно представлений в матеріалах бугаївського могильника, добре фіксується в матеріалах черняхівських пам'яток в пограниччі лісостепу та степу — Гаврилівка, Кантемирівка, Компанійці, Барбара 1 та ін.

Матеріали могильника чітко фіксують присутність вельбарського населення на його ранніх етапах, яке під кінець існування пам'ятки практично ні в чому себе не проявляє. З огляду на загальну тенденцію розвитку північно-західного компонента в черняхівській культурі Середнього Подніпров'я можна припускати, що етнокультурна специфіка матеріальної культури давнього населення або була сильно знівельована, або відсутність пізніх матеріалів (ступінь D_1) на черняхівських пам'ятках з вельбарською основою свідчить про відтік цього населення на нові території.

Автохтонний ранньослов'янський компонент проявляється на фінальній стадії існування могильника. Матеріали могильника і комплекс споруди V ст. на поселенні, на мій погляд, безперечно свідчать про те, що частина населення черняхівської пам'ятки «Велика Бугаївка» взяла участь у формуванні ранньосередньовічних слов'янських старожитностей у Подніпров'ї.

- Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья. *Российская археология*. 1999, № 4, с. 78—98.
- Абашина Н.С., Петраускас О.В., Петраускас А.В. Дослідження пам'яток пізньоримського часу Обухів-3 у 2007—2008 рр. *Vita Antiqua*. 2009, № 7—8, с. 163—172.
- Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э. — IV в. н. э. *Свод археологических источников*. Москва, 1966, № ДІ-30.
- Баран В.Д. Черняхівська культура — поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи. *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали* (відпов. ред. Д.Н. Козак). Київ, 2004, с. 91—102.
- Башкатов Ю.Ю. Новые исследования черняховских памятников на Юге Среднего Поднепровья. *Germania-Sarmatia*. Калининград; Курск, 2010, № 2, с. 215—239.
- Березанская С.С., Вангородская О.Г., Косарева А.А. Отчет о работе Ставищанского отряда Лесостепной Правобережной экспедиции ИА НАН УССР в 1984 г. *Науковий архів ІА НАНУ*. 1984/35а.
- Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1960, № 82, с. 84—99.
- Гончаров В.К., Махно Є.В. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького. *Археологія*. 1957, № 11, с. 124—144.
- Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. Киев, 2008.
- Готун І.А., Казимир О.М., Квітницький М.В., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Нові дані про слов'яно-руський горизонт багатощарового поселення між Ходосівкою і Лісниками. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.* Запоріжжя, 2005, с. 112—116.
- Гороховский Е.Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины* (відпов. ред. Д.Я. Телегин). Киев, 1982, с. 125—139.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов, Киев, 18—25 сент. 1985 г.*, Киев, 1988, т. 4, с. 34—46.
- Гороховский Е.Л., Гопкало (Бобровская) О.В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры. *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали* (відпов. ред. Д.Н. Козак). Київ, 2004, с. 103—130.
- Диденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов). *Oium* (відпов. ред. О.В. Петраускас, С.А. Горбаненко). 2014, № 4, с. 34—48.
- Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл на середньому Дністрі. *In Sclavenia terra* (відпов. ред. Я.В. Володарець-Урбанович, С.А. Горбаненко). 2016, № 1, с. 29—40.
- Каргер М.К. К вопросу о древнейшей истории Киева. *Советская археология*. 1948, № 10, с. 250—251.
- Кравченко Н.М. Похоронення V ст. н. е. з с. Вільшанки на Київщині. *Середні віки на Україні* (відпов. ред. Ф.П. Шевченко). 1971, № 1, с. 75—79.
- Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне. *Славяне и Русь* (відпов. ред. В.Д. Баран). 1979, с. 74—92.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеимского времени Правобережной Киевщины. Киев, 2007.
- Любичев М.В. Погребения с позднекифскими / сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи. *Oium* (відпов. ред. О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін). 2011, № 1, с. 33—52.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Uniwersytet M. Curie-Sklodowskiej, 2001.
- Некрасова А.Н. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья. *Бібліотека Vita Antiqua (Готы и Рим)*. 2006, с. 87—200.
- Обломський А.М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компаніївці (етнокультурна інтерпретація). *Археологія*. 1999, № 4, с. 76—88.
- Обломский А.М. Материалы поселения Журавка Ольшанская. *Раннеславянский мир*. Москва, 2010, № 13, с. 144—260.
- Петраускас О.В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе-ул. Пушкина. *Studia Gothica*. 1998, вип. 2, с. 189—220.
- Петраускас О.В. Деякі аспекти методики польових досліджень могильників черняхівської культури. *Археологія*. 1999, № 4, с. 117—128.
- Петраускас О.В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія). *Археологія*. 2002, № 3, с. 40—65.
- Петраускас О.В. Поховання багатодівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка. *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали* (відпов. ред. Д.Н. Козак). Київ, 2004, с. 165—184.
- Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України). *Osrogothica. Археологія Центральної та Східної Європи позднеимського часу і Епохи Великого переселення народів* (отв. ред. К.В. Мызгин). 2009, с. 186—215.
- Петраускас О.В. Фібули «військового типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). *Археологія і давня історія України*. Київ, 2010, вип. 2, с. 191—208.
- Петраускас О.В. Разрушенные погребения на могильниках черняховской культуры Поднепровья — анализ археологической структуры. *Від Венедів до Русі* (відпов. ред. Г.Ю. Івакін). Київ; Харків, 2014, с. 125—152.
- Петраускас О.В., Пастернак В.В. Складні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. 2003, № 4, с. 65—76.
- Петраускас А.В., Петраускас О.В. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугиння. *Археологічні студії*. Чернівці, 2008, вип. 3, с. 53—97.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Про черняхівські пам'ятки «змішаного типу» на Правобережжі Київсько-Подніпров'я. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* (відпов. ред. Р.В. Терпиловський), Київ; Львів, 1999, с. 217—230.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка-1. *Vita Antiqua*. 2009, 7—8, с. 201—226.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Могильник и поселение у с. Великая Бугаевка и их место в системе древностей позднеимского времени и эпохи великого переселения народов на Среднем Поднепровье. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов* (отв. ред.

- А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин). 2010, вып. 2, Тула, с. 19—32.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). *Oium*. Киев, 2013, № 2.
- Петраускас О.В., Цыдровская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи с. Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). Киев, 2002.
- Рутковская Л.М. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина). *Slovenska archeologia*. 1979, № 27/2, p. 317—364.
- Сорокина Н.П. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья. *Советская археология*. 1971, № 4, с. 85—101.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции в 1959 г. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. 1959/7-а.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции за 1960 г. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. 1960/26-а.
- Сымонович Э.А. Ромашковский могильник — первый черняховский памятник. *Советская археология*. 1979, № 3, с. 155—170.
- Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Lublin: Uniwersytet M. Curie-Skłodowskiej, 2004.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). Киев, 1992.
- Терпиловський Р.В., Петраускас О.В. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині. *Археологія*. 2005, № 1, с. 58—69.
- Шишкин Р.Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). *Археологія*. 1999, № 4, с. 129—139.
- Шишкин Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры. *Сучасні проблеми археології*. Київ, 2002, с. 244—246.
- Шишкин Р.Г., Петраускас О.В. Черняхівський горизонт багатощарового поселення Малополовецьке-2. *Археологічні відкриття в Україні в 1998—1999 рр.* Київ, 1999, с. 161—163.
- Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provincialrömischen und südrussischen Formen. Mannus-Bibliothek (Hg. G. Kossinna). Leipzig, 1923, № 32.
- Bierbrauer V. Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien)- Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*. 1991, № 38/2, 1991 (1995), p. 541—592.
- Eggers H.-J. Der römische Import im freien Germanien. Hamburg, 1951.
- Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1970.
- Keller E. Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. *Münchener Beitrag zur Vor- und Frühgeschichte*. 1972, № 14.
- Madyda-Legutko R. Die Gürtelschnallen der römischer Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *British archaeological reports, International Series*. 1986, № 360.
- Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. 2003, № 83, p. 224—351.
- Petrauskas O.V. Scheibengedrehte Keramik als chronologischer Anzeiger nach den Materialien des Gräberfeldes der Černjachov-Kultur bei Velikaja Bugaevka, Kievskaja obl., Ukraine. *Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*. 2011, № 13, p. 399—416.
- Petrauskas O.V. Übergang von der Stufe C₂ zu C₃ in der Černjachov-Kultur (Auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). *Ephemeris Napocensis*. 2017, № 27, p. 123—154.
- Raddatz K. Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck. Neumuenster, 1957.
- Straume E. Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr. Oslo, 1987.
- Tejral J. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Peregrinatio Gothica (Archeologia Baltica)*. 1986, № 7, p. 175—238.
- Thomas S. Studien zu den germanischen Kämen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sachsichen Bodendenkmalpflege*. 1960, № 8, p. 54—215.
- Werner J. Beiträge zur Archaeologie des Attila-Reiches. Muenchen, 1956.

Надійшла 03.04.2018

О.В. Петраускас

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, petrauskasoleg1963@gmail.com

МОГИЛЬНИК И ПОСЕЛЕНИЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВЕЛИКАЯ БУГАЕВКА В СИСТЕМЕ ДРЕВНОСТЕЙ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Памятник находится на северной границе черняховской культуры. На могильнике обнаружено 156 погребений и шесть объектов на поселении. На могильнике выделяются ступени C₃ и D₁. Отдельные предметы синхронизируются со ступенью C₂ или фазой D₁ \ D₂. Этнокультурные группы на могильнике — это пришлые (вельбарские) и местные (киевские) племена. В некоторых случаях можно говорить о сарматской традиции. На поселении исследовано шесть объектов, синхронных основным ступеням могильника. Также раскопана полуземлянка, датируемая V в. н. э.

Историко-культурная ситуация в позднеримское время в Среднем Поднепровье определялась взаимоотношениями пришлого и местного населения. Характеристика этих процессов и рассматривается в статье на основе детальной хронологии.

Ключевые слова: Великая Бугаевка, черняховская культура, этнокультурные компоненты, относительная хронология позднеримского времени.

Oleh V. Petrauskas

Ph.D., Senior researcher of the Early Slavic Archaeology and Regional Fieldwork Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, petrauskasoleg1963@gmail.com

CEMETERY AND SETTLEMENT OF THE CHERNIAKHIV CULTURE VELKYA BUHAIVKA IN THE SYSTEM OF THE MIDDLE DNIEPER REGION ANTIQUITIES

The site is located on the northern border of the Cherniakhiv culture. 156 burials and six objects were discovered on the burial ground of the settlement. Phases C3 and D1 are allocated by the finds of the cemetery. Some items are synchronized with the stage of C2 or phase of D1\ D2. The ethno-cultural groups on the cemetery are the alien (Velbar culture) and indigenous (Kyiv culture) tribes. In some cases we can talk about Sarmatian tradition. The six objects that are synchronous to the main phases of settlement were investigated on the cemetery. The semi-dugout, which may be dated by the 5th century CE, was also excavated.

The historical and cultural situation in the Late Roman time in the Middle Dnieper region was determined by the mutual relationships between the newcomers and the indigenous population. The description of these processes considered in the article is based on a detailed chronology.

Keywords: Velyka Buhaivka, Cherniakhiv culture, ethno-cultural components, relative chronology of the Late Roman time.

References

- Abashina N.S., Oblomskii A.M., Terpilovskii R.V. K voprosu o ranneslavianskikh elementakh kultury na cherniakhovskikh pamiatnikakh Srednego Podneprov'ia. *Rossiiskaia arkheologiya*. 1999, no. 4, pp. 78-98.
- Abashyna N.S., Petrauskas O.V., Petrauskas A.V. Doslidzhennia pamiatky piznorymskoho chasu Obukhiv-3 u 2007-2008 rr. *Vita Antiqua*. 2009, no. 7-8, pp. 163-172.
- Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen. *Mannus-Bibliothek* (Hg.G. Kossinna), vol. 32. Leipzig, 1923.
- Ambroz A.K. Fibuly iuga Evropeiskoi chasti SSSR. II v. do n. e. — IV v. n. e. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Moskva, 1966, vol. DI-30.
- Baran V.D. Cherniakhivska kultura - polietnichne utvorennia na terytorii Pivdenno-Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia davnikh slovia*n. *Doslidzhennia i materialy* (ed. D.N. Kozak). Kyiv, 2004, pp. 91-102.
- Bashkatov Iu.Iu. Novye issledovaniia cherniakhovskikh pamiatnikov na Iuge Srednego Podneprov'ia. *Germania-Sarmatia*. Kaliningrad; Kursk, 2010, no. 2, pp. 215-239.
- Berezanskaia S.S., Vangorodskaia O.G., Kosareva A.A. Otchet o rabote Stavishchanskogo otriada Lesostepnoi Pravoberezhnoi ekspeditsii IA NAN USSR v 1984 g. *Naukovii arkhiv IA NANU*. 1984, no. 1984/35a.
- Berezovets D.T., Petrov V.P. Lokhvitskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1960, no. 82, pp. 84-99.
- Bierbrauer V. Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien) - Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*. 1991, no. 38/2, 1991 (1995), ss. 541-592.
- Didenko S.V. Khronologiiia svetloglinianykh uzkororlykh amfor tipov Shelov D i F (po materialam pogrebalnykh kompleksov). *Oium* (eds. O.V. Petrauskas, S.A. Horbanenko). 2014, no. 4, pp. 34-48.
- Didenko S.V. Antychnyi keramichnyi import z poselennia piznorymskoho chasu bilia s. Sokil na serednomu Dnistri. *In Sclavenia terra* (eds. Ya.V. Volodarets-Urbanovych, S.A. Horbanenko). 2016, no. 1, pp. 29-40.
- Eggers H.-J. Der römische Import im freien Germanien. Hamburg, 1951.
- Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Kraków, 1970.
- Gopkalo O.V. Busy i podveski cherniakhovskoi kultury. Kyiv, 2008.
- Gorokhovskii E.L. Khronologiiia ukrashenii s vyemchatoi emaliu Srednego Podneprov'ia. *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy* (ed. D.Ia. Telegin). Kyiv, 1982, pp. 125-139.
- Gorokhovskii E.L. Khronologiiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov, Kiev, 18-25 sent. 1985 g.* Kyiv, 1988, vol. 4, pp. 34-46.
- Gorokhovskii E.L., Gopkalo (Bobrovskaia) O.V. Fibuly VII grupy O. Almgrena v areale cherniakhovskoi kultury. *Arkheolohiia davnikh slovia*n. *Doslidzhennia i materialy* (ed. D.N. Kozak). Kyiv, 2004, pp. 103-130.
- Honcharov V.K., Makhno Ye.V. Mohylnyk cherniakhivskoho typu bilia Pereiaslav-Khmelnytskoho. *Arkheolohiia*. 1957, no. 11, pp. 124-144.
- Hotun I.A., Kazymyr O.M., Kvitnytskyi M.V., Petrauskas A.V., Petrauskas O.V. Novi dani pro sloviano-ruskyi horizont bahatosharovoho poselennia mizh Khodosivkoio i Lisnykamy. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003-2004 rr.* Zaporizhzhia, 2005, pp. 112-116.
- Karger M.K. K voprosu o drevneishei istorii Kieva. *Sovetskaia arkheologiya*. 1948, no. 10, pp. 250-251.
- Keller E. Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. *Münchener Beitrag zur Vor- und Frühgeschichte*. 1972, no. 14.

- Kravchenko N.M. Pokhovannia V st. n. e. z s. Vilshanky na Kyivshchyni. *Seredni viki na Ukraini* (ed. F.P. Shevchenko). 1971, no. 1, pp. 75-79.
- Kravchenko N.M. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov na Stugne. *Slaviane i Rus* (ed. V.D. Baran). 1979, pp. 74-92.
- Kravchenko N.M., Petrauskas O.V., Shishkin R.G., Petrauskas A.V. Pamiatniki arkheologii pozdnerimskogo vremeni Pravoberezhnoi Kievshchiny. Kyiv, 2007.
- Liubichev M.V. Pogrebeniia s pozdneskifskimi / sarmatskimi priznakami na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury v dnepro-donetskoi lesostepi. *Oium* (eds. O.V. Petrauskas, R.H. Shyshkin). 2011, no. 1, pp. 33-52.
- Madyda-Legutko R. Die Gürtelschnallen der römischer Keiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *British archaeological reports, International Series*. 1986, no. 360.
- Magomedov B.V. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa. Lublin, 2001.
- Nekrasova A.N. Pamiatnik cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. *Biblioteka Vita Antiqua (Goty i Rim)*. 2006, pp. 87-200.
- Oblomskiy A.M. Typy pokhovan na cherniakhivskomu mohylnyku Kompaniitsi (etnokulturna interpretatsiia). *Arkheolohiia*. 1999, no. 4, pp. 76-88.
- Oblomskii A.M. Materialy poseleniia Zhuravka Olshanskaia. *Rannelslavianskii mir*. Moskva, 2010, no. 13, pp. 144-260.
- Petrauskas O.V. Mogilnik cherniakhovskoi kultury v g. Kaneve - ul. Pushkina. *Studia Gothica*. 1998, no. 2, pp. 189-220.
- Petrauskas O.V. Deiaki aspekty metodyky polovykh doslidzhen mohylnykiv cherniakhivskoi kultury. *Arkheolohiia*. 1999, no. 4, pp. 117-128.
- Petrauskas O.V. Typy arkheolohichnykh kompleksiv trupospalen cherniakhivskoi kultury (terytorii poshyrennia, etnokulturni osoblyvosti ta khronolohiia). *Arkheolohiia*. 2002, no. 3, pp. 40-65.
- Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka - eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. 2003, no. 83, ss. 224-351.
- Petrauskas O.V. Pokhovannia bahatoi divchynky na mohylnyku cherniakhivskoi kultury Velyka Buhaivka. *Arkheolohiia davnikh sloviau. Doslidzhennia i materialy* (ed. D.N. Kozak). Kyiv, 2004, pp. 165-184.
- Petrauskas O.V. Chas poiavy ta deiaki osoblyvosti rozvytku trupopokladen iz zakhidnoi uorientatsiiei v cherniakhivskii kulturi (za danyimi mohylnykiv Ukrainy). *Osrogothica. Arkheolohiia Tcentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremeni i Epokhi Velikogo pereseleniia narodov* (ed. K.V. Myzgin). 2009, pp. 186-215.
- Petrauskas O.V. Fibuly "voinskoho typu" cherniakhivskoi kultury (za materialamy pamiatok Ukrainy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2010, vol. 2, pp. 191-208.
- Petrauskas O.V. Scheibengedrehte Keramik als chronologischer Anzeiger nach den Materialien des Gräberfeldes der Černjachov - Kultur bei Velikaja Bugaevka, Kievskaja obl., Ukraine. *Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*. 2011, no. 13, ss. 399-416.
- Petrauskas O.V. Razrushennye pogrebeniia na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury Podneprovia - analiz arkheologicheskoi struktury. *Vid Venediv do Rusi* (ed. H.Yu. Ivakin). Kyiv; Kharkiv, 2014, pp. 125-152.
- Petrauskas O.V. Übergang von der Stufe C₂ zu C₃ in der Černjachov-Kultur (Auf dem Beispiel der Glasschalen mit Ringboden). *Ephemeris Napocensis*. 2017, no. 27, ss. 123-154.
- Petrauskas O.V., Pasternak V.V. Skliani posudyny mohylnyka cherniakhivskoi kultury Velyka Buhaivka v Serednomu Podniprovi. *Arkheolohiia*. 2003, no. 4, pp. 65-76.
- Petrauskas A.V., Petrauskas O.V. Pro deiaki osoblyvosti tekhnolohii ta khronolohii honcharnykh horshchykiv cherniakhivskykh pamiatok Postuhniannia. *Arkheolohichni studii*. Chernivtsi, 2008, vol. 3, pp. 53-97.
- Petrauskas O.V., Shishkin R.G. Nekotorye rezultaty issledovaniia poseleniia cherniakhovskoi kultury Velikaia Bugaevka-1. *Vita Antiqua*. 2009, no. 7-8, pp. 201-226.
- Petrauskas O.V., Shishkin R.G. Mogilnik i poselenie u s. Velikaia Bugaevka i ikh mesto v sisteme drevnostei pozdnerimskogo vremeni i epokhi velikogo pereseleniia narodov na Srednem Podneprove. *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov* (eds. A.M. Vorontsov, I.O. Gavritukhin). Tula, 2010, vol. 2, pp. 19-32.
- Petrauskas O.V., Shishkin R.G. Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik). *Oium*. Kyiv, 2013, no. 2.
- Petrauskas O.V., Shyshkin R.H. Pro cherniakhivski pamiatky "zmishanoho typu" na Pravoberezhzhi Kyivskoho Podniprovia. Etnokulturni protsesy v Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tysiacholitti n. e. (ed. R.V. Terpylovskiy). Kyiv; Lviv, 1999, pp. 217-230.
- Petrauskas O.V., Tcyndrovskaya L.A. Nakhodka cherniakhovskoi kultury vblizi s. Zhovnino (kollektiia fondov Instituta arkheologii, g. Kiev). Kyiv, 2002.
- Raddatz K. Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck. Neumuenster, 1957.
- Rutkovskaia L.M. Arkheologicheskie pamiatniki IV - V vv. v raione Kremenchugskogo moria (Ukraina). *Slovenska archeologia*, 1979, no. 27/2, pp. 317-364.
- Shishkin R.G. Khronologicheskie priznaki trekhslainykh grebnei cherniakhovskoi kultury. *Suchasni problemy arkheolohii*. Kyiv, 2002, pp. 244-246.
- Shyshkin R.H. Hospodarsko-ekolohichna model cherniakhivskoi kultury (za materialamy Serednoho Podniprovia). *Arkheolohiia*. 1999, no. 4, pp. 129-139.
- Shyshkin R.H., Petrauskas O.V. Cherniakhivskiy horizont bahatosharovoho poselennia Malopolovetske-2. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini v 1998-1999 rr.* Kyiv, 1999, pp. 161-163.

- Sorokina N.P. O stekliannykh sosudakh s kapliami sinego stekla iz Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiya*. 1971, no. 4, pp. 85-101.
- Straume E. Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr. Oslo, 1987.
- Symonovich E.A. Otchet o rabotakh Sredne-Dneprovskoi ekspeditsii v 1959 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*. Kyiv, 1957, no. 1959/7-a.
- Symonovich E.A. Otchet o rabotakh Sredne-Dneprovskoi ekspeditsii za 1960 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*. Kyiv, 1960, no. 1960/26-a.
- Symonovich E.A. Romashkovskii mogilnik - pervyi cherniakhovskii pamiatnik. *Sovetskaia arkheologiya*. 1979, no. 3, pp. 155-170.
- Tejral Ja. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit. *Peregrenatio Gothica (Archeologia Baltica)*. 1986, no. 7, ss. 175-238.
- Terpilovskii R.V. Slaviane Podneprovia v pervoi polovine I tysiacheletiia n. e. Lublin, 2004.
- Terpilovskii R.V., Abashina N.S. Pamiatniki kievskoi kultury (*Svod arkheologicheskikh istochnikov*). Kyiv, 1992.
- Terpylovskiy R.V., Petrauskas O.V. Cherniakhivski pokhovannia mohylnya Didiv Shpyl na Kanivshchyni. *Arkheolohiya*. 2005, no. 1, pp. 58-69.
- Thomas S. Studien zu den germanischen Kämen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*. 1960, no. 8, ss. 54-215.
- Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956.

В.С. Аксьонов *

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА: ДОСВІД СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

В роботі наводяться підсумки статистичної обробки мірних ознак поховальних споруд та деяких рис поховального обряду аланського населення, що залишило катакомбний могильник біля с. Верхній Салтів. Для узагальнення були залучені матеріали 226 катакомб з трьох ділянок Верхньо-Салтівського некрополя.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, Верхньо-Салтівський могильник, катакомба, алани, статистичний аналіз.

Головним типом поховальної споруди аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури, як свідчить понад столітній досвід досліджень, є катакомба, котра складається з вхідного коридору — дромосу та поховальної камери (Бабенко 1905, с. 447—577; Плетнева 1967, с. 72—91; Флєров 1993, с. 6—14). Матеріали Верхньо-Салтівського могильника, як і Дмитрієвського, Нижньолуб'янського, Ютановського некрополів та катакомб з Маяцького селища були використані Г.Є. Афанасьєвим для надання широкої характеристики та частотної оцінки елементів поховального обряду аланського населення салтово-маяцької культури (Афанасьєв 1993, с. 80—93). При цьому дослідник залучив матеріали з дореволюційних та післявоєнних розкопок Верхньо-Салтівського некрополя, котрі містили дані про 241 катакомбу з 481 поховання (Афанасьєв 1993, с. 80). Матеріали вище згаданих катакомбних могильників дозволили досліднику розділити їх на дві групи, які сформувалися під впливом поховальних традицій двох різних етнікосів (Афанасьєв 1993, с. 91). На думку Г.Є. Афанасьєва, у похованнях цих могильників знаходять відображення три поховальні традиції, котрі можуть відображати присутність в аланському суспільстві Подоння трьох племінних груп. Одна з поховальних традицій представлена в комп-

лексах Верхньо-Салтівського та Ютановського катакомбних могильників, друга — в похованнях Дмитрієвського та Ютановського некрополів, третя — в катакомбах з території Маяцького селища (Афанасьєв 1993, с. 92).

Дослідження Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ), що проводяться з 1984 р. до сьогодні археологами Харкова дозволяють поглибити наші знання щодо поховальної обрядовості етнічної спільноти, котрій належить Верхньо-Салтівсько-Ютановська група некрополів. Для цього нами залучені матеріали, які були здобуті на трьох ділянках могильника біля с. Верхній Салтів¹ матеріали 75 катакомб (197 поховань) з ВСМ-I; 41 катакомба (70 поховань) ВСМ-III та 110 катакомб (245 поховань) ВСМ-IV.

Катакомбні могильники (за термінологією їх першого дослідника В.О. Бабенка) розташовані на схилах Капіносового, Симоненкового, Нетечинського та інших безіменних ярів, що знаходяться на північ та північний захід від Верхньо-Салтівського городища (рис. 1). Верхньо-Салтівський I могильник (ВСМ-I) розташований на західних схилах одного з відгалуджень Капіносового яру (рис. 1), на схилах якого на початку ХХ ст. проводили свої дослідження більшість археологів (В.О. Бабенко, А.Н. Покровський, М.Є. Макаренко та ін.). ВСМ-I досліджувався експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна в 1984—1989 рр. Частина матеріалів цих робіт була введена у нау-

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова.

© В.С. АКСЬОНОВ, 2018

¹ Схожість поховального обряду та поховального інвентарю в катакомбах, що були досліджені біля с. Верхній Салтів дозволяє говорити, що ми маємо справу з одним великим могильником, який займає схили кількох ярів, котрі розташовані на незначній відстані один від одного. Поховальні споруди на схилах кількох ярів, найімовірніше, належали різним сімейним групам, що мешкали біля Верхньо-Салтівського городища, тому говорячи про окремі могильники, ми маємо на увазі окремі ділянки одного великого некрополя. Проте, відповідно до традиції, яку започаткував В.О. Бабенко, окремі ділянки некрополя дослідники продовжують називати могильниками.

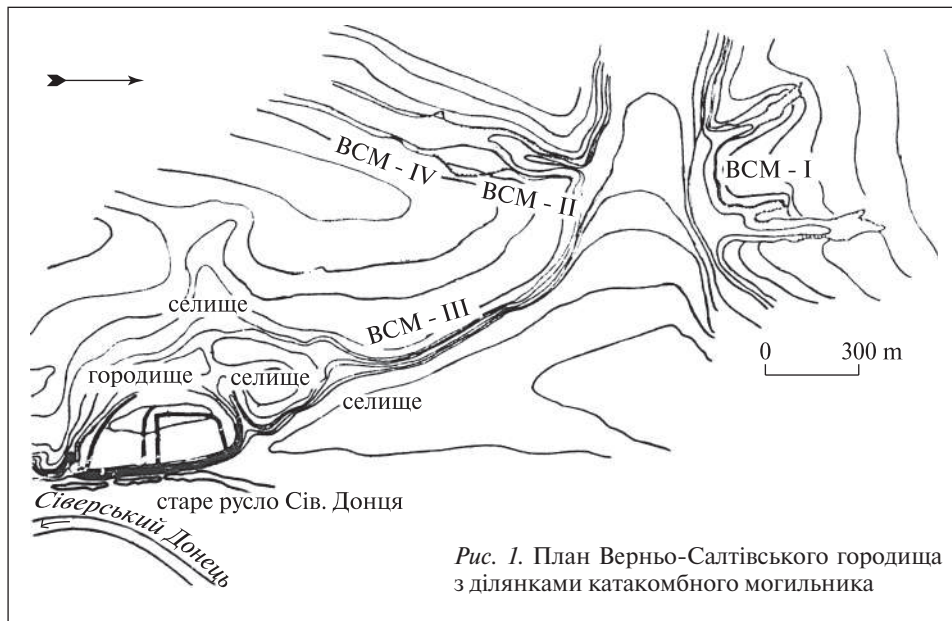

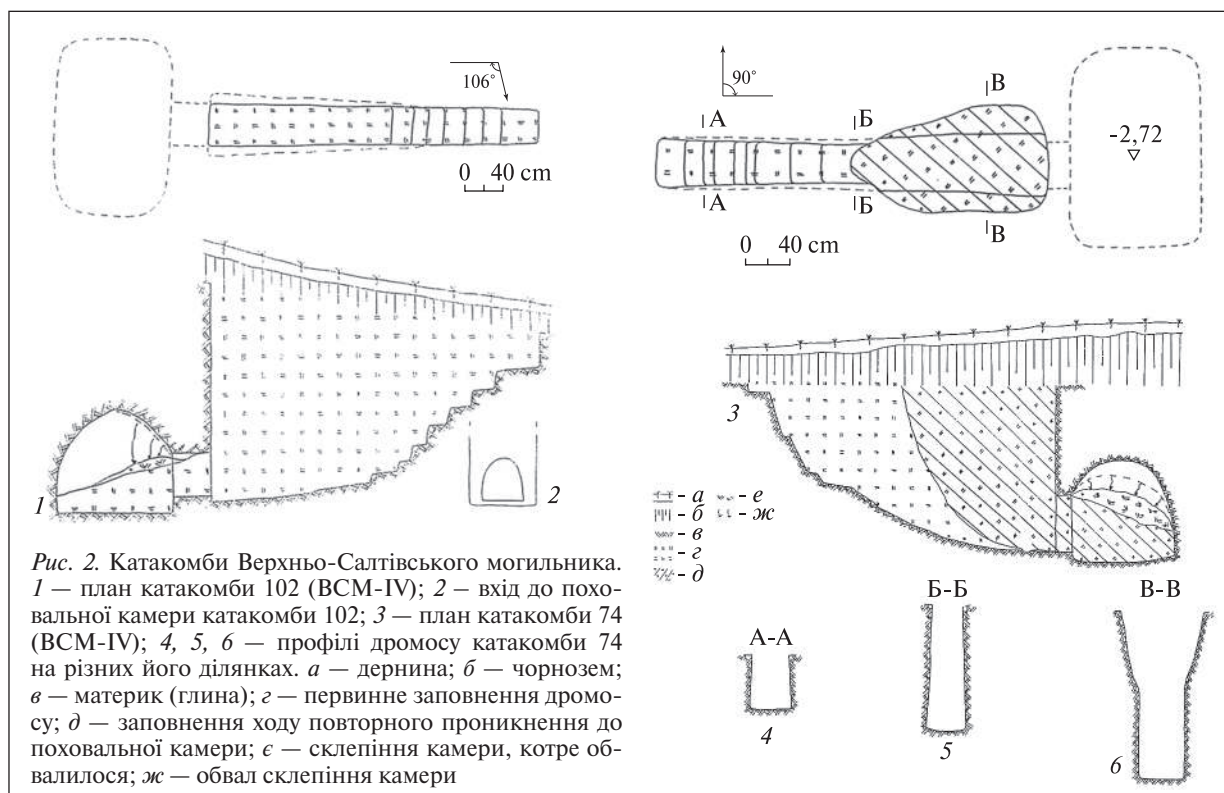
Рис. 1. План Верньо-Салтівського городища з ділянками катакомбного могильника

ковий обіг (Хоружая 2009, с. 259—294). ВСМ-IV займає східний схил Нетечинського яру (рис. 1). Він був випадково відкритий у 1989 р. В.Г. Бородуліним, під керівництвом якого у 1989, 1990 рр. експедицією Харківського історичного музею біло розкопано 17 катакомб. У 1996 р. експедицією Харківського педуніверситету імені Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди на могильнику було досліджено 10 катакомб (№ 18—27) (Колода 2004, с. 213—241). З 1998 р. до сьогодні роботи на ВСМ-IV ведуться експедицією Харківського історичного музею під керівництвом автора цієї статті (Аксенов 1998, с. 49—50; Аксьонов 2014, с. 242—244). Дослідження ВСМ-IV показали, що його треба розглядати як північну частину Верхньо-Салтівського II могильника (ВСМ-II), який був відкритий ще В.О. Бабенком у 1902 р. (Бабенко 1905, с. 548, 563—569). Верхньо-Салтівський III могильник (ВСМ-III) був відкритий також у 1902 р. (Бабенко 1905, с. 548). Як зазначав В.О. Бабенко: «третій могильник розташований сежнях в 100 от второго (розташованого на схилах Нетечинського яру — роз'яснення моє), в восточном направлении, в горах, занятых крестьянскими садами» (Бабенко 1905, с. 548). Таким чином, третій могильник (ВСМ-III) локалізується майже на 800 м північніше від городища на західних схилах мису, котрий утворений корінним високим берегом р. Сіверський Донець (зараз Печенізьке водосховище) та безіменним ярмом, який тягнеться до Замуловки (де розташований ВСМ-I) (рис. 1). Усього В.О. Бабенком на цьому могильнику було розкопано 5 катакомб (Бабенко 1905, с. 569). У 1959—1961 рр. тут проводила роботи експедиція під ке-

рівництвом Д.Т. Березовця, яка виявила 80 катакомб, проте дослідила з них лише 23 (Березовец 1959—1961, с. 5). У 1988, 1989, 1991 та 1992 рр. роботи на ВСМ-III проводив В.Г. Бородулін, який дослідив ще 25 катакомб. Матеріали розкопок на ВСМ-III Д.Т. Березовця та В.Г. Бородуліна були залучені мною при написанні цієї роботи.

Для обробки матеріалів вищезгаданих могильників біля с. Верхній Салтів нами був використаний стандартний набір статистичних програм (Statistica 7.0 SP. 2). Отримані нами результати мають деякі відмінності від параметрів для Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ), що були наведені Г.Є. Афанасьєвим в його монографії (Афанасьєв 1993, табл. 21—27). При цьому спостерігаються деякі незначні розбіжності в показниках для катакомб, що розкопані на різних ділянках могильника біля с. Верхній Салтів.

Катакомби розташовані вздовж балок та яруг біля с. Верхній Салтів та зорієнтовані за їх схилом у відповідності до рельєфу місцевості. «Класична» катакомба складається з вузького та довгого вхідного коридору — дромосу та поховальної камери, котра видовбана у торцевій стінці дромосу, що знаходиться вище за схилом. Середня довжина дромосу катакомб біля Верхнього Салтова коливається від 4,44 м (ВСМ-III) до 4,79 м (ВСМ-IV) (табл. 1). Різниця у середній довжині дромосів на різних могильниках пояснюється тим, що схили різних яруг мають різний кут ухилу. Відповідно, для того щоб вирити більш глибокий дромос на схилах Нетечинського яру (ВСМ-IV) салтівцям було треба робити їх більш довгим, ніж дромос на інших могильниках (ВСМ-I, ВСМ-III) біля с. Верх-

ній Салтів. За нашими спостереженнями, при створенні катакомб салтівці враховували геологічну ситуацію на конкретній ділянці могильника. Поховальна камера завжди вирубалася у шарі щільної материкової глини світло-коричневого кольору, глибина залягання якого визначала максимально можливу глибину усієї поховальної споруди². Середня ширина дро-

мосу на різних могильниках коливалася від 0,51 м (BSM-IV) до 0,6 м (BSM-III) (табл. 1). При цьому середня глибина дромосу на різних могильниках біля с. Верхній Салтів була майже однакова та становила 3,04 м (BSM-I), 3,07 м (BSM-IV), 3,12 м (BSM-III) (табл. 1).

Більшій середній довжині дромосів катакомб на BSM-IV відповідає й більша кількість сходінок у початковій частині вхідного коридору — 6,7 проти 6,45 на BSM-I та 5,9 на BSM-III. У

² Наприклад, на ділянці BSM-IV, де пласт щільної материкової глини підстилався шаром рихлої глини світло-зеленого кольору або глини темно-коричневого кольору у грудках, підлога поховальних камер, як і дно дромосу, жодного разу не опускало-

ся нижче рівня залягання цих м'яких за структурою глин (–3,4–3,8 м від сучасної поверхні).

Таблиця 1. Середні параметри дромосів на катакомбних могильниках салтово-маяцької культури *

Могильник	Довжина (м)	Ширина (м)	Глибина (м)	Середня кількість сходінок
Дмитрієвський	3,33	0,65	1,98	
Нижньолуб'янський	3,87	0,69	1,74	
Ютановський	4,26	0,68	2,57	
середні по СМК	3,93	0,66	2,44	
BSM	4,49	0,6	3,11	
BSM-I (1984–1989)	4,56	0,58	3,04	6,45
BSM-III (1959–1961, 1988–1992)	4,44	0,6	3,12	5,9
BSM-IV (1998–2013)	4,79	0,54	3,07	6,7

* Дані по Дмитрієвському, Нижньолуб'янському, Ютановському, Верхньо-Салтівському могильникам та середні по салтово-маяцькій культурі (СМК) взяті з роботи Г.Є. Афанасьєва (1993 р.).

переважної більшості дромосів дно належить до комплексного типу: кілька сходинок у початковій частині дромосу; від останньої сходинки дно має невеличкий ухил у бік торцевої стінки дромосу. В поодиноких випадках, на ділянці дромосу на відстані до 1,0—1,5 м від його торцевої стінки дно може бути горизонтальним. Нечисленними є й дромоси, дно у яких у початковій частині має сходинки, а від останньої сходинки воно стає горизонтальним. Таке дно характерне для відносно коротких дромосів, довжина яких не перевищує 2,0—2,5 м. У цілому ж повторюється тенденція, яка відмічена й на інших катакомбних могильниках басейну Сіверського Дінця, довші дромоси є і найбільш глибокими та мають більшу кількість сходинок у своїй початковій частині. Кількість сходинок у дромосі може коливатися від двох до чотирнадцяти.

У більшості випадків стінки у початковій частині дромосу вертикальні. Проте, на ділянці дромосу, що розташована вище по схилу, там де глибина його досягає 0,8—1,2 м, стінки його мають незначний нахил на зовні. В наслідок цього ширина дромосу біля дна дещо перевищує його ширину на рівні фіксації (рис. 2, 1, 3). У поперечному розрізі дромос у такому випадку отримує форму близьку до трапеції з широкою нижньою частиною (рис. 2, 4, 5).

Частина дромосу, котра знаходиться вище по схилу, у більшості випадків завширшки більше його початкової частини. Ширина кінцевої частини дромосу на рівні зачистки становить 0,5—0,9 м (рис. 2, 1). При ширині кінцевої частини дромосу в межах 0,5—0,7 м його стінки залишаються вертикальними до самого дна. Якщо ширина цієї частини дромосу перевищує 0,7 м (що відповідає наявності ходу повторного проникнення до поховальної камери

у цій частині дромосу), то можна спостерігати наступну картину: від рівня зачистки до глибини 1,5—1,7 м від сучасної поверхні стінки дромосу мають незначний нахил у бік його дна; нижче — вони стають вертикальними, при цьому ширина дромосу біля дна біля його торцевої стінки становить 0,6—0,7 м (рис. 2, 6).

У торцевій стінці дромосу, котра знаходиться вище по схилу, розміщується вхід-лаз до поховальної камери. На усіх могильниках біля с. Верхній Салтів у більшості випадків вхід до камери у плані має форму прямокутника, рідше трапеції, з заокругленими верхніми кутами, що надає йому аркоподібної форми (рис. 2, 2). Ширина входу у переважній більшості випадків дещо менша за його висоту (табл. 2). Середня ширина входу-лазу до камери коливається від 0,43—0,44 м (ВСМ-IV і ВСМ-I) до 0,49 м (ВСМ-III), тоді як середня його висота становить 0,55 м (ВСМ-IV) та 0,59—0,6 м для ВСМ-I та ВСМ-III, відповідно. Середня довжина входу-лазу 0,29—0,31 м, хоча вона може коливатися від 0,1 до 0,5 м. Дно входу до камери та дно дромосу у переважній більшості випадків знаходяться на одному рівні (рис. 2, 3). Інколи з боку дромосу знаходиться поріг заввишки до 5,0 см³. Незначні розміри входу-лазу обумовлені антропометричними даними людей, котрі рили катакомбу та тіла яких поміщалися до поховальної камери. Середній зріст людей, похованих у катакомбах Верхнього Салтова був у межах 160—162 см (Решетова 2014, с. 91). Спів-

³ За нашими спостереженнями, присутність порогу з боку дромосу може бути пояснена похибкою у роботі археологів. У разі виникнення ускладнень з фіксації дна дромосу, воно в таких випадках могло прокопуватися глибше ніж було в дійсності, що й призводило до появи порогу на вході до камери.

Таблиця 2. Середні параметри входу-лазу до поховальної камери в катакомбних могильниках салтово-маяцької культури

Могильник	Ширина (м)	Висота (м)	Глибина (м)	Заклад			
				відсутній	камінь	дерево	жорнов
Дмитрієвський	0,49	0,53					
Нижньолуб'янський	0,49	0,51					
Ютановський	0,52	0,63					
середні по СМК	0,5	0,54		76,1 %	4,1 %	19,8 %	
ВСМ	0,53	0,71					
ВСМ-I (1984—1989)	0,44	0,59	0,29	92 %	4,0 %	4,0 %	-
ВСМ-III (1959—1961, 1988—1992)	0,49	0,6	0,31	68 %	12 %	15 %	5,0 %
ВСМ-IV (1998—2013)	0,43	0,55	0,3	65 %	30 %	4,0 %	1,0 %

відношення середніх розмірів входу-лазу з середніми антропометричними параметрами дорослої людини дозволяють припустити, що для переміщення тіла померлої людини по входу-лазу воно було сповите. Це підтверджується даними етнографії осетин, які ще у XIX ст. заворачтали померлих у бурку, тканину і вже у такому вигляді поміщали до склепів або вкладали до кам'яних ящиків (Калоев 1984, с. 96, 98). При цьому для полегшення протягування тіла небіжчика крізь вхід-лаз до поховальної камери, його, імовірно, розворачтали на бік. Тільки так тіло померлої людини можна було доставити до камери не прикладаючи значних зусиль.

Вхід до поховальної камери закривався закладом з дерев'яних плах або кам'яною плитою (табл. 2). За дореволюційними матеріалами в катакомбах Верхнього Салтова заклади або зовсім були відсутні, або вони з якихось причин не фіксувалися дослідниками (Афанасьєв 1993, с. 82). Роботи останніх років показали, що в катакомбах усіх могильників біля Верхнього Салтова заклади були присутні (табл. 2). При цьому лише на ВСМ-I відсоток катакомб, що містили кам'яний заклад збігається з середнім показником по катакомбних некрополях салтово-маяцької культури. Відсоток катакомб з кам'яним закладом на ВСМ-IV є найбільшим (30 %) для катакомбних некрополів регіону. Він навіть перевищує середній показник по дерев'яним закладам для катакомбних могильників Подоння (19,8 %). Високий відсоток катакомб з кам'яним закладом на ВСМ-IV, імовірно, слід розглядати як показник більш високого майнового положення тієї групи аланського населення, котрій належала ця ділянка могильника біля Верхнього Салтова. ВСМ-III відрізняє від двох інших могильників Верхньо-

го Салтова досить високий відсоток катакомб з дерев'яним закладом (15 %) та факт частішого використання для закладу каменів від жорен (5,0 % поховань). Для порівняння камінь від жорна на ВСМ-IV був виявлений усього один раз (у дромосі катакомби 100). Пояснення цьому, на нашу думку, дає час виникнення та існування могильників біля Верхнього Салтова, на чому ми зупинимось нижче.

Середні розміри поховальних камер на усіх могильниках біля Верхнього Салтова (табл. 3) майже співпадають із середніми показниками по Верхньо-Салтівському могильнику, що наведені Г.Є. Афанасьєвим (Афанасьєв 1993, с. 83, табл. 23). Найчастіше підлога поховальних камер катакомб Верхнього Салтова у плані має форму прямокутника із заокругленими кутами. Друге місце займають камери з підлогою овальної у плані форми. Підлоги круглої та квадратної у плані форми зустрічаються доволі рідко. Поховальні камери там, де це вдалося простежити, можуть мати циліндричне, коробове або стрілчате склепіння. Максимальна висота камер становить 1,50—1,65 м проте частіше вона коливається в межах від 1,0 до 1,2 м.

Відрізняє могильники біля с. Верхній Салтів від таких катакомбних некрополів салтово-маяцької культури як Дмитрієвського, Нижньолуб'янського, Маяцького (де представлені виключно Т-подібні катакомби) присутність на них катакомб з повздовжнім розташуванням поховальної камери по відношенню до дромосу (довга вісь камери співпадає з довгою віссю дромосу). При цьому відсоток таких катакомб на різних могильниках Верхнього Салтова неоднаковий. Так, на ВСМ-III він становить 58,5 %, на ВСМ-I — 49,4 %, а на ВСМ-IV — лише 14 %. По цьому показнику ВСМ-I

Таблиця 3. Середні розміри поховальних камер на катакомбних могильниках салтово-маяцької культури

Могильник	Довжина (м)	Ширина (м)	Висота (м)	Різниця між долівками	Підстилка		
					відсутня	вугілля	органіка
Дмитрієвський	1,9	1,38	1,06	0,34			
Нижньолуб'янський	1,9	1,35	1,09	0,47			
Ютановський	2,04	1,65	1,72	0,39			
середні по СМК	1,9	1,49	1,24	0,3	71,7 %	20,4 %	6,4 %
ВСМ	1,91	1,65	1,49	0,21			
ВСМ-I (1984—1989)	1,97	1,59	1,24	0,24	85 %	11 %	4,0 %
ВСМ-III (1959—1961, 1988—1992)	1,92	1,49	1,43	0,25	59 %	12 %	24 % (5,0 %)
ВСМ-IV (1998—2013)	1,96	1,56	1,21	0,24	75 %	16 %	8,0 %

та ВСМ-III займають проміжне положення між ВСМ-IV та розкопаними незначними площами Рубіжанським та Старо-Салтівським некрополями, де катакомби з повздовжнім розташуванням поховальної камери становлять 88,8 % та 80,9 % від усіх досліджених катакомб, відповідно (Хоружая, Аксенов 2005, с. 155, табл. 1).

Від того, який тип катакомб переважає на конкретному могильнику Верхнього Салтова, залежить орієнтування тіл померлих людей у поховальних камерах (табл. 4). Так, на ВСМ-III 36 % небіжчиків було покладено головою ліворуч від входу до камери, на ВСМ-I — 51 %, а на ВСМ-IV — 78 %. Відповідно, ногами до входу у камери було орієнтовано 57 % кістяків у катакомбах ВСМ-III, 45 % кістяків — у катакомбах ВСМ-IV та 14 % кістяків — у катакомбах ВСМ-I. Відсоток небіжчиків, що були покладені головою праворуч від входу тільки на ВСМ-I (3,0 %) співпадає з відсотком так похованих людей у середньому по усім катакомбним могильникам салтово-маяцької культури регіону (Афанасьєв 1993, с. 83, табл. 83). На ВСМ-IV та ВСМ-III цей показник вдвічі вищий за середній по усім катакомбним могильникам та становить 6,0 % та 7,0 %, відповідно. При цьому, не зважаючи на різне орієнтування небіжчиків у середині поховальних камер на усіх могильниках Верхнього Салтова тіла вкладалися у випростаному положенні на спині. Таке положення тіл небіжчиків є характерною рисою поховального обряду населення, якому належить

Верхньо-Салтівсько-Ютановська поховальна традиція (Афанасьєв 1993, с. 84, табл. 25). Таке ж положення кістяків людей має місце й у катакомбах Рубіжанського та Старо-Салтівського могильників (Аксенов 1999, с. 137, рис. 1—7; Аксенов 2001, с. 65, рис. 1—6), котрі розташовані на 7,0 та 5,0 км північніше та південніше, відповідно, від Верхньо-Салтівської групи катакомбних некрополів.

Некрополі Верхнього Салтова різняться між собою середньою кількістю небіжчиків в одній поховальній камері (табл. 5; 6). При цьому на ВСМ-I фіксується найбільша, не тільки для могильників Верхнього Салтова, а й для усіх катакомбних некрополів Подоння, середня наповненість поховальної камери — 2,64 людських кістяка на комплекс. Тоді як цей показник для катакомб ВСМ-III — найнижчий серед інших розкопаних катакомбних могильників регіону (усього 1,7 кістяк на камеру) (табл. 5; Афанасьєв 1993, табл. 27).

Таким чином, матеріали досліджень останніх років могильників біля Верхнього Салтова в цілому відповідають характеристиці, котру дав Г.Є. Афанасьєв поховальній традиції верхньосалтівської групи населення у тій її частині, яка стосується катакомби як поховальної споруди та розміщення в поховальній камері людських тіл (Афанасьєв 1993, с. 92).

Проте, слід звернути увагу й на ті риси ритуалу, які раніше на могильнику біля с. Верхній Салтів не фіксувалися, однак зустрічалися

Таблиця 4. Орієнтування небіжчиків у поховальних камерах катакомбних могильників салтово-маяцької культури

Могильник	Головою ліворуч від входу	Головою праворуч від входу	Ногами до входу	Головою до входу
Дмитрієвський	69 %	2,0 %	—	1,0 %
Нижньолуб'янський	76 %	—	—	—
Ютановський	85 %	3,0 %	-	-
середні по СМК	55 %	3,0 %	2,0 %	1,0 %
ВСМ	38 %	—	4,0%	—
ВСМ-I (1984—1989)	51 %	3,0 %	45 %	1,0 %
ВСМ-III (1959—1961, 1988—1992)	36 %	7,0 %	57 %	
ВСМ-IV (1998—2013)	78 %	6,0 %	14 %	2,0 %

Таблиця 5. Середня кількість кістяків людей, на одну камеру в катакомбах салтово-маяцької культури

Могильник	Дмитрієвський	Нижньо-луб'янський	Ютановський	ВСМ	ВСМ-I (1984—1989)	ВСМ-III (1959—1961, 1988—1992)	ВСМ-IV (1998—2013)
Кількість кістяків	2,24	2,21	2,07	1,91	2,64	1,7	2,26

у інших груп аланського населення Подонеччя. Це стосується, у першу чергу, присутності в дромосах катакомб поховань тварин (людей), котрі супроводжували основні поховання (Афанасьєв 1993, с. 92).

Зараз поховання людей, здійснені у дромосах, відомі на ВСМ-I (кат. 6, 67), ВСМ-IV (58, 59, 120, 124), ВСМ-III (24) (Хоружая 2012, с. 219—230; Аксенов 2015, с. 12—17). У переважній більшості ці поховання належать дітям, котрі були покладені у зроблені в одній з бокових стінок дромосу спеціальні ніші-підбої. При цьому в торцевих стінках цих дромосів поховальні камери були відсутні (кат. 6 ВСМ-I, кат. 24 ВСМ-III, кат. 59, 64 ВСМ-IV) (Хоружая 2012, рис. 1—4). Лише два поховання в дромосах катакомб супроводжували основні поховання, котрі були здійснені у поховальних камерах (кат. 67 ВСМ-I, 120 ВСМ-IV) (Хоружая 2012, рис. 7; Аксенов 2015, рис. 1). Необхідно зазначити, що на ВСМ-IV представлені усі відомі на сьогодні типи поховань в дромосах салтівських катакомб: поховання в ніші-підбої, яка зроблена в одній з бокових стінок дромосу (59, 64, 120); поховання на дні дромосу (124); поховання в сидячому положенні на вході до поховальної камери (58) (Аксенов 2003, рис. 1; Аксенов 2015, рис. 2).

Стали відомі на ВСМ-IV й поховання тварин у дромосах катакомб. Так, у початковій частині дромосу (над сходінками) катакомби 104 було зафіксоване поховання собаки. Поховання собак були досліджені в катакомбах Дмитрієвського (два випадки) та Нижньолуб'янського могильників (Афанасьєв 1993, с. 86, табл. 28).

На Дмитрієвському могильнику в підлозі дванадцяти поховальних камер були зроблені рівчачки, котрі, на думку С.О. Плетнєвої, відігравали роль своєрідних дренажних систем (Плетнева 1989, с. 183, рис. 93). Досі подібні елементи поховальної конструкції в катакомбах Верхнього Салтова не зустрічалися. Проте подібний рівчачок, виритий паралельно до передньої торцевої стінки камери, був зафіксований у підлозі катакомби 69 ВСМ-IV (рис. 3,

7). Ще в чотирьох випадках (катакомби 77, 106, 117, 131 ВСМ-IV) безпосередньо біля входу в полу камери фіксувалися заглиблення прямокутної та округлої у плані форми розміром до $1,38 \times 0,57$ м та завглибшки до 0,1 м (рис. 3, 2—4). Як і у випадку з катакомбами Дмитрієвського могильника ці заглиблення у підлозі камер ВСМ-IV були простежені тільки в тих катакомбах, що містили навмисне зруйновані в давнину людські кістяки.

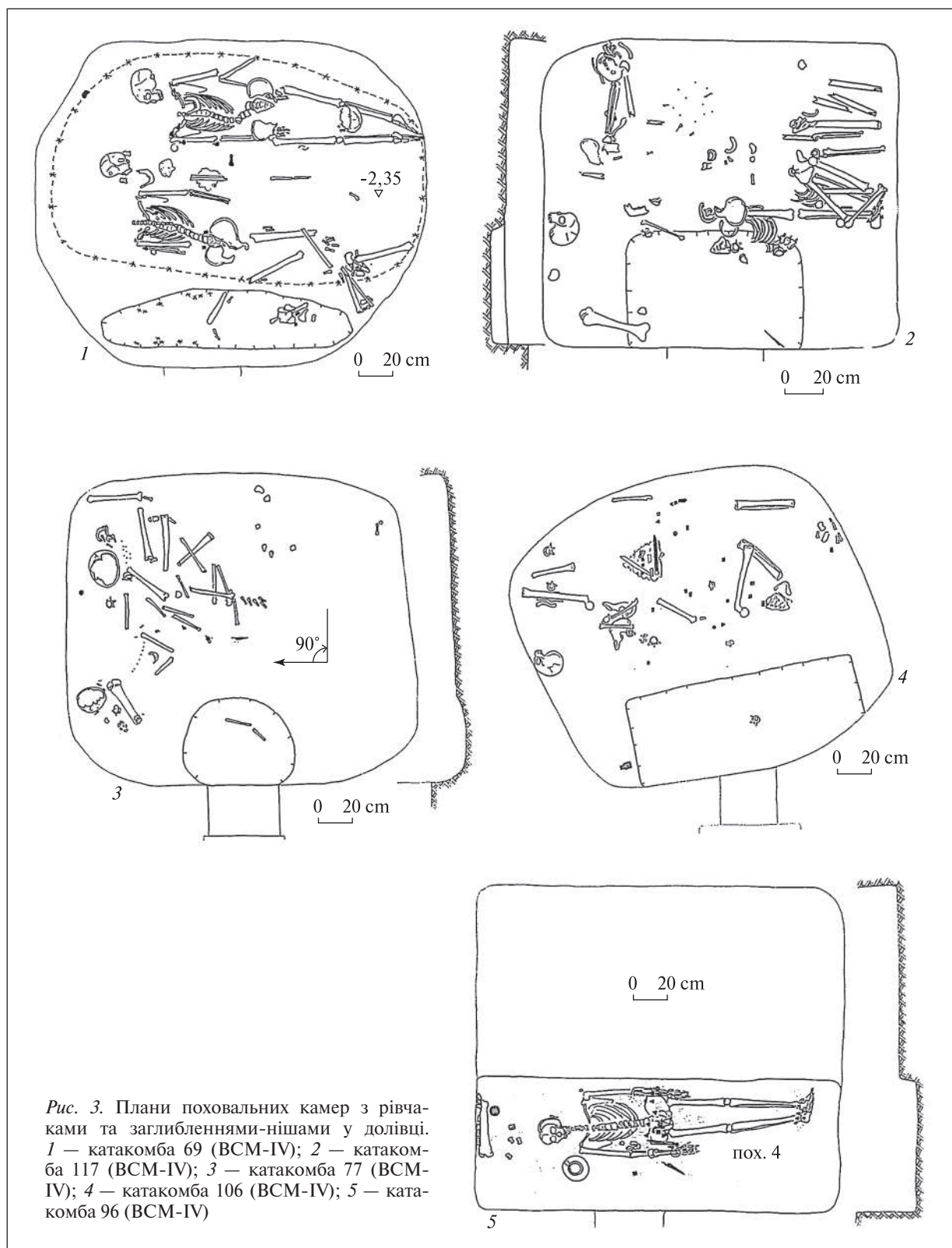
У підлозі ще трьох поховальних камер (катакомби 96, 110, 115 ВСМ-IV) біля входу були зафіксовані заглиблення-ніші на всю довжину камери, завширшки 0,80—0,85 м та глибиною до 0,1 м (рис. 3, 5). Ці заглиблення-ніші, судячи з ситуації у поховальній камері катакомби 96, були призначені для розміщення в них тіл померлих людей (рис. 3, 5). На дні такого заглиблення в камері катакомби 115 був зафіксований навмисне зруйнований кістяк дорослої людини. Присутність подібних заглиблень-ніш у підлозі катакомб ВСМ-IV дозволяє виділити такий різновид поховальних камер як камери з дворівневою підлогою. Ці катакомби ВСМ-IV відрізняє від інших катакомб Верхньо-Салтівського некрополя значна довжина (5,45—6,90 м) та глибина (3,15—4,40 м) дромосу, присутність в них кам'яних закладів, значні розміри поховальної камери ($1,9—2,15 \times 1,85—1,97$ м), багатий та численний поховальний інвентар (Аксенов 2013, рис. 1; 3; 4).

Проте, головною особливістю могильників Верхнього Салтова від більшості інших катакомбних некрополів Подонеччя є присутність катакомб з повздовжнім розташуванням поховальних камер. При цьому на різних могильниках біля с. Верхній Салтів співвідношення Т-подібних катакомб та катакомб з повздовжнім розташуванням поховальних камер є різним (табл. 7), що потребує свого пояснення.

Присутність на могильниках біля с. Верхній Салтів одночасно катакомб з повздовжнім розташуванням камер та Т-подібних катакомб дозволяє поставити питання відносно різного соціального положення людей, котрі були поховані на одній ділянці некрополя, але у ката-

Таблиця 6. Кількість похованих людей в одній камері на різних могильниках біля с. Верхній Салтів

Могильник	1 люд.	2 люд.	3 люд.	4 люд.	5 люд.	6 люд.	7 люд.	9 люд.
середня по СМК	31,26 %	31,26 %	18,64 %	7,16 %	1,88 %	1,32 %	0,38 %	0,19 %
ВСМ-I (1984—1989)	19 %	23 %	39 %	16 %	4,0 %	—	—	—
ВСМ-III (1959—1961, 1988—1992)	46,3 %	39,02 %	12,19 %	2,43 %				
ВСМ-IV (1998—2013)	25 %	36 %	30 %	6,0 %	2,0 %	1,0 %	—	—

комбах різного типу. Не виключено те, що різні типи катакомб на одному могильнику залишені різними, проте етнічно спорідненими групами аланського населення. У цьому випадку співвідношення катакомб різних типів на могильниках біля с. Верхній Салтів слід розгляда-

ти як можливе домінування однієї групи аланських переселенців над іншою. Проте ця проблема ще далека від свого вирішення.

Треба зазначити, що катакомби з повздовжнім розташуванням поховальної камери займають перше місце серед сарматських похо-

вальних споруд Поволжя та Приуралля (Смирнов 1972, с. 77), де використання їх як сімейних склепів не відоме (Виноградов 1975, с. 307). Первинно катакомби цього типу призначалися для одноразових поховань в умовах ведення кочового господарства. Зменшення кількості катакомб цього типу та перевага катакомб Т-подібного типу була обумовлена поступовим осіданням на землю сармато-аланського населення. Конструкція Т-подібних катакомб більш відповідає цілям довготривалого та багаторазового проникнення до поховальної споруди (Виноградов 1975, с. 309). Ця тенденція спостерігається у районах, де сармато-аланське населення здійснювало своє осідання на землю — в Криму та на Північному Кавказі. Тут катакомби з повздовжнім розташуванням камери по відношенню до дромосу зустрічають в незначній кількості, а панівними є сімейні склепи та катакомби Т-подібного типу.

Різниця у відсотковому співвідношенні Т-подібних катакомб та катакомб з повздовжнім розташуванням камери на різних могильниках Верхнього Салтова, як нам вважається, відображає ту ж саму тенденцію та ілюструє процес освоєння аланським населенням цієї ділянки басейну Сіверського Дінця. Так, катакомби з повздовжнім розташуванням камери по відношенню до дромосу превалюють на Старо-Салтівському та Рубіжанському некрополях, де їх відсоток становить 80,9 % та 88,8 %, імовірно. Час існування цих некрополів за знайденим у них поховальним інвентарем обмежується серединою VIII — початком IX ст. (Аксенов 1999, с. 141; Аксенов 2001, с. 76). Ці могильники, вірогідно, слід пов'язувати з першими за часів Хозарського каганату аланськими переселенцями до верхнього Подонеччя. Поховальні камери на цих могильниках часто

містять одиночні поховання, а середня кількість людей, що припадає на одну камеру становить 1,29 людини для Рубіжанського могильника та 1,47 людини для Старо-Салтівського некрополя. Таким чином, поховальні камери цих могильників, не дивлячись на те, що вони по суті були сімейними склепами, у переважній більшості випадків їх використовували для індивідуальних поховань.

Найбільш близьким у часі до цих некрополів є ВСМ-III. Час існування цієї ділянки Верхньо-Салтівського некрополя визначається як друга половина VIII — початок IX ст. На ВСМ-III представлені поодинокі комплекси (катакомби 13, 19), котрі датуються кінцем хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740—780 рр. н. е.) (Аксенов 2012, с. 408—411, рис. 1, 5—7). Більш численними є матеріали кінця VIII та межі VIII—IX ст. (наприклад, катакомба 25) (Аксенов 2005, с. 250, рис. 5). На цій ділянці Верхньо-Салтівського некрополя відсоток катакомб із повздовжнім розташуванням поховальної камери по відношенню до дромосу становить вже 58,5 %. Цікаво, що саме на ВСМ-III відкрита поки що єдина на некрополі катакомба (16), вхідний коридор якої являє собою вертикальну яму округлої в плані форми. В західній частині цієї ями був зроблений аркоподібний вхід до поховальної камери, в якій знаходився кістяк жінки у випростаному стані на спині та орієнтований ногами до входу. За своїм облаштуванням ця катакомба подібна до сарматських катакомб II типу Поволжя та Приуралля (Смирнов 1972, с. 74, рис. 1).

ВСМ-I, для якого характерне майже рівне співвідношення Т-подібних катакомб та катакомб із повздовжнім розташуванням камери (49,4 % проти 50,6 %), у хронологічному відношенні недалеко відстоїть від ВСМ-III. Тут та-

Таблиця 7. Відсоткове співвідношення катакомб з різною кількістю людських кістяків на одну камеру на різних могильниках Верхнього Салтова

Могильник	Т-подібна катакомба						Катакомба з повздовжнім розташуванням камери				
	1 люд.	2 люд.	3 люд.	4 люд.	5 люд.	6 люд.	1 люд.	2 люд.	3 люд.	4 люд.	5 люд.
ВСМ III (1988—1992)		2 6,9 %	3 10,3 %	—	—	—	13 44,8 %	7 24,1 %	2 6,9 %	2 6,9 %	—
	17,3 %						82,7 %				
ВСМ I (1984—1989)	5 6,6 %	10 13,3 %	12 16,0 %	9 12,0 %	2 2,6 %	—	9 12,0 %	9 12,0 %	15 20,0 %	3 4,0 %	1 1,3 %
	50,6 %						49,4 %				
ВСМ IV (1998—2014)	27 23,8 %	36 31,8 %	25 22,1 %	7 6,2 %	2 1,7 %	1 0,88 %	2 1,76 %	8 7,07 %	5 4,42 %	—	—
	86,48 %						13,88 %				

кож зустрічаються поодинокі речі, які характерні для комплексів другої половини VIII ст., наприклад, катакомба 54 (Аксенов 2012, илл. 1), проте превалюють комплекси IX ст. (Хоружая 2009, с. 280, рис. 2—12; Аксенов 2005, рис. 3).

Як свідчать матеріали розкопок на ВСМ-IV салтівці ховали своїх небіжчиків протягом усього IX ст. Тут знайдені комплекси, що датуються як початком IX ст. (Аксенов 2011, рис. 2, 3; Аксенов, Хоружая 2008, с. 21, рис. 2), так і ті, що містять поховання середини — другої половини IX ст. (Аксенов, Лаптев 2009, с. 242—258; Аксенов 2010, с. 354—364). Проте на цій ділянці некрополя Т-подібні катакомби численно переважають (86 %) над катакомбами з повздовжнім розташуванням камери по відношенню до дромосу. При цьому для цієї ділянки Верхньо-Салтівського некрополя характерна менша середня кількість людських кістяків, що знаходяться у поховальній камері (2,24), ніж для близького за часом ВСМ-I (2,64 кістяка на камеру). Вважаємо, що у цьому випадку ця різниця у наповненні камер обумовлена приналежністю похованих у них людей до різних сімейно-господарських груп, котрі до того ж відрізнялися ще й своїм майновим станом. Катакомби ВСМ-IV містять більш численний та різноманітний поховальний інвентар, ніж той, що знаходився в камерах катакомб ВСМ-I. У похованнях на ВСМ-IV частіше ніж у катакомбах ВСМ-I зустрічаються срібні елементи поясної гарнітури, срібні арабські монети (Аксенов 1999, с. 218—220; Аксенов 2010, с. 354—364; Аксенов, Лаптев 2009, с. 242—258; Лаптев 2013, с. 114—115, табл. 1). Імовірно, що більш високий майновий стан групи населення, котра ховала своїх небіжчиків на ВСМ-IV, дозволяв їй споруджувати катакомби більших розмірів, а у поховальних камерах розміщувати меншу кількість небіжчиків, ніж на ВСМ-I. Частково це підтверджує той факт, що відсоток загальної кількості індивідуальних, подвійних та потрійних поховань у одній камері в цілому для катакомбних могильників салтово-маяцької культури та для ВСМ-I майже однаковий — 81,6 % та 81 %, відповідно. У той же час цей показник для ВСМ-I становить 91 % (табл. 6).

Середня ж кількість людських кістяків на одну поховальну камеру для усіх ділянок могильника біля с. Верхній Салтів (табл. 5) однозначно вказує, що катакомби використовувалися як сімейні поховальні споруди. Відмінність для різних ділянок Верхньо-Салтівського некрополя у середній кількості небіжчиків, що були поховані у одній камері, як ми вважає-

мо, обумовлена цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких: майновий стан сім'ї померлої людини; соціальне положення померлої людини; характер смерті людини; рівень захворюваності у суспільстві тощо.

Для катакомб ВСМ-IV характерний досить високий відсоток людських кістяків зі слідами їх навмисного руйнування у давнину (81 %). Цей же показник для ВСМ-I становить 56 %, а для ВСМ-III — 54 %. Майже в кожному дромосі катакомб ВСМ-IV, що містили навмисно зруйновані кістяки людей, було зафіксовано хід повторного проникнення до поховальної камери. Ретельне вивчення польової документації В.Г. Бородуліна (зокрема, польових фотознімків) з робіт на ВСМ-I, ВСМ-III та ВСМ-IV показало, що сліди повторного навмисного проникнення до поховальних камер катакомб на цих ділянках некрополя також присутні, проте вони з якихось причин не були зафіксовані дослідником. Значний відсоток поховань з навмисно зруйнованими у давнину людськими кістяками на ВСМ-IV, можливо, пов'язаний з вищим у порівнянні з іншими ділянками некрополя, майновим станом похованих у цих катакомбах людей. Саме на цій ділянці могильника (ВСМ-IV) у 2013 р. було досліджено багате поховання молодої жінки, поховальний інвентар якої складався з бронзової шийної гривні, намиста, десяти арабських монет перетворених у підвіски, восьми браслетів, семи перстнів та значної кількості підвісок-амулетів різних типів. Ще дві срібні арабські монети супроводжували кістяк дитини, що знаходився в одній поховальній камері із жінкою. До цієї знахідки найбільша кількість монет на Верхньо-Салтівському некрополі, яка була виявлена в одній катакомбі, становила п'ять (катакомба 33 з розкопок А.Н. Покровського) та шість (катакомба 4 з розкопок В.А. Бабенка 1910 р.) арабських дирхемів (Иченская 1982, с. 145, 146, табл. 5). У цілому ж навмисну руйнацію людських кістяків на могильнику я пов'язую з проведенням аланським населенням Верхнього Салтова низки обрядових дій, котрі здійснювалися невдовзі після похорон представниками салтівської общини. Люди, які здійснювали проникнення до камери, були добре обізнані з облаштуванням поховальної споруди, складом та розташуванням поховального інвентарю, проте при проникненні до камери вилучення ними цінних речей не відбувалося (Аксенов 2002, с. 98—114; Аксенов 2013, с. 193—210).

Таким чином, проведений аналіз показує, що для усіх трьох ділянок (могильників)

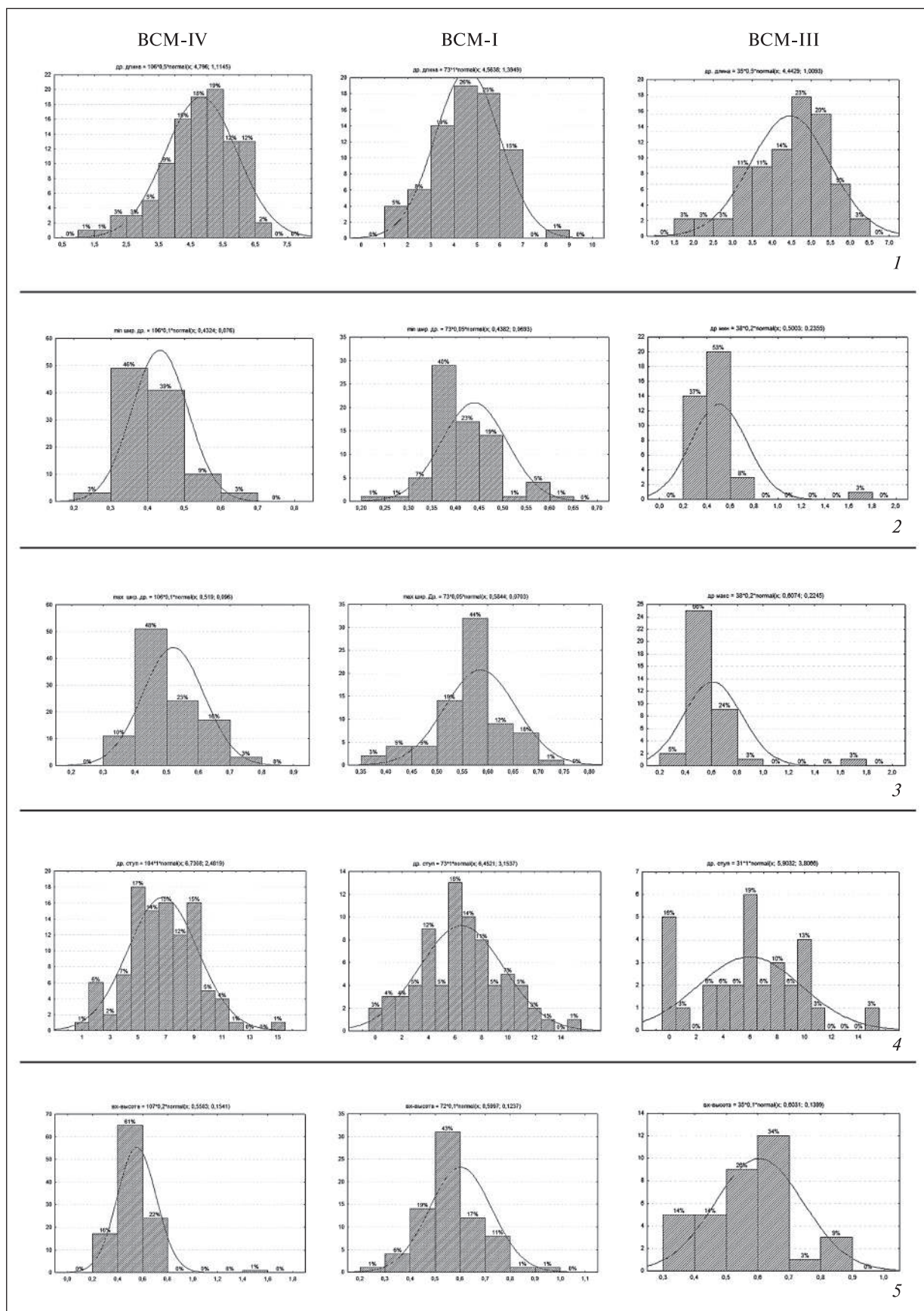

Рис. 4. Гістограми мірних ознак катакомб з могильників біля с. Верхній Салтів. 1 — довжина дромосу; 2 — мінімальна ширина дромосу; 3 — максимальна ширина дромосу; 4 — кількість сходинок у початковій частині дромосу; 5 — висота входу до поховальної камери

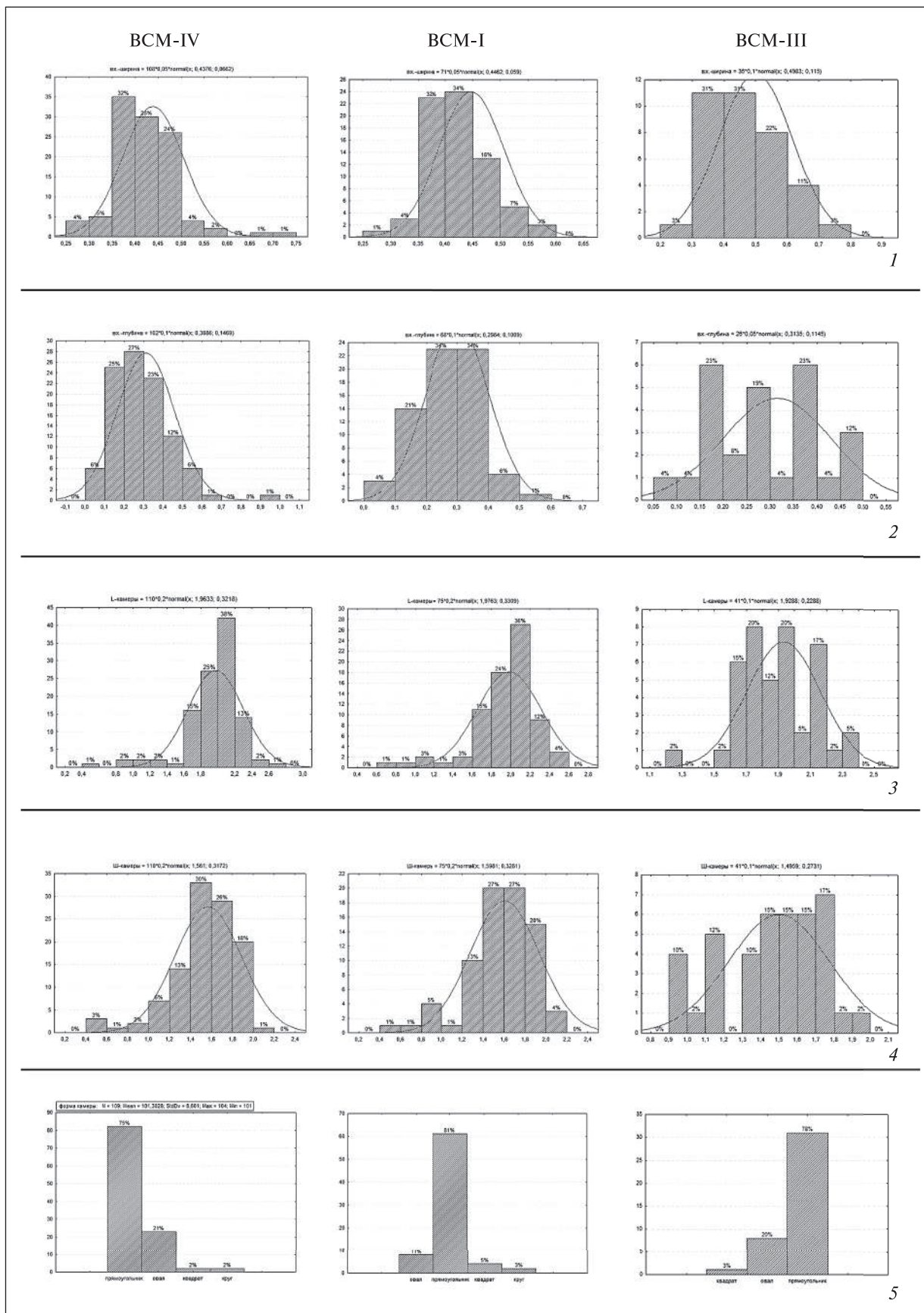

Рис. 5. Гістограми мірних ознак катакомб з могильників біля с. Верхній Салтів. 1 — ширина входу до поховальної камери; 2 — глибина входу до поховальної камери; 3 — довжина камери, 4 — ширина камери; 5 — форма поховальної камери

Верхньо-Салтівського некрополя (ВСМ-I, ВСМ-III та ВСМ-IV) характерний високий рівень стандартизації більшості мірних ознак, котрі характеризують поховальні споруди та обряд. Представлені на графіках піки (рис. 4; 5) відповідають якимось «нормам» поховальної обрядовості населення, котре залишило цей могильник. У цілому поховальний обряд населення Верхнього Салтова найбільше відповідає поховальним нормам східної групи аланського населення Північного Кавказу, що представлені у 7 та 8 групах аланських катакомбних могильників другої половини V — першої половини VIII ст. (Коробов 2009, табл. 1, с. 75). Могильники цих груп концентруються у верхній та середній течії р. Сунжа, на території сучасної Інгушетії, в центральній частині Чечні та пов'язуються з представниками племінної групи «авсурки» (Коробов 2009, с. 75).

Середня наповненість поховальних камер на різних ділянках Верхньо-Салтівського могильника впевнено пов'язує їх із сімейними колективами. Присутність на усіх ділянках могильника поховань з різним орієнтуванням небіжчиків (головою ліворуч від входу, головою праворуч від входу, ногами до входу, головою до входу), можливо, слід розглядати як свідчення поліетнічності населення Верхнього Салтова з однією домінуючою групою. Ця група людей маркується тією орієнтацією померлих, котра є панівною для усього могильника біля с. Верхній Салтів. Хоча не виключено, що різне орієнтування небіжчиків у камерах катакомб Верхньо-Салтівського могильника пов'язане з різним майновим та соціальним станом померлих людей, з характером їхньої смерті та, інколи, з наявністю вільного місця для розміщення наступного тіла померлої людини у камері.

- Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.* Київ, 1998, с. 49—50.
- Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*. 1999, № 2, с. 137—149.
- Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник на Северском Донце. *Донская археология*. 2001, № 1—2, с. 62—78.
- Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология*. 2002, № 3, с. 98—114.
- Аксенов В.С. Комплексы с конскими начельниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Степи Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евлевский). *Хазарское время*. Донецк, 2005, т. 4, с. 245—260.
- Аксенов В.С. Катакомба № 99 Верхне-Салтовского IV могильника (к вопросу распространения христианства среди салтовского населения Подонцовья). *Сугдейский сборник*. Киев; Судак, 2010, т. IV, с. 354—364.

- Аксенов В.С. Об одном из вариантов погребального обряда аланского населения салтово-маяцкой культуры верхнего Подонцовья. *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко* (ред. С.И. Посохов). Харьков, 2011, с. 26—36.
- Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса с Т-образными фибулами. *Салтово-маяцкая культура: проблемы та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам салтовознавства та перспективи салтовознавства за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання»* (ред. Г.Є. Свистун). Харків, 2012, с. 10—18.
- Аксенов В.С. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры. *Древности 2013*. Харьков, 2013, с. 192—210.
- Аксенов В.С. Роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів. *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ, 2014, с. 242—244.
- Аксенов В.С. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. *Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы* (ред. С.И. Посохов, С.Б. Сорочан). Харьков, 2015, с. 12—17.
- Аксенов В.С., Лаптев А.А. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). *Древности 2009*. Харьков, 2009, с. 242—258.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов. *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко* (ред. С.И. Посохов). Харьков, 2008, с. 19—27.
- Аксенов В.С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2003, № 2, с. 95—102.
- Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Дона. Москва, 1993.
- Бабенко В.А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского уезда Харьковской губернии. *Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославле*. Харьков, 1905, с. 447—577.
- Березовец Д.Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района Харьковской обл. в 1959—1961 гг. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1959—1961, Ф.е. 3984а.
- Виноградов В.Б. Рецензия на книгу: Абрамова М.П. Нижне-Джулатский могильник. *Советская археология*. 1975, № 1, с. 304—308.
- Иченская О.В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины* (ред. Д.Я. Телегин). Киев, 1982, с. 140—148.
- Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII — начале XX в. *Кавказский этнографический сборник*. Москва, 1984, вып. VIII, с. 72—105.
- Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. *Хазарский альманах*. Харьков, 2004, т. 3, с. 213—241.
- Коробов Д.С. К вопросу о расселении аланских племен Северного Кавказа по данным археологии и

письменным источником. *Российская археология*. 2009, № 1, с. 64—76.

Лаптев А.А. Монеты в салтовских памятниках верхнего Подонцовья (Верхне-Салтовский IV-й катакомбный и Нейтайлковский грунтовой могильники). *I Международная научная конференция «РАСМИР»: Восточная нумизматика»: сборник научных трудов*. Киев, 2013, с. 114—124.

Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967, № 146.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.

Решетова И.К. Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье (по материалам погребальных памятников салтово-маяцкой культуры). *Дис. ... канд. ист. наук*. 2014.

Смирнов К.Ф. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья — Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа. *Советская археология*. 1972, № 1, с. 73—81.

Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник). Волгоград, 1993.

Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхнее-Салтовского могильника (раскопки 2004 года). *Степи Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евглевский). *Хазарское время*. Донецк, 2009, т. 7, с. 259—294.

Хоружая М.В. Попытка интерпретации погребений в дромосах катакомбных захоронений Верхне-Салтовского могильника. *Восточноевропейские древности: сборник научных трудов* (ред. Ю.Д. Разуваев). Воронеж, 2012, с. 219—230.

Хоружая М.В., Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ, 2005, с. 154—156.

Надійшла 06.02.2018

В.С. Аксенов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии Харьковского исторического музея им. М.Ф. Сумцова

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ВЕРХНЕ-САЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА: ОПЫТ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Исследования Верхне-Салтовского могильника, проводимые харьковскими археологами с 1984 г. и по настоящее время, позволяют расширить наши знания относительно погребальной обрядности аланской общности, оставившей Верхне-Салтовскую — Ютановскую группу некрополей. Для статистической обработки были использованы материалы 75 катакомб (197 погребений) ВСМ-I; 41 катакомба (70 погребений) ВСМ-III и 110 катакомб (245 погребений) ВСМ-IV. Проведенный статистический анализ показал высокую степень стандартизации большинства мерных признаков, характеризующих погребальные сооружения и обряд аланского населения Верхнего Салтова. В целом погребальный обряд населения, оставившего Верхне-Салтовский могильник, как нам представляется, находит наибольшее сходство с погребальным обрядом, представленным в 7 та 8 группах аланских катакомбных могильников второй половины V — первой половины VIII вв. с территории Северо-Восточного Кавказа. Средняя наполняемость погребальных камер на разных участках могильника связывает их с семейными коллективами. Присутствие на всех участках могильника погребений с разной ориентировкой покойника в камере (головой влево от входа, головой вправо от входа, ногами ко входу, головой ко входу), возможно, следует рассматривать как свидетельство о полиэтнической структуре населения Верхнего Салтова с одной доминирующей группой.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтово-маяцкая культура, Верхне-Салтовский могильник, катакомба, аланы, статистический анализ.

Viktor S. Aksenov

Ph.D., Head of the Archaeology Department of the Kharkiv Historical Museum named by M.F. Sumtsov

THE EARLY MEDIEVAL VERKHNIY SALTVOV BURIAL GROUND SEPULTURAL RITE: THE EXPERIENCE OF STATISTICAL ANALYSIS

The research of the Verkhniy Saltov burial ground, which have been conducted by Kharkiv archaeologists since 1984, allow expanding our knowledge of the Alan community sepulchral rites that left the Verkhniy Saltov — the Yutanov group of necropolises. For statistical processing the materials of 75 catacombs (197 burials) of BCM-I, 41 catacombs (70 burials) of BCM-III and 110 catacombs (245 burials) of BCM-IV were used. The carried-out statistical analysis showed a high extend of the majority of the measured signs standardization, characterizing the funeral constructions and a ceremony of the Alan population of Verkhniy Saltov. In general, the burial ceremony of the population, who left the Verkhniy Saltov burial ground, from our point of view, finds the greatest similarity to the funeral ceremony presented in the 7th and 8th groups of the Alanian catacomb burial grounds of the second half of the 5th — the first half of the 8th century CE, from the territory of the North-Eastern Caucasus. The average filling capacity of funeral chambers on different sites of the burial ground connects them with family collectives. The presence of burials with different orientation of the deceased in the chamber (the head to the left of the entrance, the head to the right of the entrance, feet to the entrance, the head to the entrance) on all the sites of the burial ground should be considered as an evidence of the multiethnic structure of the population of Verkhniy Saltov with one dominating group.

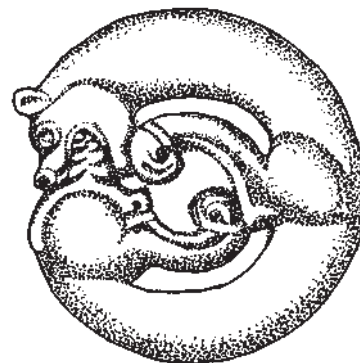
K e y w o r d s: Saltovo-Mayaki culture, Verkhniy Saltov burial ground, catacomb, Alans, statistical analysis.

References

- Afanasev G.E. Donskie alany. Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Dona. Moskva, 1993.
- Aksenov V.S. Issledovaniia Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997-1998 rr.* Kyiv, 1998, pp. 49-50.
- Aksenov V.S. Starsaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*. 1999, no. 2, pp. 137-149.
- Aksenov V.S. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik na Severskom Dontse. *Donskaia arkheologiiia*. 2001, no. 1-2, pp. 62-78.
- Aksenov V.S. Obriad obezvezhivaniia pogrebennykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatckoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiiia*. 2002, no. 3, pp. 98-114.
- Aksenov V.S. Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia. Khazarskoe vremia* (ed. A.V. Evglevskii). Donetsk, 2005, vol. 4, pp. 245-260.
- Aksenov V.S. Katakomba № 99 Verkhne-Saltovskogo IV mogilnika (k voprosu rasprostraneniia khristianstva sredi saltovskogo naseleniia Podontcovia). *Sugdeiskii sbornik*. Kyiv; Sudak, 2010, vol. 4, pp. 354-364.
- Aksenov V.S. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada alanskogo naseleniia saltovo-maiatckoi kultury verkhnego Podontcovia. *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B.A. Shramko* (ed. S.I. Posokhov). Kharkiv, 2011, pp. 26-36.
- Aksenov V.S. Katakombnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa s T-obraznymi fibulami. *Saltovo-maiatska kultura: problemy ta doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh problemam saltovoznavstva ta perspektivy saltovoznavstva za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "XVI Slobozhanski chytannia"* (ed. H.Ye. Svystun). Kharkiv, 2012, pp. 10-18.
- Aksenov V.S. K voprosu interpretatsii razrushennykh skeletov v katakombnykh zakhoroneniakh saltovo-maiatckoi kultury. *Drevnosti 2013*. Kharkiv, 2013, pp. 192-210.
- Aksenov V.S. Novye pogrebeniia v dromose na Verkhne-Saltovskom IV katakombnom mogilnike. *Laurea I. Antichnyi mir i srednie veka. Chleniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva. Materialy* (eds. S.I. Posokhov, S.B. Sorochan). Kharkiv, 2015, pp. 12-17.
- Aksenov V.S., Laptev A.A. K voprosu o slaviano-saltovskikh kontaktakh (na primere katakomby № 93 mogilnika u s. Verkhonii Saltov). *Drevnosti 2009*. Kharkiv, 2009, pp. 242-258.
- Aksenov V.S., Khoruzhaia M.V. K voprosu o kolichestve katakombnykh mogilnikov u s. Verkhonii Saltov. *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko* (ed. S.I. Posokhov). Kharkiv, 2008, pp. 19-27.
- Aksenov V.S. Sydiache pokhovannia z alanskoho katakombnoho mohylnya bilia s. Verkhonii Saltiv. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 2003, no. 2, pp. 95-102.
- Aksenov V.S. Roboty na katakombnomu mohylnyku bilia s. Verkhonii Saltiv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*. Kyiv, 2014, pp. 242-244.
- Babenko V.A. Raskopki katakombnogo mogilnika v Verkhnem Saltove Volchanskogo uezda Kharkovskoi gubernii. *Trudy Kharkovskoi komissii po ustroistvu XIII Arkheologicheskogo sezda v g. Ekaterinoslavle*. Kharkiv, 1905, pp. 447-577.
- Berezovets D.T. Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhonii Saltov, Starsaltovskogo raiona Kharkovskoi obl. v 1959-1961 gg. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. 1959-1961, f.e. 3984a.
- Flerov V.S. Pogrebalnye obriady na severe Khazarii (Maiatckii mogilnik). Volgograd, 1993.
- Ichenskaia O.V. Osobennosti pogrebalnogo obriada i datirovka nekotorykh uchastkov Saltovskogo mogilnika. *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy* (ed. D.Ia. Telegin). Kyiv, 1982, pp. 140-148.
- Kaloev B.A. Pokhoronnye obychai i obriady osetin v XVIII - nachale XX v. *Kavkazskii etnograficheskii sbornik*. Moskva, 1984, vol. 8, pp. 72-105.
- Khoruzhaia M.V. Katakombnye zakhoroneniia glavnogo Verkhne-Saltovskogo mogilnika (raskopki 2004 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia* (ed. A.V. Evglevskii). *Khazarskoe vremia*. Donetsk, 2009, vol. 7, pp. 259-294.
- Khoruzhaia M.V. Popytka interpretatsii pogrebenii v dromosakh katakombnykh zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo mogilnika. *Vostochnoevropeiskie drevnosti: sbornik nauchnykh trudov* (ed. Iu.D. Razuvaev). Voronezh, 2012, pp. 219-230.
- Khoruzhaia M.V., Aksenov V.S. Katakombnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (k voprosu osvoeniia alanskim naseleniem verkhnego Podontcovia). *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi 85-richchiiu Luhanskoho oblasnogo kraieznavchoho muzeiu*. Luhansk, 2005, pp. 154-156.
- Koloda V.V. Issledovaniia rannesrednevekovykh katakombnykh pogrebenii bliz s. Verkhonii Saltov v 1996 g. *Khazarskii almanak*. Kharkiv, 2004, vol. 3, pp. 213-241.
- Korobov D.S. K voprosu o rasselenii alanskikh plemen Severnogo Kavkaza po dannym arkheologii i pismennykh istochnikam. *Rossiiskaia arkheologiiia*. 2009, no. 1, pp. 64-76.
- Laptev A.A. Monety v saltovskikh pamiatnikakh verkhnego Podontcovia (Verkhne-Saltovskii IV-i katakombnyi i Netailovskii gruntovoi mogilniki). *I Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia "RASMIIR": Vostochnaia numizmatika": sbornik nauchnykh trudov*. Kyiv, 2013, pp. 114-124.
- Pletneva S.A. Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatckaia kultura. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1967, no. 146.
- Pletneva S.A. Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks. Moskva, 1989.
- Reshetova I.K. Naselenie Donetcko-Donskogo mezhdurechia v rannem srednevekovie (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov saltovo-maiatckoi kultury). *Dissertatsiia ... kand. ist. nauk*. 2014.
- Smirnov K.F. Sarmatskie katakombnye pogrebeniia Iuzhnogo Priuralia - Povolzhia i ikh otnoshenie k katakombam Severnogo Kavkaza. *Sovetskaia arkheologiiia*. 1972, no. 1, pp. 73-81.
- Vinogradov V.B. Rettsenzii na knigu: Abramova M.P. Nizhne-Dzhulatskii mogilnik. *Sovetskaia arkheologiiia*. 1975, no. 1, pp. 304-308.

Н.О. Гаврилюк*

СКЛЕП «МАКЕДОНСЬКОГО ТИПУ» З НЕКРОПОЛЯ НІМФЕЮ

Представлена історія та результати дослідження уступчастого склепу з кургану 3, розкопаного у 2009—2010 рр. Східно-Кримською російсько-українською експедицією Інституту археології НАН України біля с. Челядинове у Криму, на хорі античного міста Німфею. Доведено, що поховальна споруда відноситься до боспорських склепів що є наслідуванням «македонської» традиції.

К л ю ч о в і с л о в а: уступчастий склеп, Німфей, таламос, проталамос, архітектурні деталі, «македонський тип», македонська традиція.

До термінових археологічних робіт на кургані 3 з курганної групи, розташованої на схід від с. Челядинове Ленінського р-ну, Крим і дослідженню¹ його поховальної споруди (як виявилось —

* ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, gavrylyuk_na@ukr.net

¹ Прикро, що до перших публікацій про склеп передавало вкидання інформації про нього від людей, які не мали прямого відношення до розкопок і не є власниками авторських прав на результати розкопок. У 2017 р. вийшла стаття, присвячена реставрації склепу, наводиться повний опис пам'ятки запозичений з копії мого зі співавторами звіту (Гаврилюк, Ермолин, Синенко 2009/205). Свого часу один з неофіційних примірників тексту звіту нами був залишений в Керченському історико-археологічному музеї — для полегшення наукової реконструкції склепу, який ми, автори розкопок, розібравши відповідно до методики, перевезли туди. Без нашого дослідження пам'ятки, фіксації його розпису в полі скільки-небудь повноцінна реконструкція склепу в лапідарії неможлива. Дозволи на публікацію тексту згаданого звіту я, як власник Відкритого листа на пам'ятку і керівник експедиції 2009—2010 рр. (а не верстальник звіту (Кучеревська 2017, с. 104), не давала. В результаті утворилась робота, яка на дві третини є плагіатом звіту, а на одну третину містить недостовірні відомості. Так, дивують результати XRF-аналізу глини зі склепу, у якій виявилось близько 63 % алюмінію, а не його окису — ціни б такий глині не було,

склепу уступчастого типу) призвела реальна загроза повної втрати пам'ятки внаслідок діяльності грабіжників, які встигли проломити одну з плит даху склепу і проникнути всередину. За час між першим обстеженням поховальної споруди в грудні 2008 р. О.Л. Ермоліним і початком розкопок у серпні 2009 р., були зафіксовані деформації плит перекриття, а можливість обвалення склепу стала очевидною. Був також ризик викрадення («під замовлення») архітектурних деталей споруди, в тому числі з розписом (Ермолин 2009, с. 213—217; 2010, с. 63—69). Стационарні дослідження пам'ятки були проведені Східно-Кримською російсько-українською експедицією Інституту археології Національної академії наук України (Гаврилюк, Ермолин, Синенко 2009—2010/205) під керівництвом автора. Після аналізу ситуації з урахуванням думок фахівців, було прийнято рішення не тільки про повномасштабні розкопки вручну кургану, але й демонтаж та перенесення склепу в Лапідарій Керченського історико-археологічного музею-заповідника² для подальших його реставрації та музеєфікації.

До початку робіт досліджуваний курган 3 (N 45,210120; E 036,400970) мав висоту 1,36 м, діаметр 25 м і входив у курганну групу розташовану на схід від с. Челядинове Ленінського р-ну Криму (рис. 1). На сьогоднішній день ця група складається з чотирьох курганних насипів, у котрих помітні сліди проникнення грабіжників. Охоронно-рятувальні роботи кургану 1 цієї групи проводилися у 2002 р. В.М. Зіньком (Зінько 2003, с. 123—127). На момент розкопок група складалася з чотирьох курганів, хоча за охоронними документами ра-

якби це було так. Не дивно, що автори цієї та інших робіт з використанням методів природничих наук не вказані. Відсутні дані і про реставраторів, які працювали з нашими матеріалами. Отже, непрофесійність стала причиною недостовірності результатів, отриманих нашими колегами-музейниками.

² Так він тоді називався.

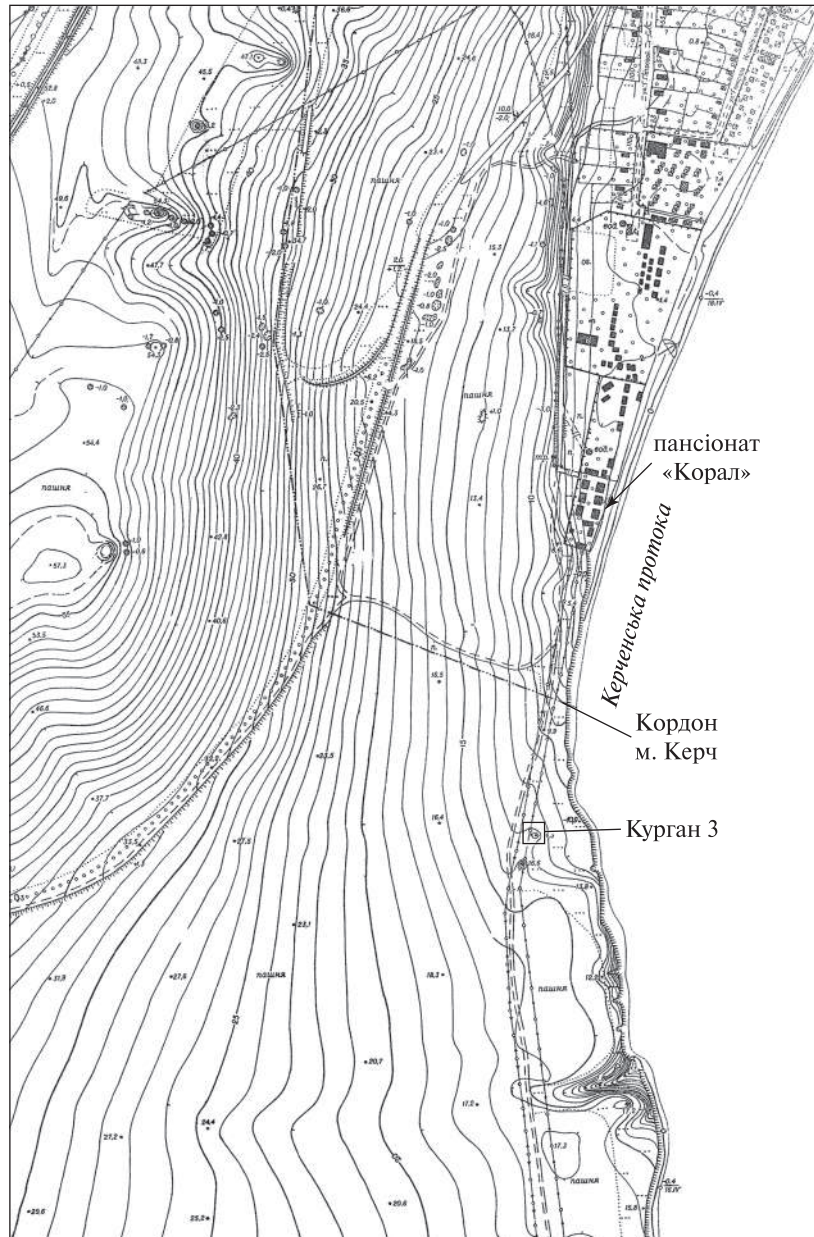

Рис. 1. Розташування курганної групи та кургану 3 на хорі Німфею

ніше в ній значилося 12 насипів і курган 3 не був поставлений на облік.

Курган 3³ розташовувався за 1,50 км від північно-східної околиці с. Челядинове, в на-

прямку 87,28°, в 0,07 км від берегової лінії Керченської протоки. За умовну «0» позначку при його дослідженні була прийнята точка, розташована за 40 метрів на північ від центру кургану, від якої даються рівні висотні позначки.

Розкопки здійснювалися вручну секторами із збереженням бровок — центральної, орієнтованої на північ—південь і додаткових, орієнтованих схід—захід. Перед початком ар-

³ Всі польові кресленики і малюнки виконані на той час головним архітектором Керченського музею-заповідника Р.Г. Сіненко; обов'язки з організації та проведення польових робіт в 2009 р здійснювалися при моїх консультаціях та у моїй присутності начальником Керченської новобудовної експедиції Кримської філії Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук О.Л. Єрмоліним. Нами з необхідною ретельністю було здійснено демонтаж склепу і транспортування його в лапідарій Керченського історико-культурного заповідника. Я вдячна колегам за співпрацю та шкодою, що деякі розбіжності в трактуванні результатів польових досліджень

не дозволили нам стати співавторами в цій публікації. Особлива подяка співробітникам експедиції, які продовжували працювати зі мною у 2010 р. при завершенні дослідження кургану. Я також вдячна колегам-античникам за допомогу та підтримку під час польових досліджень та в інтерпретації їх результатів.

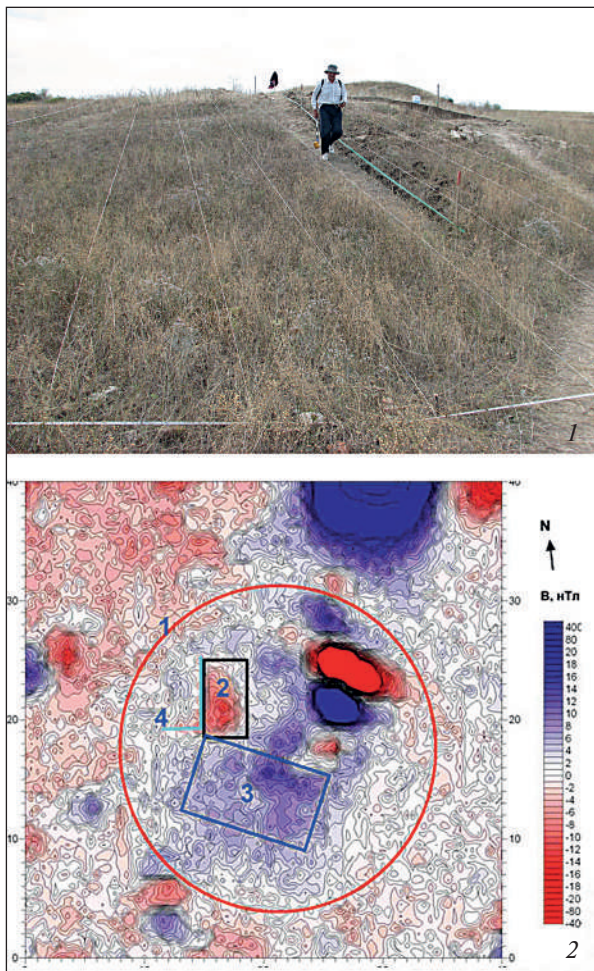

Рис. 2. Насип кургану 3 перед початком стаціонарних досліджень (1) та результати геомагнітної зйомки (2) (за: 1 — Н.О. Гаврилюк; 2 — С.Л. Смекалов)

хеологічних розкопок на пам'ятці С.Л. Смекаловим проведено інструментальну та геомагнітну зйомки (рис. 2, 1). В результаті геомагнітної зйомки в кургані було локалізовано склеп (рис. 3; 4), а також зафіксовано пляму з аномальними магнітними відхиленнями, що виявилось при подальшому дослідженні жертovníком-есхаром (рис. 2, 2).

Поховальна споруда являла собою уступчастий склеп, що складався з прямокутної поховальної камери з двобічним перекриттям, невеликого критого вхідного приміщення і земляного спуску зі сходами (рис. 5). Довжина споруди 4,44 м, ширина 1,84 м, висота 2,36—2,70 м. Співвідношення висоти і найбільшої довжини поховальної камери виражається модулем 0,93. Тобто, кам'яна споруда було досить стійкою. Споруда локалізувалась в північно-західному секторі кургану, і була введена в котлован 3,30 м завглибшки від нульового репера. Розміри котловану: до-

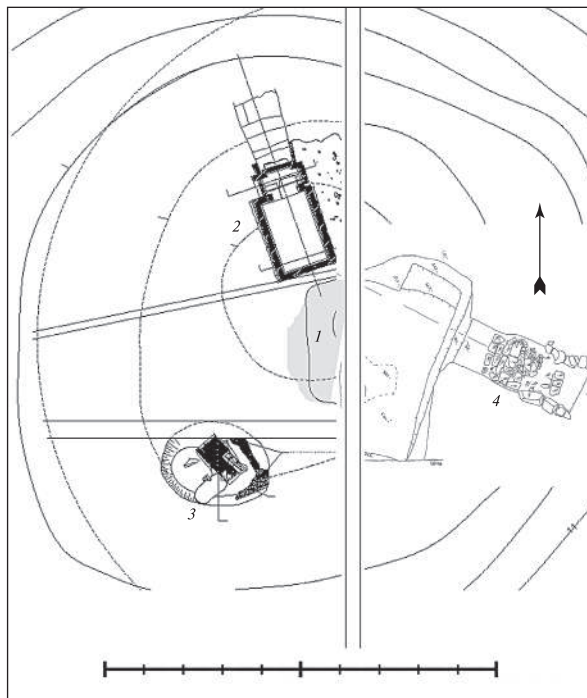

Рис. 3. План кургану (розкопки 2009 і 2010 рр.): 1 — поховання 1 (V—IV ст. до н. е.); 2 — склеп; 3 — жертovníк; 4 — пізня споруда (кресленник Р.Г. Синенко)

Рис. 4. Склеп кургану 3 (фото О.Л. Ермоліна)

вжина 4,1 м, ширина 3,43 м при глибині від давньої денної поверхні 1,82—1,96 м. Котлован прорізав насип кургану з більш раннім похованням 1, котре було основним для цього кургану і було зруйноване частково при спорудженні склепу, та більш пізньою спорудою, що відноситься до XIX ст. (рис. 3). Аналізуючи подібні склепи Боспора, О.О. Савостіна зазначає, що «*курганна насип була обов'язковою, причому, нетехнічною умовою існування уступчастого склепу і, отже, обов'язковим елементом поховального комплексу*» (Савостіна 1986, с. 47).

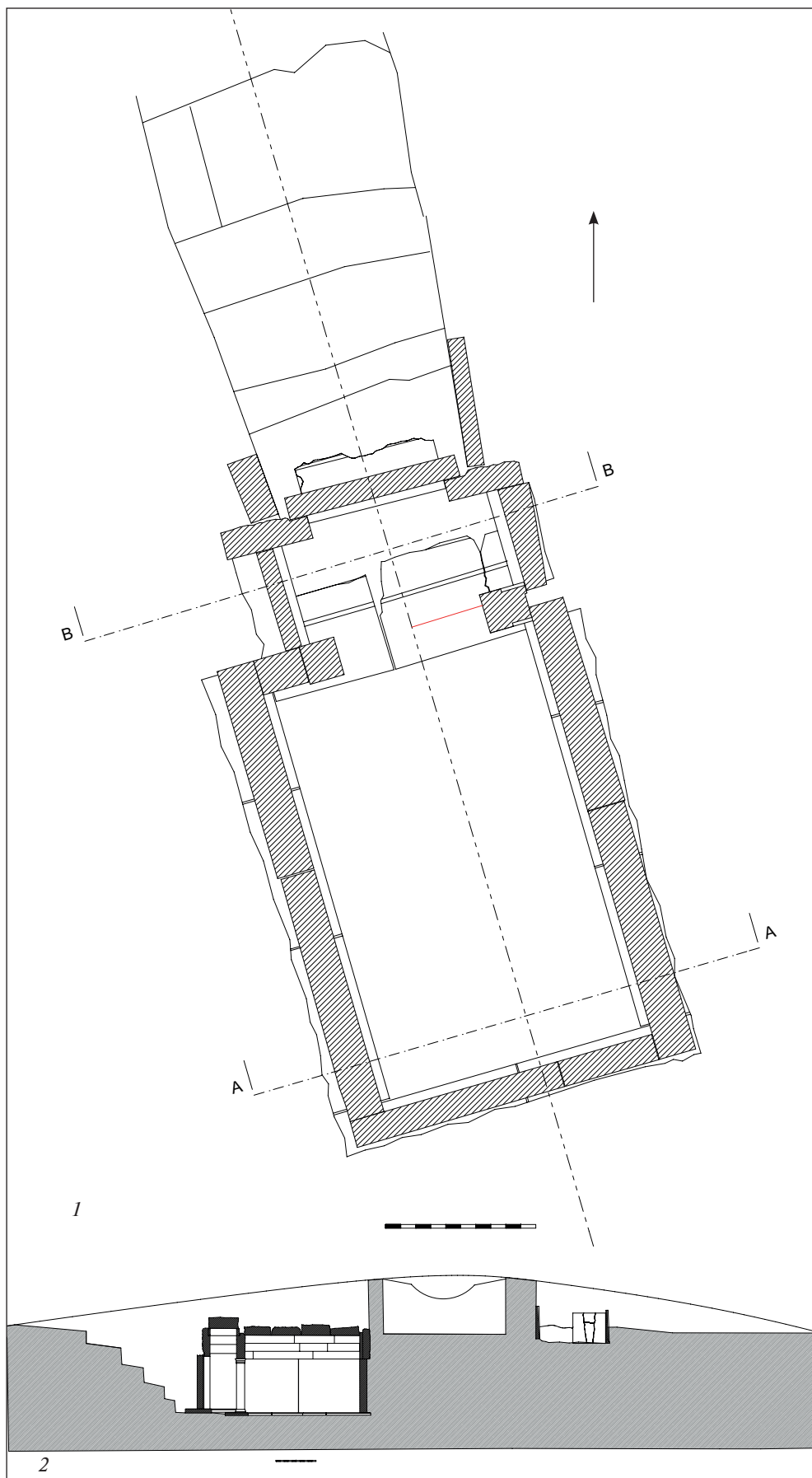

Рис. 5. Склеп з кургану 3: 1 — план; 2 — фас центральної бровки (кресленик Р.Г. Синенко)

Рис. 6. Вхід до склепу в кургані 3 (фото Н.О. Гаврилюк)

Дослідженню боспорських склепів присвячено кілька робіт, в яких запропоновані класифікації уступчастих склепів (Чуистова 1952; Цветаєва 1957; Блаватский 1955; Гайдукевич 1981). У цій роботі ми використовуємо класифікацію уступчастих склепів розроблену О.А. Савостіною як таку, що з невеликими поточненнями використовується у сучасних роботах (наприклад: Виноградов 2017). Основною типотворюючою ознакою класифікації уступчастих склепів дослідниця вважає наявність дромоса і вхідного приміщення. Склеп у с. Челядинове відноситься до склепів з дромосом та вхідним приміщенням — тип III (Савостіна 1986, с. 47—48).

До входу у склеп вів *похилий спуск* зі сходами (рис. 6), котрий у склепах цього типу замінив «доромос». Цей термін в описі склепів з уступчастим покриттям Ю.О. Виноградов вважає помилковим (Виноградов 2017, с. 186). Вхід мав форму витягнутого прямокутника 3,5 м завдовжки та 1,5—1,3 м завширшки, і розташовувався з північного заходу. Він мав вигляд похилого спуску з п'ятьма сходами вирізаними у материк (рис. 5, 2; 6; 7). Глибина східчастого спуску — 2,0 м від рівня похованого чорнозему, 3,20 м — від вершини кургану. Його бокові стіни вертикальні.

Західна сторона спуску була укріплена підпірною стінкою (висотою 1,5—1,7 м) (рис. 7), складеною з каміння різного розміру і невеликих уламків архітектурних деталей. На відрізок потужністю 0,40 м це однорядна іррегулярна «кладка» з необроблених каменів і «обтесаних» плит склепу, покладених в чотири ряди. З рівня 0,90—0,95 м кладка регулярна одноряд-

Рис. 7. Західна стінка спуску в склеп (фото Н.О. Гаврилюк)

на, складена з двох шарів обтесаних плит, поставлених на ребро і щільно підігнаних одна до одної. Нижній ряд — плита розмірами 0,26 × 0,60 м з виступом висотою 0,15 м шириною 0,03 м зі слідами сірої обмазки. Ближче до входу в стінці виявлено кілька необроблених каменів. Другий шар утворено поставленою на ребро прямокутною плитою розмірами 0,35 × 0,50 м. Поруч з нею — дві плити укладені постелісто. Вище вертикально поставленої плити поміщена ще одна плита, зрушена на південь і підігнана до плити перекриття вхідного приміщення склепу. Верхній шар підпірної західної стінки вхідної ями є іррегулярною однорядною кладкою з щільно пригнаних підтесаних великих плит. Серед каменів верхнього шару підпірних стін дромоса зустрінуто фрагменти архітектурних деталей, та сколи від великих плит, котрі використовували для побудови склепу. Деякі дрібні деталі мають сліди розпису. Скоріше всього, цією кладкою заповнювали простір між вертикальною стінкою спуску до склепу і косими стінками земляного котловану, в який склеп був впущений, або заповнили сліди пер-

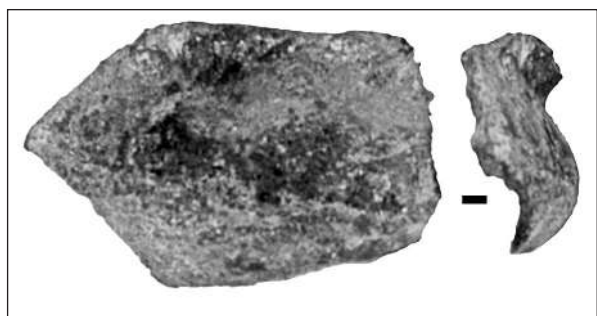

Рис. 8. Каструля із західної стінки спуску (фото Н.О. Гаврилюк)

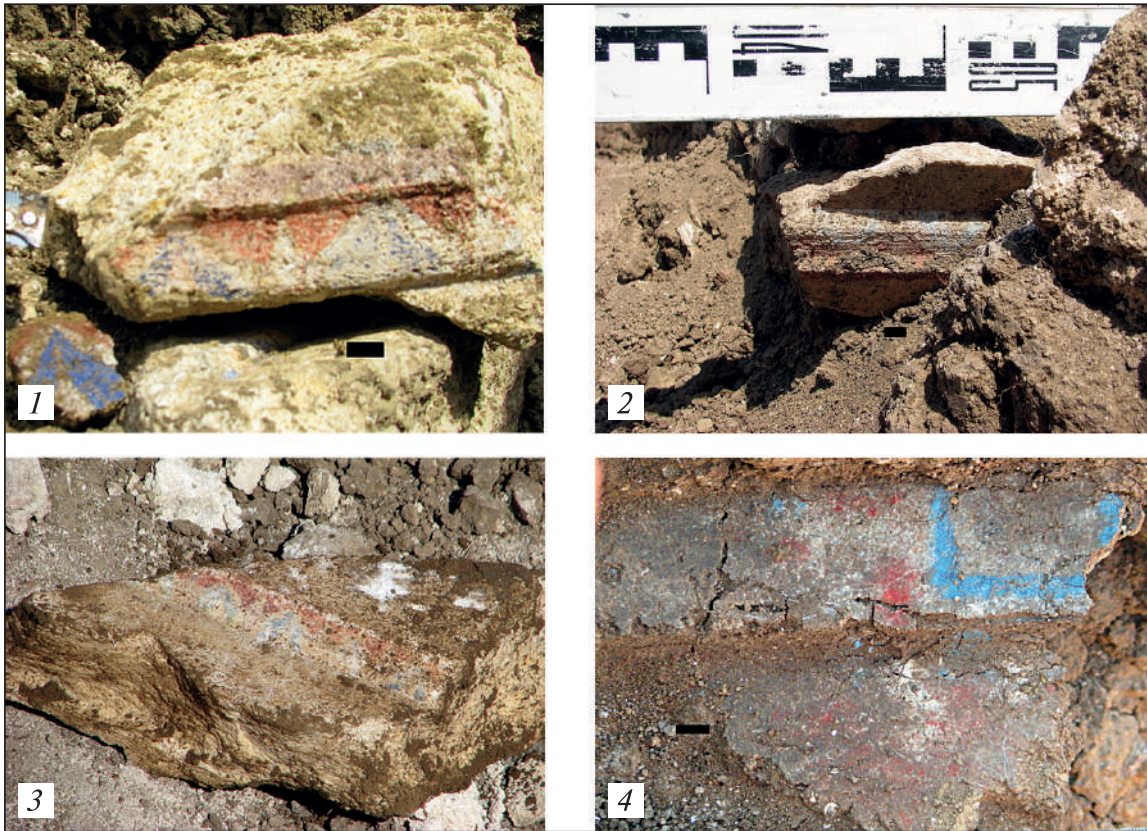

Рис. 9. Розпис архітектурних деталей, виявлених у західній стінці спуску (1, 3, 4 — фото Н.О. Гаврилюк; 2 — фото О.Л. Єрмоліна)

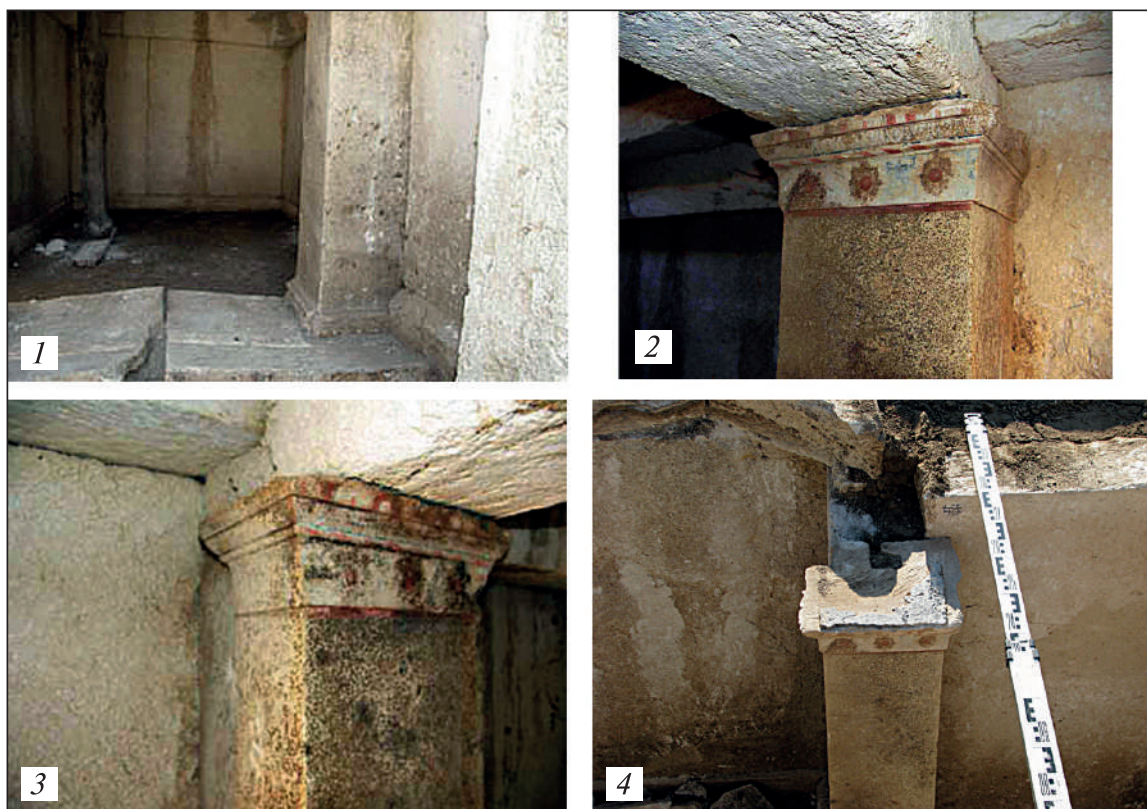

Рис. 15. Анти з розписом на капітелях (1, 4 — фото О.Л. Єрмоліна; 2, 3 — фото Н.О. Гаврилюк)

Рис. 10. Фасад входу у проталамос (фото Н.О. Гаврилюк)

шого проникнення в склеп вже після його спорудження.

Серед невеликих каменів західної стінки знайдена стінка ліпної каструлі (рис. 8). Це посудина з дугоподібною шийкою і виступом для кришки на внутрішній поверхні вінця. Каструля мала рівномірно опукле, злегка приплюснуте тулово і, мабуть, пласке заокруглене дно. Діаметр вінець 26 см, тулубу 29 см. Глина груба з домішкою жорстви і черепашки. Такі домішки характерні для ліпного посуду, виробленого саме на Боспорі. За класифікацією ліпного посуду з Німфея, посудина із західної стінки спуску склепу відноситься до ліпних каструль другого типу — з горизонтальними ручками. У німфейській колекції їх всього дві і датуються вони періодом пізнього еллінізму (Гаврилюк, Соколова 2007, с. 274, рис. 4, 4). Такі ліпні посудини є одним з варіантів наслідувань античної гончарної кераміки. Подібна кераміка, виготовлена з місцевих глин, відома в інших регіонах античного світу (Harlat 2002, p. 280, fig. 5, e).

Східна стінка дромосу була укріплена не порушеною підпірною кладкою. Вона була складена з архітектурних деталей: карниза, малорозмірних уламків, а також з невеликих кам'яних блоків. Кладка має хаотичний характер, камені неправильної форми підбиралися

за місцем. Стінка призначалася для підтримки насипу кургану. Обидві стінки складені без розчину. Простір між каменями заповнений ґрунтом і дрібними каменями у вигляді уламків і невеликих сколів, кам'яної крихти від блоків основної споруди.

Фрагменти архітектурних деталей з поліхромним розписом, знайдені в західній стінці дромоса склепу, представлені невеликими фрагментами карнизів. Один з фрагментів (рис. 9, 1, 2) мав поліхромний розпис, що складався з коричневої смуги 2,0 см завширшки, що підкреслює перехід площини карниза в полицю. На полиці шириною 4,0 см розташовувався геометричний орнамент, що складався з пар трикутників, виконаних червоною фарбою, між ними — пари вузьких трикутників, з'єднаних вершинами, та виконаних синьою фарбою. На іншому фрагменті карниза зберігся такий же орнамент — чергування пар червоних трикутників з парами блакитних (рис. 9, 3). Всі фрагменти карнизів виготовлені з місцевого вапняку і у даному контексті є вторинним використанням. У заповненні простору між західною стінкою спуску і стінкою котловану знайдений фрагмент ґрунту з відбитками розпису — меандр, виконаний блакитною і червоною фарбами на білому тлі (рис. 9, 4).

Наступним елементом у конструкції уступчастого склепу було *вхідне приміщення*, за термінологією А.П. Манцевич — *prothamos*. Його фасад був складений з блоків вапняку. Висота входу 2,35 м, ширина 1,4 м (рис. 10). Вхід обрамлений двома плитами, висотою 1,3 м, поставленими вертикально, торцеві частини котрих були боковими для входу. Вони встановлені без кам'яної основи і через просідання ґрунту під вагою перекриття нахилилися в бік входу. Поверхня цих плит з боку спуску і входу гладко опрацьовані. Ширина входу до проталамосу вгорі становить 0,96 м, а внизу 1,0 м.

При відкритті склепу вхід був закритий поставленою на ребро плитою з щільного вапняку. На одну грань цієї плити були нанесені дві глибокі поздовжні борозни, які чергуються з трьома виступаючими полицями округлої форми в перерізі. У центрі плити був зроблений округлий наскрізний отвір діаметром ~ 0,15 м. Плита притиснута до стінок входу камінням різного розміру і плитами, що являють собою фрагменти карнизів.

Ця плита (довжиною 1,0 м, шириною 0,65 м) є фрагментом профільованого карниза. Вона зберегла на фасадній горизонтальній сімі складний орнамент у вигляді пальмет на двох

Рис. 11. Ахітрав входу у проталамос (фото Н.О. Гаврилюк)

двобічно увігнутих валютах. Полка карнизу розписана орнаментом у вигляді складного меандру. На бічній грані плити частково збереглися антефікси вирізані з каменю, на поверхні яких збереглися чіткі сліди розпису (Ермолин 2010, с. 68, рис. 7, 1). З одного боку плити вирубаний неглибокий жолоб з нечіткими обрисами і доходить до отвору в плиті. Мабуть, для зливу. Навколо отвору вирізане обрамлення у вигляді площини з ухилом в бік отвору. Поверхня цієї площини трохи зглажена.

Вхід приміщення був перекритий архітравом у вигляді плити вапняку ($136 \times 62 \times 20$ см). Плита вузькою гранню (ребром) спирається на стінки вхідного отвору і всією площиною закриває перекриття дромоса, при цьому її площа виходить за межі абрису плит перекриття. Як відомо, камінь покладений на ребро, може витримати значно більше навантаження, ніж камінь, покладений «на постіль» (Шуази 2009, с. 128). На фронтальній частині плити — в центрі — сліди збитого барельєфа (?) (рис. 11). З боку проталамосу — для опори уступчастого перекриття, в плиті вирізані уступи, але оскільки висоти плити не вистачило, на рівні третього уступу зроблена вставка з плоского каменю товщиною 3,0 см, щоб заповнити простір між уступами (рис. 11).

Вхід веде в прямокутний в плані проталамос довжиною 0,66—0,70 м і шириною 1,54 м, висотою 2,1 м (рис. 5, 1; 12). Він не розвинений за довжиною і обмежений двома фронтальними плитами: розташованою над входом в це приміщення і плитою над входом в поховальну камеру (thalamos) і спирається на анти з пазами для плит перекриття.

Проталамос перекрито уступчастим двосхилим трьохрядним склепінням. Воно складається

Рис. 12. Дах склепу (фото Н.О. Гаврилюк)

ся з великорозмірних вапнякових плит, грубо оброблених із зовнішнього боку. Плити перекриття першого, другого і третього рядів мають Г-подібні форми, якщо розглядати їх позовжній розріз, у кожній плиті полицки різної ширини і висоти (рис. 5, 1, 4; 14). Стіни проталамосу складені з плит, поставлених на ребро. З боку цього приміщення лицьова поверхня і бічні грані гладко опрацьовані. Під стінами лежали дві плити, що представляють собою архітектурні деталі (рис. 5, 1). Дно проталамосу земляне, обмежена з боку дромоса плитою, з боку поховальної камери — двома горизонтально укладеними карнизами з поліхромним орнаментом. Західна плита фрагментована — її уламки використані у верхньому ряду західної стінки спуску і описані вище

Вхід в *таламос* — поховальну камеру розташований по одній осі з входом в проталамос (рис. 13), але щодо простору всього склепу він злегка зміщений від позовжньої осі похоронної камери, що добре видно на плані (рис. 5, 1). Це дозволяє віднести склеп з кургану 3 до склепів групи А (склепів зі зміщеною вісь і вхідним приміщенням, котре вужче ширини поховальної камери) (Савостіна 1986, с. 48—49).

Вхід в поховальну камеру обрамлений антами, на які спирається фронтальна плита — архітрав входу в поховальну камеру і фронтальна плита з пазами для кріплення склепіння (рис. 13). Вхідні анти однакові за параметрами — $135,5 \times 34 \times 30$ см. Вони встановлені з невеликим нахилом до центру входу. Обидва анта мають профільовані бази (рис. 14) і гладкий стовбур, квадратний в поперечному розрізі з капітеллю доричного ордера (рис. 15). Анти виготовлені з щільного мармуроподібного вапняку корінних порід. На обох капітелях зберігся поліхромний розпис (рис. 15, 2, 3). Поєднання розпису та матеріалу створює ефект, відзначений ще Огюстом Шуазі — «мармур, як такий, залишався незабарвленим і тільки помір-

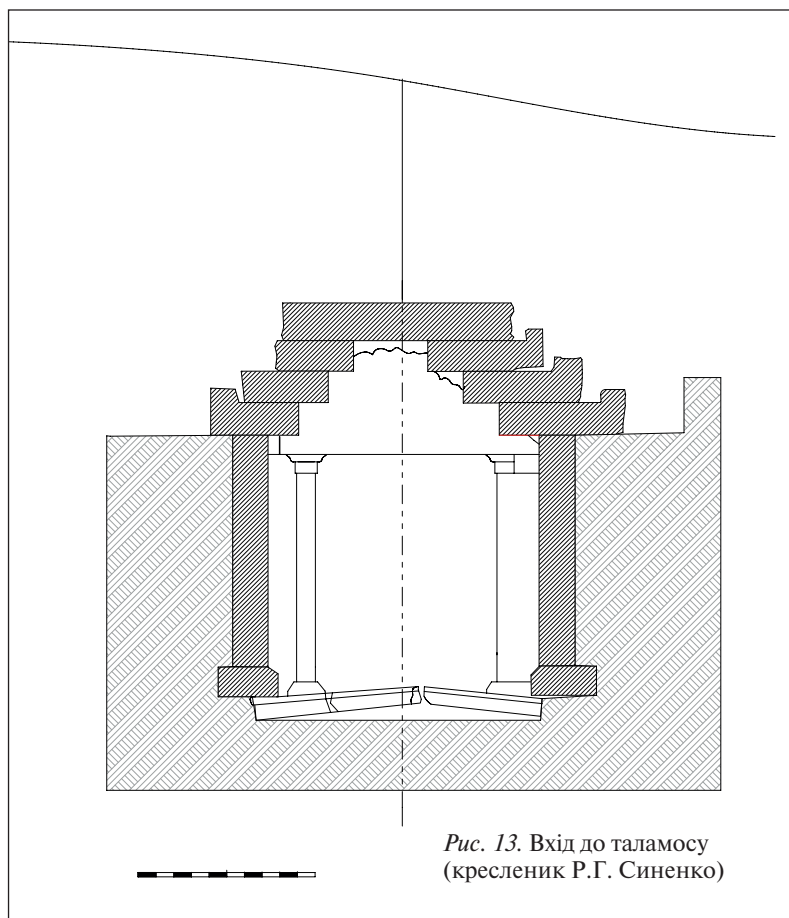

Рис. 14. Вхід до таламосу (вигляд з боку поховальної камери) (фото О.Л. Єрмоліна)

но покладені плями фарби виділялися на тлі його прозорої білизни» (Шуази 2009, с. 141). У нашому випадку мова йде про мармуроподібний вапняк, який після полірування має кремовий колір, однак це не зменшує описаний ефект. На поверхню профільованих частин капітелей обох антів (на найширший пасок) коричневою фарбою нанесено по три восьмипроменеві (?) розетки, круга серцевина яких виділена червоною фарбою. Між ними помітні сліди темно-синьої фарби. Знизу цей пасок підкреслений неширокою червоною смугою, нанесеною на тіло колони. Над паском з розетками розташовувався рельєфний пасок з паралелограмів, виконаних червоною фарбою. Над ним нанесено ще один більш широкий пасок у вигляді іонічного кіматія, відокремлений від попереднього орнаменту чорною лінією. Він орнаментований рельєфними овами, у яких можна побачити і пальмети. Над ним — сухарний карниз, в якому сухарики виділені червоною фарбою, фон підкреслений білою фарбою (рис. 15, 2, 3). Важливо відзначити, що поліхромна орнаментация нанесена на ті поверхні полуколон, котрі були повернуті до входу і до поховальної камери (рис. 15, 2). Цю особли-

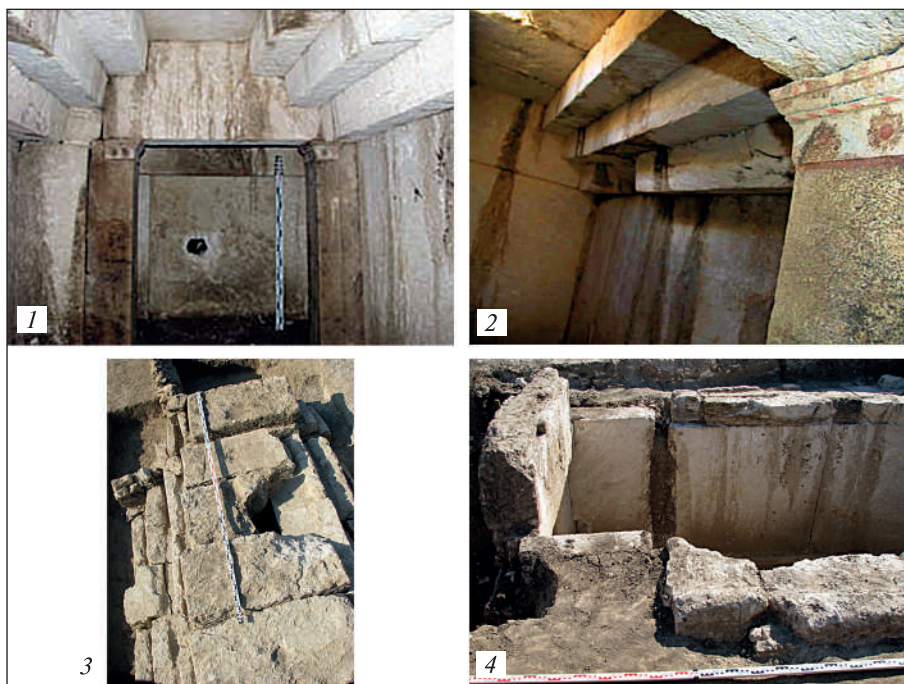

Рис. 16. Склепіння та стіни поховальної камери

вість можна пояснити і тим, що розпис або наносився, або підновлявся (червона фарба нижніх пасків на тілі колон яскравіша, ніж фарба на інших частинах капітелей, помічені також сліди позолоти) вже з урахуванням використання напівколон в склепі. У будь-якому випадку, тільки поліхромний розпис антів дозволяє говорити про склеп з кургану 3 у с. Челядинове як про склеп з розписом.

На стовбурі західного анта вирізаний неглибокий, довгастий отвір, на стороні, повернутій у поховальну камеру склепу, і там же на межі анта зроблена насічка. Невелика площа стовбура анта шириною до 6,0 см і довжиною 23—26 см опрацьована інструментом — троянкою, від якої збереглися характерні борозенки. Насічки виконані недбало, ймовірно, ант підганяли за місцем при установці його у попередній споруді. Під час демонтажу склепу простежено способи кріплення антів до стін поховальної камери і фронтальної плити склепіння за допомогою фігурних пазів і свинцю (рис. 15, 4; 16, 4).

Найближчими аналогіями в оформленні входу в поховальну камеру склепу в кургані 3 є доричні анти входів в уступчасті склепи: склеп 2 з кургану Великої Близниці (капітелі антів прикрашені паском з овами) і уступчастий склеп з такими ж антами Другого Тарасівського кургану. Описуючи ці поховальні споруди М.І. Ростовцев зазначає, що такі склепи з'являються в Македонії не раніше III ст. до н. е. (Ростовцев 1914, с. 23, 111).

На вході в поховальну камеру в основу антів були підведені карнизні плити. Вони покладені горизонтально і розгорнуті фасадною стороною до входу в поховальну камеру. Частково зберігся поліхромний розпис на лицьовій верхній плиті (Ермолин 2010, рис. 7). Після демонтажу склепу вдалося встановити те, що це карнизні плити з частково збереженим поліхромним розписом на поверхні полицок фрагментованих карнизів. Рельєфний профіль карниза зберігся з великими втратами. За характером відколів можна сказати, що при укладанні плит виступаючі частини грубо відбивалися.

Поховальна камера в плані прямокутна і була витягнута за віссю північний захід—південний схід ($2,89 \times 1,84$ м). Її внутрішні кути мають точно 90° . Висота споруди від дна до верхньої плити — 2,70 м.

Склепіння поховальної камери — двостороннє уступчасте, що спирається на прямокутну основу стін камери (нижній ряд) і на уступчасті вирізи пропиляні під плити перекриття з двох сторін у фронтальній і такій же торцевій плитах склепіння для кожної з плит другого і третього ряду. Плити склепіння укладалися одна на одну в три уступи (рис. 16, 1, 2). Четвертий шар утворюють чотири плити, які замикають склепіння і лежали на плитах третього шару і фронтальній (північно-західній) і торцевій (південно-східній) плиті зводу поховальної камери. Вони утворюють дах поховальної камери, який був пробитий грабіжниками

(рис. 16, 3). Отже, уступчастий склеп був доведений до кінця. Висота його склепіння таламоса складала 0,93 м. Простір між плитами заповнений сухою сумішшю з товченого дрібного каменю і вапняку. Для створення герметичності внутрішнього простору склепу суміш щільно набита і утрамбована в усіх швах між плитами.

Із внутрішньої сторони склепу плити перекриття ретельно і щільно укладені на стіни поховальної камери. На східній, південній та західній стінах збереглися сліди ремонту. Пошкоджені краї плит і лакуни на їх поверхнях ретельно замазані за допомогою інструментів і руками розчином з вологою суміші вапна і дуже дрібного каменю. На деяких швах збереглися сліди від пальців. Поверхня стінових плит вирівняна тим же розчином. Для перекриття склепу використовували плити, від стін раніше існуючої споруди (Ермолин 2009, с. 206—219; Ермолин 2010, с. 68). Плити були великорозмірні з рустованими гранями. На вузькій поверхні двох плит перекриття і одному стеновому блоці, з дромоса склепу, збереглися фрагменти рустованих виступів, які мають темно-сіре, тоноване покриття. Рельєф руста невисокий 1,0—2,0 см, збереження погане, обриси нечіткі.

Стіни склепу складені з вертикально поставлених великорозмірних плит вапняку (рис. 15, 1). З боку склепу лицьова поверхня і бічні грані гладенько оброблені. Тильна сторона поверхні плит не вирівняна, лише грубо опрацьована. На лицьовій поверхні деяких плит споруди видно сліди від троянки (тарака). На верхній площині чотирьох стінових блоків збереглися пази під піррони трапецієподібної форми («ластівчин хвіст»). Пази не були заповнені свинцем, що говорить про вторинне використання плит або про поспішність будівництва споруди.

Всі стіни поховальної камери і проталамоса встановлені на горизонтально укладені блоки. З боку камери плити виступають на висоту 8,0—10 см. Всі плити гладко опрацьовані. Підлога поховальної камери земляна. Слідів поховання не зафіксовано.

Як вже зазначалося вище, склеп знаходився в аварійному стані, нижній ряд уступчастого перекриття, що лежав на стінових плитах, був повністю зруйнований (це стало очевидно при розбиранні). Було очевидно також, що склеп в подібному стані консервації на місці не підлягає. Анти та інші архітектурні деталі, використані в фундаменті, мали залишки поліхромного розпису, зберегти який можна лише в стаціонарних музейних умовах. З цих причин

склеп, з дотриманням всіх методичних вимог і правил був демонтований і перевезений на постійне зберігання в Керченський лапідарій.

Крім того, під насипом кургану, в південно-західній його частині, виявлені залишки жертовника у вигляді кам'яного прямокутного в плані ящика. Споруда перебувала в центрі кострища. У вогнищі, так і в самому «кам'яному ящику» виявлено фрагменти перепаленої кераміки, бронзових цвяхів — оковки шкатулки, залізні цвяхи, невеликий фрагмент кальцинованої кістки і скляний літік. Керамічний матеріал представлений фрагментами каннелюваної чернолакової пеліки і фрагментами червонофігурної пеліки. Знахідки кераміки дозволяють датувати цю споруду другою половиною IV ст. до н. е. Такі жертовники, як правило (наприклад, курган Велика Близниця), супроводжують уступчасті склепи і розташовуються в західній або південно-західній частині кургану зі склепом (Кастанаян 1959, с. 126).

Таким чином, склеп відкритий на хорі Німфея, біля сучасного с. Челядинове, відноситься до уступчастих склепів з прямокутною основою, двосхилим перекриттям у три ряди і з широтною орієнтацією (з сезонним відхиленням), характерною для європейського Боспору. За даними О.А. Савостіної на 1986 р. з 70 боспорських склепів 40 належали до категорії уступчастих склепів (Савостіна 1986, с. 46). За її класифікацією це уступчасті склепи з відкритим дромосом, невеликим вхідним приміщенням і прямокутною камерою (тип III), група А, у яких ширина вхідного приміщення менше ширини поховальної камери (Савостіна 1986, с. 48—49). Як зазначалося вище, найближчою аналогією є склеп з кургану 2 групи Тарасовських курганів 1883 р. Оформлення порталу антами відзначено тільки в курганах Велика Близниця 2, Мелек-Чесменський і групи Тарасовських курганів (Ростовцев 1914, с. 22, 23, 111).

Можна погодитися з Ю.О. Виноградовим, що новий склеп, відкритий на хорі Німфею, відноситься до групи уступчастих і датується III—II ст. до н. е. (Виноградов 2017). Досліджуючи традиції щодо зведення поховальних споруд боспорської еліти, автор характеризує 11 склепів «македонського» типу з аркоподібним дахом, автор зазначає, що жодний склеп споруджений на Боспорі не має усіх елементів, характерних для поховальних споруд Македонії чи Фракії (є східчастий вхід, є проталамос і таламос, але дах аркоподібний, інші елементи відрізняються від македонських). Він погоджується з О.А. Савостіною, що «македонська»

ідея розповсюдилась на початку III ст. до н. е. на Боспорі і отримала там свою інтерпретацію (Виноградов 2017, с. 195).

Тобто, склеп з кургану 3 з хори Німфею не варто відносити до «македонського» типу, оскільки під час його зведення елементи македонських поховальних споруд вже не копіювалися. У конструкції склепу, що тут описується, знайшли відображення македонські традиції, що поєдналися з місцевим поховальним обрядом.

Досліджений склеп тільки умовно можна назвати розписним, більш правильно назвати його — склеп, споруджений з використанням архітектурних деталей з поліхромним розписом. Можна погодитися з О.Л. Ермолиним (Ермолин 2009; 2010), що склеп в кургані 3 споруджений в значній мірі з архітектурних деталей і будівельних матеріалів вторинного використання. Деякі з них мали поліхромний розпис, аналогічний розпису на штукатурці, знайдений на г. Мітрідат в 1896—1899 рр. в руїнах стародавніх будинків (Ростовцев 1913, альбом, табл. 41, 1; Античная декоративная живопись... 2017, рис. 25, 26, 43, 44). М.І. Ростовцев називає стінний розпис будинків на Мітрідаті розписом першого помпеянського стилю і зазначає, що він «панує на всьому грецькому малоазійському узбережжі» і перераховує центри — Пергам, Прієна, Магнесія на Меандрі, а також на островах Делос і Фера (Ростовцев 1914, с. 125). У всіх поздовжніх орнаментальних лініях дослідник бачив розпис на дерев'яних балках, відзначаючи такий вид орнаментации як характерний для будівель на о. Делос (Ростовцев 1914, с. 126). М.І. Ростовцев обережний в датуванні поліхромного розпису на штукатурці будівель на північному схилі гори Мітрідат, відзначаючи лише, що швидше за все це орнаментация багатого будинку або громадської будівлі, що датується часом не раніше III ст. до н. е. (Ростовцев 1914, с. 111).

Орнаментация архітектурних деталей, використаних в склепі з кургану 3, відрізняється дещо примітивним характером, геометризациєю і спрощенням техніки. На підставі аналізу орнаментів, виконаних по каменю, і співвідношення їх з описаними вище архітектурними деталями, ми можемо лише стверджувати, що в конструкції склепу застосований камінь вторинного використання з багато прикрашеної споруди першої половини III ст. до н. е. А ось орнамент на капітелях антів, в якому крім геометричних елементів, вже з'являються розетки, можна пов'язувати з розписом самого склепу. У всякому разі, розпис підновлявся

(судячи з фарби деяких ліній) і був спрямований на прикрасу найпомітнішою частини поховальної камери.

О.В. Ернштедт простежила еволюцію поліхромного стилю на Боспорі. Вона відзначає появу його в Пантікапеї разом з грецькими майстрами в другій половині IV ст. до н. е. і поширення його у вигляді геометричної орнаментации як житлових будинків, так і будинків мертвих — склепів. Дослідниця зазначає кілька періодів у поширенні поліхромного стилю розпису склепів на Боспорі: друга половина IV—III ст. до н. е. — час геометричного стилю; II ст. до н. е. — I ст. н. е. — квіткового стилю, з II ст. н. е. — поширення комбінацій квітового і інкрустаційного стилів (Ернштедт 1955).

Якщо орнаментацию архітектурних деталей і самі деталі, використану в побудові склепу можна віднести до першої половини III ст. до н. е., то сам склеп, прикрашений антами з поліхромною орнаментациєю, в якій використаний і геометричний, і квітковий стилі, датується пізнішим часом, можливо, другою половиною III — початком II ст. до н. е. Цій даті не суперечить і період поширення на Боспорі ліпних каструль з горизонтальною ручкою.

Отже, за будівельно-архітектурними особливостями уступчастий склеп з кургану 3 можна віднести до двокамерних уступчастих склепів, що споруджений з використанням македонських традицій, які вже укорінилися у поховальних звичаях боспорської знаті у період Еллінізму.

Аналіз архітектурних деталей свідчить, що у зведенні поховальних конструкцій у значній мірі (близько 50 %) використані архітектурні деталі вторинного використання. Тобто, будівельний матеріал склепу складається з двох груп — більш ранньої (архітектурні деталі з конструкції порогу поховальної камери, плити із закладу входу, фрагменти з бокової стінки і т. і.) та більш пізньої (анти при вході, деякі стінові плити та плити даху).

Аналіз поліхромного розпису теж демонструє «розходження» у часі — один з найбільш ранніх поліхромних розписів на камені фіксується на архітектурних деталях вторинного використання. А от розетки на капітелях антів свідчать про більш пізнє їх датування.

Пограбованість склепу в давнину не дає датуючих матеріалів, але стінка згаданої вище ліпної каструлі, що має аналогії у кераміці періоду пізнього Еллінізму свідчить скоріше про досить пізню дату самого склепу, а не використаних у ньому деталей.

Отже, склеп 3 на хорі Німфею не можна відносити до склепів «македонського типу». Це поховальна споруда, зведена, ймовірно, у другій половині III — першій половині II ст. до н. е., у боспорському стилі з використанням західних, «македонських» традицій, пристосованих до місцевих умов.

- Античная декоративная живопись Боспора Киммерийского: от графической фиксации к фотографии. Санкт-Петербург, 2017.
- Блаватский В.Д. О происхождении боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями. *Советская археология*. 1955, XXIV, с. 29—53.
- Виноградов Ю.А. Культура боспорской элиты при Спартокидах. *Боспорские исследования*. Симферополь; Керчь, 2017, т. XXXIV, с. 112—223.
- Гаврилюк Н.А. Соколова О.Ю. Лепная керамика Нимфея. *Античный мир и варвары на юге Украины и России. Скифия. Ольвия. Боспор*. Москва; Киев; Запорожье, 2007, с. 257—342.
- Гаврилюк Н.А., Ермолин А.Л., Синенко Р.Г., Ермолин С.А. Отчёт о раскопках кургана 3 с расписным склепом у с. Челядиново Ленинского р-на АРК в 2009 г. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*, 2009/205.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорские погребальные склепы V—IV вв. до н. э. с уступчатым покрытием. *Боспорские города*. Ленинград, 1981, с. 6—54.
- Ермолин А.Л. Десять лет работы Керченской охранно-археологической экспедиции. *Фортеця: збірник заповідника «Тусань» на пошану Михайла Рожка*. Львів, 2009, кн. 1, с. 206—219.

- Ермолин А.Л. К 10-летию работы Керченской охранно-археологической экспедиции. *SYMBOLA*. Москва; Киев, 2010, с. 63—68.
- Ернштедт Е.В. Монументальная живопись Северного Причерноморья. *Античные города Северного Причерноморья*. Ленинград, 1955, т. I, с. 248—285.
- Зинько В.Н. Хора боспорского города Нимфея. Керчь, 2003.
- Кастанаян Е.Г. Грунтовые некрополи Боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные особенности. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1959, № 69, с. 257—295.
- Кучеревская Н.Л. Комплекс архитектурных деталей склепа с росписью из некрополя Нимфея: исследования и реставрация. *Таврические студии*. 2017, № 12, с. 100—107.
- Ростовцев М. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас. Санкт-Петербург, 1913—1914.
- Савостина Е.А. Типология и периодизация уступчатых склепов Боспора. *Советская археология*. 1986, № 2, с. 84—99.
- Цветаева Г.А. Курганный некрополь Пантикапея. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1957, № 56, с. 227—250.
- Чуистова Л.И. Курганные гробницы, открытые в 1950 г. в районе Тиритаки. *Археология и история Боспора*. Симферополь, 1952, ч. I, с. 219—225.
- Шуази О. Всеобщая история архитектуры. Москва, 2009.
- Harlaut C. Productions céramiques égyptiennes d'Alexandrie à l'époque Ptolémaïque. Évolution des formes et des fabriques: traditions locales et innovations. *Céramiques hellénistiques et romaines, productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne). Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient-Méditerranéen-Jean Pouilloux, 2—4 mars 2000*. Lyon, 2002, pp. 263—287.

Надійшла 24.05.2018

Н.А. Гаврилюк

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, gavrilyuk_na@ukr.net

СКЛЕП «МАКЕДОНСКОГО ТИПА» ИЗ НЕКРОПОЛЯ НИМФЕЯ

Цель работы — представить историю и результаты исследования уступчатого склепа из кургана 3, раскопанного 2009—2010 гг. Восточно-Крымской российско-украинской экспедицией Института археологии НАН Украины у с. Челядиново в Крыму. К срочным работам на этом памятнике привела реальная угроза полной его утраты вследствие активной деятельности грабителей. Был также риск похищения («под заказ») архитектурных деталей сооружения, в том числе с росписью.

Погребальное сооружение располагалось в северо-западном секторе кургана. Оно было впущено в котлован глубиной 3,30 м, устроенный в насыпи более раннего кургана. Погребальное сооружение представляло собой уступчатый склеп, состоявший из прямоугольной погребальной камеры с двусторонним перекрытием, небольшого крытого преддверия и земляного входа с лестницей из пяти ступеней. Длина сооружения 4,44 м, ширина 1,84 м, высота 2,36—2,70 м. Модуль погребальной камеры (соотношение высоты и наибольшей длины) — 0,93 м.

По классификации уступчатых склепов, разработанной Е.А. Савостиной, относим данный склеп к склепам с дромосом и преддверием — тип III (Савостина 1986, с. 47—48). Прямоугольная в плане *лестница* длиной 3,5 м, шириной 1,5—1,3 м с пятью ступенями, вертикальными бортами располагалась с северо-запада. Фасад преддверия сложен из блоков известняка. Высота входа 2,35 м, ширина — 1,4 м. Входной проем был закрыт закладной известняковой плитой (1,00 × 0,65 м). Эта плита является фрагментом профилированного карниза с орнаментом в виде пальметт на сипе. Полка карниза расписана орнаментом в виде сложного меандра (Ермолин 2010, с. 68, рис. 7, I).

Входной проем вел в прямоугольное в плане *преддверие* (prothamos) склепа, ограниченное двумя фронтальными плитами. Преддверие было перекрыто уступчатым двускатным трехрядным сводом. Входной проем в *погребальную камеру* (thamos) расположен на одной оси с лестницей. Относительно пространства склепа он слегка смещен от продольной оси погребальной камеры. Это позволяет отнести склеп из кургана 3 к склепам

группы А (склепам со смещенной осью и преддверием уже ширины погребальной камеры) по Е.А. Савостиной. Вход в погребальную камеру обрамлен антами. На них опирается фронтальная плита — архитрав входного проема в погребальную камеру и фронтальная плита с пазами для крепления свода. Оба анта установлены слегка с наклоном к центру проема. Они имеют профилированные базы, гладкий квадратный в поперечном разрезе ствол с капителью дорического ордера. Анты изготовлены из плотного мраморовидного известняка коренных пород. На обеих капителях сохранилась полихромная роспись. Благодаря наличию полихромной росписи антов, склеп из кургана 3 относится к склепам с росписью.

Погребальная камера в плане прямоугольная (внутренние углы строго по 90 °) и ориентирована на северо-запад — юго-восток (2,89 × 1,84 м). Высота сооружения от дна до верхней плиты — 2,70 м. Свод погребальной камеры — двусторонний уступчатый, опирающийся на прямоугольное основание стен камеры (нижний ряд) и на уступчатые вырезы, пропиленные под плиты перекрытия с двух сторон во фронтальной и такой же торцевой плитах свода для каждой из плит второго и третьего ряда. Плиты свода надвигаются друг на друга в три уступа. Четвертый слой состоял из четырех плит, которые замыкали свод и образовали крышу погребальной камеры. Пространство между плитами заполнено сухой смесью из извести, толченого мелкого камня и известняка. Все вертикальные стены склепа в погребальной камере и дромосе установлены на горизонтально лежащие плоские плиты. Пол погребальной камеры, как и преддверия, земляной. Следы погребения не зафиксированы. Единственной находкой из склепа является лепная кастрюля с горизонтальными ручками II в. до н. э., имеющая аналогии в лепной керамике Нимфея.

Ближайшей аналогией является склеп из кургана 2 группы Тарасовых курганов 1883 г. Оформление портала антами отмечено в курганах Большая Близница 2, Мелек-Чесменский и группы Тарасовых курганов. Архитектурные детали вторичного использования из склепа и их орнаментация относятся к первой половине III в. до н. э. Сам склеп, украшенный антами с полихромной орнаментацией, в которой использован и геометрический и цветочный стили, датируется более поздним временем — второй половиной III — началом II в. до н. э. Таким образом, склеп, обнаруженный в западной части хоры Нимфея, дополняет группу боспорских уступчатых склепов, сооруженных с учетом македонских традиций.

Кроме склепа, под насыпью кургана 3 обнаружены жертвенник-эсхар, разрушенное основное погребение V—IV в. до н. э. в центре кургана, и постройка XIX в., расположенная в восточном поле кургана.

К л ю ч е в ы е с л о в а: уступчатый склеп, Нимфей, таламос, проталамос, архитектурные детали, «македонский тип», македонская традиция.

Nadia O. Gavrylyuk

Dr. Hab., Leading Researcher of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, gavrylyuk_na@ukr.net

CRYPT OF “MACEDONIAN TYPE” FROM THE NECROPOLIS OF NYMPHAEUM

The purpose of the article is to present the history and the results of the corbelled vault crypt research of the burial mound no. 3 excavated by the Eastern-Crimean Russian-Ukrainian expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine near Chelyadinovo village in the Crimea in 2009—2010. The urgent work on this site was caused by a real threat of its complete loss due to the robbers' intensive activity. There was also a risk of stealing architectural details “under the order” including painted elements.

The funerary structure was located in the north-western sector of the mound. It was intaken to the pit with a depth of 3.30 m, arranged in the embankment of an earlier barrow mound. The funerary structure was a corbelled vault crypt, consisting of a rectangular burial chamber with a double-sided covering, a small covered threshold and a ground entrance with a five-step stairway. Overall dimensions of the structure are 4.44 m in length, 1.84 m in width, 2.36—2.70 m in height. The funerary chamber module (the ratio of height to maximum length) — 0.93 m. We attribute the crypt to type III (crypts with dromos and threshold) according to classification of corbel vault crypts developed by E.A. Savostina (Savostina 1986, p. 47—48).

Rectangular in section stairway, 3.5 m in length, 1.5—1.3 m in width with five steps and vertical sides, was located in the north-western part of the crypt. The facade of the threshold was built of limestone blocks. The entrance height was 2.35 m, the width — 1.4 m. The front doorway was closed by a mortgage limestone slab (1.0 × 0.65 m). This slab is a fragment of a profiled cornice with an ornament of palmettes on a sima. The shelf of the cornice is decorated with an ornament of a complex meander (Ermolin 2010, p. 68, fig. 7, 1).

The doorway led to a rectangular in section threshold (*prothalamos*) of the crypt, limited by two front slabs. The threshold was covered by a stepped gable three-rows arch. The entrance to the burial chamber (*thalamos*) is located on the same axis as the stairway. It is slightly offset from the longitudinal axis of the burial chamber concerning to the space of the crypt. This allows us to assign a crypt from the burial mound 3 to the crypts of group A by E.A. Savostina (crypts with a displaced axis and the threshold width less than the width of the burial chamber). The entrance to the burial chamber is framed by antae of the equal sizes. They are supported by the front slab — an architrave of the entrance to the burial chamber and a front slab with grooves for fixing the arch, both of which are slightly installed with an inclination to the center of the doorway. They have profiled bases, a smooth square in section barrel with a Doric warrant chapter. The antae are made of dense marble-like limestone solidrock. It is preserved a polychrome painting on both chapters. The crypt of the mound 3 refers to the tomb with paintings according to a presence of polychrome paintings on antae.

The burial chamber is rectangular in section (internal angles are strictly 90 °) and oriented to the north-west — south-east (2.89 × 1.84 m). The height of the structure from the bottom to the top slab is 2.70 m. The burial chamber vault is a two-sided stepped, leaning on the rectangular base of the bottom row of the chamber walls and on the notched cuts kerfed through the overlapping slabs on both sides in the frontal and the same end slabs of the vault for each of the slabs of the second and third rows. The arch slabs approach one another in three ledges. The fourth layer consisted of four slabs, which closed the vault and formed the roof of the burial chamber. The space between the slabs is filled with a dry mixture of lime, crushed packing and limestone. All the vertical walls of the crypt in the burial chamber and the dromos are set on horizontally lying flat slabs. The floor of the burial chamber, like the threshold, is earthy. Traces of the burial are not fixed. The only find from the crypt is the handmade pan with horizontal handles of the 2nd century BCE, which has analogies in the handmade pottery of Nymphaeum.

The closest analogy is the crypt from the burial mound of the second group of the Tarasov burial mounds of 1883. Designing the portal with antae was noted in the burial mounds Bolshaya Blyznitsa 2, Melek-Chesmenskyi and the group of Tarasov burial mounds. The architectural details of secondary use from the crypt and their ornamentation are dated by the first half of the 3rd century BCE. The crypt itself, decorated with antae with polychrome ornamentation, which uses both geometric and floral styles, is dated by a later time — the second half of the 3rd — the beginning of the 2nd centuries BCE. Thus, the crypt, found in the western part of the Nymphaeum chora, complements the group of Bosphorus corbelled vault crypts built taking into account the Macedonian traditions.

Besides the crypt, under the embankment of the burial ground no. 3 an eshara altar, destroyed main burial of the 5th—4th centuries BCE in the center of the burial ground, the construction of the 19th century CE in the eastern part of the mound, were found.

Key words: corbelled vault crypt, Nymphaeum, thalamos, protalamos, architectural details, “Macedonian type”, Macedonian tradition.

References

- Antichnaia dekorativnaia zhivopis Bospora Kimmeriiskogo: ot graficheskoi fiksatsii k fotografii. Sankt-Peterburg, 2017.
- Blavatskii V.D. O proiskhozhdenii bosporskikh sklepov s ustupchatymi perekrytiiami. *Sovetskaia arkheologiya*. 1955, no. 24, pp. 29-53.
- Chuiustova L. I. Kurgannye grobnitsy, otkrytye v 1950 g. v raione Tiritaki. *Arkheologiya i istoriya Bospora*. Simferopol, 1952, vol. 1, pp. 219-225.
- Ermolin A.L. Desiat let raboty Kerchenskoi okhranno-arkheologicheskoi ekspeditsii. *Fortetsia: zbiryk zapovidnyka “Tustan” na poshanu Mykhaila Rozhka*. Lviv, 2009, vol. 1, pp. 206-219.
- Ermolin A.L. K 10-letiiu raboty Kerchenskoi okhranno-arkheologicheskoi ekspeditsii. *SYMBOLA*. Moskva; Kyiv, 2010, pp. 63-68.
- Ernshtedt E.V. Monumentalnaia zhivopis Severnogo Prichernomoria. *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Leningrad, 1955, vol 1, pp. 248-285.
- Gavrylyuk N.A. Sokolova O.Iu. Lepnaia keramika Nimfeia. *Antichnyi mir i varvary na iuge Ukrainy i Rossii. Skifiia. Olviia. Bospor* (eds. N.A. Gavryliuk, A.A. Maslennikov). Moskva; Kyiv; Zaporizhzhia, 2007, pp. 257-342.
- Gavrylyuk N.A., Ermolin A.L., Sinenko R.G., Ermolin S.A. Otchet o raskopkakh kurgana 3 s raspisnym sklepom u s. Cheliadinovo Leninskogo r-na ARK v 2009 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*, 2009/205.
- Gaidukevich V.F. Bosporskie pogrebalnye sklepy V-IV vv. do n. e. s ustupchatym pokrytiem. *Bosporskie goroda*. Leningrad, 1981, pp. 6-54.
- Harlaut C. Productions céramiques égyptiennes d’Alexandrie à l’époque Ptolémaïque. Évolution des formes et des fabriques: traditions locales et innovations. *Céramiques hellénistiques et romaines, productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne). Actes du colloque tenu à la Maison de l’Orient-Méditerranéen-Jean Pouilloux, 2-4 mars 2000*. Lyon, 2002, pp. 263-287.
- Kastanaian E.G. Gruntovye nekropoli Bosporskikh gorodov VI-IV vv. do n. e. i mestnye osobennosti. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1959, no. 69, pp. 257-295.
- Kucherevskaia N.L. Kompleks arkhitekturnykh detalei sklepa s rospisiu iz nekropolia Nimfeia: issledovaniia i restavratsiia. *Tavricheskie studii*. 2017, no. 12, pp. 100-107.
- Rostovtsev M. Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii. V 2-kh tomakh: tekst, atlas illiustratsii. Sankt-Peterburg, 1913-1914.
- Savostina E.A. Tipologiya i periodizatsiia ustupchatykh sklepov Bospora. *Sovetskaia arkheologiya*. 1986, no. 2, pp. 84-99.
- Shuazi O. Vseobshchaia istoriia arkhitektury. Moskva, 2009.
- Tcvetaeva G.A. Kurgannyi nekropol Pantikapeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1957, no. 56, pp. 227-250.
- Vinogradov Yu.A. Kultura bosporskoi elity pri Spartokidakh. *Bosporskie issledovaniia*. Simferopol; Kerch, 2017, vol. 34, pp. 112-223.
- Zinko V.N. Khora bosporskogo goroda Nimfeia. Kerch, 2003.

В.А. Папанова, С.М. Ляшко *

ВИРОБИ ІЗ ЗАЛІЗА КЛАСИЧНОГО ЧАСУ З ПРИМІСЬКИХ САДИБ ОЛЬВІЇ

Статтю присвячено виробам із заліза класичного часу із приміських садиб Ольвії Широка Балка 6 та Широка Балка 7. До наукового обігу вводяться предмети, які знайдені на двох приміських садибах, а також із поховань сімейної ділянки ойкоса. Аналіз знахідок дозволяє зробити висновки щодо економіки, соціального статусу та повсякденного життя населення двох приміських ольвійських садиб.

К л ю ч о в і с л о в а: приміські садиби, вироби із заліза, Ольвія, Широка Балка 6 і 7, класичний час.

Упродовж 2003—2017 рр. під час розкопок на ольвійських приміських садибах Широка Балка 6 (ойкос, друга третина V — початок III ст. до н. е.) і Широка Балка 7 (хоріон, кінець V — 30-ті роки IV ст. до н. е.) виявлені знаряддя праці, зброя та прикраси, культові предмети зі свинцю, бронзи і заліза (Папанова, Ляшко 2015б, с. 223—250). Авторами розкопок повністю опубліковані свинцеві культові артефакти (букранії, голівки баранів, лабрис, фігурки Афіни, Геракла, вершників, герми, пластини із закляттями), а також гирі для вагів та пряслиця, знайдені на обох садибах (Папанова, Ляшко 2014, с. 207—229; вони ж 2015, с. 171—180; 2015а, с. 158—164). Крім того, опубліковані зброя і кінське спорядження, виявлені на садибах і в похованнях сімейної ділянки поблизу ойкоса, та бронзові перстні з поховань (Островерхов, Папанова 2009, с. 117—122; Папанова, Ляшко 2015в, с. 207—222).

Розкопані садиби входили до територіальної структури поліса та загальної системи сіль-

ськогосподарської хори Ольвії. Цей факт дозволяє розглядати комплекс артефактів, зокрема знаряддя праці, предмети побуту із заліза в контексті господарсько-економічної та культурної структури поліса.

Зауважимо, що залізні вироби з інших поселень ольвійської хори опубліковані частково (Бураков 1976, с. 125; Былкова 2007, с. 75—76, 101; Крыжицкий и др. 1989, с. 67, 135—136, 194—195; Русаева 1968, с. 212). Про них автори розкопок і наступних публікацій згадували або посилалися в контексті аналізу матеріальної культури ольвійського поліса, доволі часто без класифікації цих артефактів.

В історіографічному аспекті варто зауважити, що в повному обсязі авторами розкопок опубліковані тільки залізні предмети з Нижнього міста Ольвії (ділянка НГС) VI ст. до н. е. — IV ст. н. е., а також знаряддя праці та господарсько-побутові предмети Ольвії перших століть нашої ери (Крапивина 1993, с. 130—136; Krutilov 2010, р. 479—482). Крім того, були розроблені типологічні класифікації окремих категорій речей різних періодів, знайдених на городищі, хорі та некрополі (Бураков 1976, с. 125; Козуб 1974, с. 86—87, 111—114; Крыжицкий и др. 1989, с. 72; Парович-Пешикан 1974, с. 134—138).

Зауважимо, що першу комплексну класифікацію залізних виробів Ольвії перших століть нашої ери розробила В.В. Крапивіна (Крапивина 1993, с. 130—136), узявши за основу функціональну характеристику. Такий підхід дозволив виділити групи, типи і варіанти. Запропоновану дослідницею класифікацію використав В.В. Крутілов (Krutilov 2010, р. 481—482, РІ. 362—364). Класифікацією залізних виробів В.В. Крапивіної, окрім ножів, послуговувались також автори публікації.

Проте, на сьогодні відсутня комплексна типологічна класифікація артефактів із заліза для всіх періодів існування Ольвії та її сільськогосподарської округи.

* ПАПАНОВА Валентина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент, завідувачка навчальної археологічної лабораторії Бердянського державного педагогічного університету, vpapanova1953@gmail.com

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — кандидат історичних наук, провідний фахівець Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, lyashko.svetlana@gmail.com

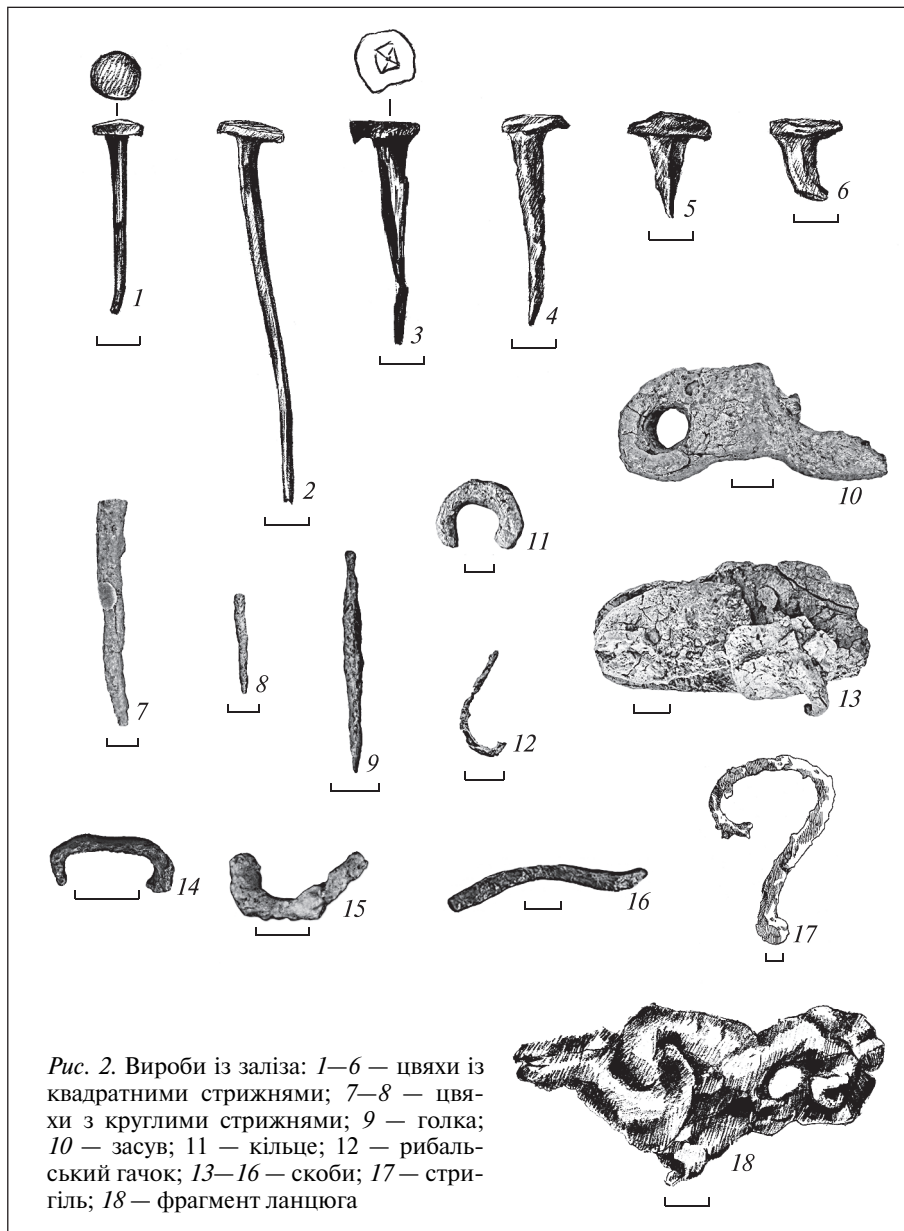
Відзначимо, що в Ольвії та на поселеннях її хори, як і в інших античних містах-державах Північного Причорномор'я та Криму, знахідок виробів із заліза в кількісному відношенні менше, ніж виробів із міді, бронзи та свинцю. Крім того, вони дуже корозійні й тому погано зберігаються (Фомін 1974, с. 27). Такий стан збереженості виробів із заліза обмежує їх вивчення за допомогою спеціальних методів дослідження (Паньков 2010, с. 221).

У представлений публікації вводяться до наукового обігу предмети із заліза, розкопані на двох приміських садибах, а також із поховань сімей-

ної ділянки ойкоса¹. Більшість з них знайдено на хоріоні (83 предмета). Зазначимо, що асортимент залізних виробів з ойкосу (Широка Балка 6) та хоріону (Широка Балка 7) одноманітний.

Вони представлені різними знаряддями праці та господарсько-побутовими залізними предметами, як-от: цвяхи, дверний засув, ланки ланцюга, голка, кільце від кінської упряжі, ножі, рибальський гачок, серп, скоби, стригіль та ін.

¹ Див. звіти В.А. Папанової за 1992, 1995, 1996, 2016—2017; В.А. Папанової та С.М. Ляшко за 2003—2005, 2013—2014; С.М. Ляшко і В.А. Папанової за 2006—2012 рр. в науковому архіві Інституту археології НАНУ.

Найбільш численна категорія виробів — знаряддя праці. Закцентуємо на знахідці фрагмента леза серпа симетричної форми (каталог 1) на хоріоні. Такі серпи використовували в північних областях Балканського півострова з II тисячоліття до н. е. (Блаватская 1966, с. 76, прим. 5).

Аналогічні серпи відомі в VI—V ст. до н. е. на Березані та поселеннях Велика Чорноморка, Чортовате 7, Ягорлицьке (Крыжицкий и др. 1989, с. 74—73, рис. 28, 1—3), а в IV ст. до н. е. — в Ольвії (Krutilov 2010, р. 479, 481, Pl. 363, Rc-38) та на Білозерському поселенні (Былкова 2005, с. 266).

Згідно з металографічними дослідженнями ковали в античних містах та поселеннях Північного Причорномор'я і Криму для виробництва землеробських знарядь, зокрема серпів, ви-

користували сировину підвищеної якості, а саме пакетований метал (зварені один до одного декілька смужок заліза), який надавав виробу пружності, а зварені шви — гостроти. Застосовували вони і спеціальні заготовки, які були близькі до «тришарового пакету з виведенням на різучу закраїну сталеві частини, що надавало виробу тієї самої пружності та здатності до самозагострювання» (Паньков 2010, с. 220).

В античні часи одним із найпоширеніших знарядь праці були ножі. На приміських садибах і в похованнях сімейної ділянки знайдено п'ять ножів та 18 фрагментів лез і руків'я. З-поміж них повністю зберігся тільки один ніж із кістяним руків'ям та чотири без обкладок/накладок руків'я.

Уперше класифікацію ножів із заліза класичного часу, знайдених у похованнях некро-

поля Ольвії, розробила Ю.І. Козуб (Козуб 1974, с. 113—114). Дослідниця звернула увагу на те, що леза ольвійських ножів мають дві характерні форми, що стало одним із критеріїв для її типології. Так, перша група, за Ю.І. Козуб, — ножі з горбатою потовщеною спинкою/обухом, скошеною до вістря. Друга — з прямою гострою робочою частиною. Усі ножі у перетині мали клиноподібну форму і відрізнялися тільки ручками та способом їх кріплення до лез. Зважаючи на це, дослідниця виділила чотири типи ножів, які використовували мешканці Ольвії в V—IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 112—114).

На відміну від Ю.І. Козуб, автори взяли за основу класифікації не форму руків'я і спосіб кріплення ножів, а форму їх леза.

Tun I — ножі з прямим лезом і з вигнутим обухом (рис. 1, 2—8). Вони представлені двома варіантами: *перший* — зі слабо вигнутим обухом і прямою гострою робочою частиною; *другий* — із сильно вигнутим обухом/«горбатою спинкою», з прямою гострою або злегка увігнутою робочою частиною² (кат. 2, 4—5, 7—9, 12, 14, 16).

Tun II — ножі з прямим лезом і обухом (кат. 6, 11, 13, 15, 18, 19, 21, 23) (рис. 1, 9—12). Зважаючи на форму леза і вістря, ми виділили чотири варіанти цього типу. *Варіант 1* — пряме лезо й обух, що звужуються знизу і зверху до вістря, з обмежувачем перед руків'ям (кат. 6). *Варіант 2* — пряме лезо й обух, вістря у формі кігтя (кат. 13). *Варіант 3* — пряме лезо й обух, вістря скошене під кутом (кат. 23). *Варіант 4* — пряме лезо й обух, підйом леза плавно переходить у вістря (кат. 24).

Tun III — короткий ніж з широким полум'я-подібним лезом чи у формі витягнутої краплі (рис. 1, 13). Обух з обох боків поступово звужується до вістря і черешка. Представлений одним екземпляром (кат. 3).

Tun IV — великі ножі-сікачі (рис. 1, 14); тип представлений також одним екземпляром (кат. 10). Цікаво, що у стародавній Греції такими ножами не тільки обробляли туші тварин, а в разі небезпеки їх використовували як зброю (Petrie 1917, р. 21—22, tabl. XXIV, 50).

Ножі з приміських садиб Ольвії, як у всьому античному світі, були багатофункціональними, але вже існували і спеціалізовані форми. Напевно, ножем (кат. 23), який мав вістря, скошене під кутом, міг працювати швець.

Серед ножів переважають суцільнометалеві. Їх виробляли з горнової сталі з поверхнево

науглецьованим феритом або із заготовки попередньо цементованої сталі. Ці технології вже були відомі в Північному Причорномор'ї у класичний час (Паньков 2010, с. 220, 222). Імовірно, що один із ножів (кат. 23) виготовили саме методом технологічного зварювання.

Крім того, на садибах розкопано 74 цвяха, зокрема 10 археологічно цілих та 64 фрагмента. Із них на хоріоні розкопано 63 екз., на ойкосі — сім, а решта — у похованнях сімейної ділянки.

Вони представлені двома типами: цвяхи з квадратними або з круглими стрижнями, з вістря/жалом у вигляді піраміди або конусу різних розмірів і товщини. На тупому кінці вони мали квадратну або грибоподібну голівку. Усі цвяхи виготовлені методом кування (Крапивина 1993, с. 134).

Tun I — цвяхи з квадратними стрижнями, представлені п'ятьма варіантами (рис. 2, 1—6). *Варіант 1* — довгий квадратний стрижень (довжина 5,5—9,0 см, перетин 0,4 × 0,4—1,3 × 1,3 см) і округла голівка (1,4 × 1,7—1,3 × 1,5 см) — (рис. 2, 2). *Варіант 2* — довгий квадратний стрижень (довжина 5,7—10 см, перетин 0,3 × 0,3—1,3 × 1,3 см) і невелика квадратна голівка (0,7 × 0,7 см). *Варіант 3* — довгий квадратний стрижень (аналогічний варіанту 1) і велика квадратна голівка (1,3 × 1,3 см). *Варіант 4* — короткий стрижень (довжина 4,0—5,0 см, перетин 0,3 × 0,3—0,9 × 0,9 см) і округла голівка (0,7 × 0,7—1,0 × 1,1 см). *Варіант 5* — короткий стрижень (довжина 3,0—4,0 см, перетин 0,3 × 0,3—0,7 × 0,7 см) і квадратна розширена з одного краю, голівка (1,0 × 1,0—1,4 см).

Tun II — цвяхи з округлими стрижнями (довжина 3,5—7,5 см, діаметр 0,3—0,9 см) (рис. 2, 7—8). Їх виробництво було більш складним, ніж квадратних. Спочатку брався для заготовки залізний прут, якому в процесі кування надавали округлої форми (Паньков 2014, с. 222). Тому знахідки таких цвяхів украї рідкісні.

Цвяхи обох типів застосовувалися в Ольвії та її хорі з VI ст. до н. е. по IV ст. н. е. (Бурakov 1976, с. 123, табл. XIII, 31; Крыжицкий и др. 1989, с. 142, рис. 54, 19; Крапивина 1993, с. 134—135; Krutilov 2010, р. 481, Pl. 363, Rc-46, Pl. 364, Rc-47—52, 54—58).

Для виготовлення цвяхів та скоб використовували або кричне залізо, або різноманітні уламки заліза (Паньков 2014, с. 222), тобто менш якісне, ніж для серпів та ножів.

Не менший інтерес викликають інші господарсько-побутові предмети із заліза: двер-

² Відносно термінології складових частин ножів див.: Б.А. Шрамко та В.В. Пясковський (Шрамко 1965, с. 137—138, рис. 1; Пясковський 2015, с. 153).

ний засув (кат. 26), ланки ланцюга (кат. 28), голка (кат. 25), кільце від упряжі (кат. 27), рибальський гачок (кат. 29), скоби (кат. 31—33).

Звертаємо увагу на першу знахідку на хоріоні залізної голки класичного часу не лише на поселеннях хори, а й в Ольвії. Раніше була відома тільки одна залізна голка з поховання 109/1901 елліністичного часу (Парович-Пешикан 1974, с. 138). Рідкісні їх знахідки і в Ольвії перших століть нашої ери (Крапивина 1993, с. 84, рис. 87, 18—21, 24). Нечисленність цих знахідок пояснюється складністю їх виготовлення та поганим станом збереженості заліза.

На цій же садибі розкопаний залізний рибальський гачок. До цієї знахідки були відомі тільки бронзові рибальські гачки класичного часу (Козуб 1974, с. 113—114, рис. 60).

Зазначимо, що технологія місцевого виробництва голок та рибальських гачків у цей період ще не досліджена (Паньков 2014, с. 221).

Цінною в археологічному аспекті є знахідка стригіля (кат. 34) — предмета першої необхідності палестріта. В античному світі займалися спортом тільки вільні громадяни. Певно, жителі ойкосу також були повноправними ольвійськими громадянами, і тому вони мали право відвідувати гімнасій, який існував в Ольвії з V ст. до н. е. до III ст. н. е. (Скржинская 2000, с. 73—75).

Представлений комплекс виробів із заліза з двох приміських садиб однорідний і близький до аналогічних предметів з Ольвії та поселень її хори класичного часу. Він дозволяє судити про асортимент виробів із заліза та поставити питання про місце їх виробництва. Відомо, що в цей період саме з Ольвії на поселення надходили залізні знаряддя праці та зброя (Крыжицкий и др. 1989, с. 141). Не винятком були ойкос і хоріон, які знаходилися неподалік від міста та постачали його мешканцям сільськогосподарську продукцію.

Жителі ойкоса і хоріона займалися сільським господарством з переважанням скотарства над землеробством (Папанова, Ляшко 2015б, с. 250). Раніше зроблений нами висновок підтверджується знахідками серпа, а також ножів та їхніх фрагментів (16 екз.), знайдених на садибі Широка Балка 7.

Отже, не зважаючи на свою нечисленність, знаряддя праці та побутові предмети із заліза становлять особливий інтерес для реконструкції економіки, соціального статусу та повсякденного життя населення цих двох приміських ольвійських садиб у контексті поліса.

КАТАЛОГ³

Знаряддя праці

1. Серп (О-2009, Некр. Ю3/151; рис. 1, 1). Центральна частина дуги леза симетричної форми.

Розміри: довжина 16,8 см, хорда 13 см, ширина 3,0 см, товщина 0,8 см.

Фрагмент серпа розкопаний на садибі Широка Балка 7 в сіро-глиняному ґрунті (кв. 61) на глибині 0,3—0,7 м разом з уламками ручок амфор Гераклі та Аканфа з клеймами IV ст. до н. е. (Lyashko et al. 2013, р. 266, 271, 273, № 28, 46).

Датування: IV ст. до н. е.

Археологічно цілі ножі⁴

2. Ніж (О-2016, Некр. (ю-з)/ 30) з прямим лезом і зі слабо вигнутим обухом (рис. 1, 2). Руків'я виготовлене з фрагменту ребра ВРХ з поздовжнім розрізом (2,8 × 0,3 см), у який вставлявся черенок ножа. Колодка та черенок скріплені двома заклепками (Папанова, Ляшко 2015, с. 180, 186, рис. 1, 8).

Розміри: ніж довжиною 21,5 см; довжина леза 12 см, ширина леза 1,7 см, товщина леза 0,3 см; руків'я — довжина 9,5 см, ширина 1,0—1,4 см, товщина 0,7—1,0 см.

Найближча аналогія — ніж з поховання 13/1901 елліністичного часу некрополя Ольвії (Парович-Пешикан 1974, с. 135—136, рис. 104, 4).

Такий тип ножів використовували в Ольвії та на хорі з V до н. е. до IV ст. до н. е. (Крыжицкий и др. 1989, с. 136; Козуб 1974, с. 112; Крапивина 1993, с. 134; Krutilov 2010, р. 481, Pl. 363, Rc-39).

Ніж розкопаний на садибі Широка Балка 7 у господарській ямі 18 у приміщенні 9а з матеріалом кінця V—IV ст. до н. е.

Датування: кінець V—IV ст. до н. е.

3. Ніж (О-1991, Некр./10) з коротким широким лезом краплеподібної форми, з поступовим звуженням обуха до вістря та черенка з обох боків (рис. 1, 13). Дерев'яна (золотіла) обкладка руків'я прикріплювалася до леза за допомогою заклепки. Найімовірніше, це була колодка з поздовжнім розрізом, у який вставлявся черенок ножа (Папанова 1993, с. 28, 56, рис. 1, 4).

Розміри: довжина 8,0 см; довжина леза 5,0 см, ширина леза 0,5 × 2,0 × 1,4 см, товщина 0,3 см; довжина 3,0 см, ширина 1,4 × 1,0 × 0,4 см, товщина 0,3 см.

Аналогія — за формою леза він близький до I типу ножів V ст. до н. е., згідно з класифікацією Ю.І. Козуб (Козуб 1974, с. 112, рис. 58, 1).

Ніж входив до складу інвентарю поховання 2/1991 сімейної ділянки жителів приміської садиби Широка Балка 6. Поховання датується другою — третьою чвертями IV ст. до н. е. (Папанова, Ляшко 2015в, с. 210—212, рис. 2, 5).

Датування: друга — третя чверті IV ст. до н. е.

4. Ніж (О-1995, Некр./3) з прямим лезом та вигнутим обухом, скошеним до вістря та черенка (рис. 1, 3). Мав дерев'яне руків'я. Черенок та обкладки ножа скріплювалися двома заклепками (Папанова, Ляшко 2015в, с. 216—218, рис. 5, 6).

Розміри: довжина 12,5 см; довжина леза 8,5—9,5 см, ширина леза 0,5 × 2,0 × 1,5 см, товщина леза 0,3 см; черенок — довжина 3,0—4,0 см, ширина 1,0—1,5 см, товщина 0,4 см.

³ Каталог складений без цвяхів, тому що вони були однотипні за формою та розмірами протягом всього часу існуванні Ольвії та хори. Опис їх наданий у тексті (див. вище).

⁴ Ножі, цілі та фрагменти, розташовані згідно з їх датуванням.

Аналогія — за формою леза ніж близький до другого варіанту III типу ножів V—IV ст. до н. е., згідно з класифікацією Ю.І. Козуб (Козуб 1974, с. 112—114, рис. 58, 4).

Ніж знайдений у похованні 2/1995 на сімейній ділянці некрополя жителів приміської садиби Широка Балка 6. Поховання датується серединою IV ст. до н. е. (Папанова, Ляшко 2015в, с. 218).

Датування: середина IV ст. до н. е.

5. Ніж (О-2004, Некр. ЮЗ (ус)/3) з прямим лезом та вигнутим обухом, черенок скошений з боку обуха і вирізаний з боку леза (рис. 1, 4). Обкладка руків'я не збереглася.

Розміри: довжина 14,5 см; довжина леза 11,5 см, ширина леза 2,5 см, товщина 0,5 см; черенок — довжина 3,0 см, ширина 1,0 см, товщина 0,7—1,2 см.

Аналогія — такий тип ножів був поширений в Ольвії в усі періоди її існування (Крапивина 1993, с. 81, 134, рис. 84, 7; Krutilov 2010, р. 481, Pl. 363, Rc-39).

Ніж розкопаний на садибі Широка Балка 7 у темно-глинястому ґрунті (кв. 21) на глибині 0,25—0,46 м, в якому знайдені фрагменти кераміки IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

6. Ніж (О-2011, Некр. ЮВ.ШБ/140) з прямим довгим лезом і плавно скошеним обухом до вістря (рис. 1, 9). Лезо відокремлювалося від руків'я обмежувачем (3,0 × 1,0 × 0,2 см). Обкладка руків'я не збереглась. На черенку в 4,4 см від обмежувача знаходився отвір для заклепки. Імовірно, це була колодка з пазом.

Розміри: довжина 18,8 см; довжина леза 11,5 см, ширина леза 1,0—3,2 см, товщина 0,6 см; черенок — довжина 6,0 см, ширина 1,8—3,0 см, товщина 0,5 см.

Аналогія — ніж з таким же обмежувачем знайдений у похованні 35/1912 IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 112, 114, рис. 58, 4).

Ніж розкопаний на садибі Широка Балка 6 у господарській ямі 8 (кв. 16) з уламками кераміки IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

Фрагменти лез і руків'я

7. Фрагмент леза ножа (О-2012, Некр. ЮВ.ШБ/69). Збереглася тільки частина прямого леза. Обух плавно скошений до вістря (рис. 1, 6).

Розміри: довжина 8,7 см, найбільша ширина 2,0 см, товщина 0,6 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 6 в напівземлянці 2, яка датується другою третьою — кінцем V ст. до н. е. (Папанова, Ляшко 2015б, с. 236).

Датування: друга третина V ст. до н. е.

8. Фрагмент леза ножа (О-2006, Некр. ЮЗ (ус)/108). Пряме лезо, обух і нижня кромка леза плавно переходять у вістря у вигляді кігтя. Сильно корозійний.

Розміри: довжина 6 см, найбільша ширина 1,7 см, товщина 0,4 см.

Аналогія — ніж з розкопок ділянки НГС (Нижнє місто, Ольвія) (Krutilov 2010, Pl. 363, Rc-41).

Розкопаний на садибі Широка Балка 7 у господарській ямі 2 в приміщенні 2 напівземлянки I, яка датується межею V—IV — першою третьою IV ст. до н. е. (Папанова, Ляшко 2015б, с. 229).

Датування: межа V—IV — перша третина IV ст. до н. е.

9. Фрагмент ножа (О-2011, Некр. ЮВ.ШБ/156). Пряме довге лезо та вигнутий обух, який скошений до вістря (рис. 1, 5).

Розміри: довжина 16,5 см, найбільша ширина 3,0 см, товщина 1,0 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 6 в господарській ямі 6 (кв. 10) з фрагментами кераміки першої половини IV ст. до н. е.

Датування: перша половина IV ст. до н. е.

10. Фрагмент великого ножа-сікача (О-2003, Некр. ЮЗ (ус)/71); рис. 1, 14). Збереглася частина леза. Імовіріше, ніж мав пряме лезо. Обух і нижній край леза (підйом) плавно переходили у вістря.

Розміри: довжина 10 см, найбільша ширина 3,0 см, товщина 1,2 см.

Ніж знайдений на садибі Широка Балка 7 у заповненому приміщенні 3 першого господарського комплексу, який служив для короткочасного утримання великої та дрібної рогатої худоби, а також її забою. Цей комплекс датується другою третьою — 30-ми роками IV ст. до н. е. (Папанова, Ляшко 2015б, с. 236).

Датування: друга третина — 30-ті роки IV ст. до н. е.

11. Фрагмент леза ножа (О-2007, Некр. ЮЗ (ус)/103). Пряме лезо, обламне з обох кінців.

Розміри: довжина 5,0 см, найбільша ширина 2,0 см, товщина 0,3 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 7 у приміщенні 13 житлового будинку другої третини — 30-х рр. IV ст. до н. е. (Папанова, Ляшко 2015б, с. 236, 239—240).

Датування: друга третина — 30-ті роки IV ст. до н. е.

12. Лезо ножа у двох фрагментах (О-2007, Некр. ЮЗ (ус)/120). Пряме довге лезо з плавно скошеним обухом до вістря (рис. 1, 7).

Розміри: довжина 9,0 см, найбільша ширина 1,7 см, товщина 0,4 см.

Ніж розкопаний на садибі Широка Балка 7 у приміщенні 13 житлового будинку другої третини — 30-х рр. IV ст. до н. е.

Датування: друга третина — 30-ті роки IV ст. до н. е.

13. Фрагмент леза ножа (О-2006, Некр. ЮЗ (ус)/112). Пряме лезо з вістря у вигляді кігтя (рис. 1, 12). Сильно корозійний.

Розміри: довжина 5,0 см, найбільша ширина 1,4 см, товщина 0,3 см.

Аналогія — ніж з розкопок ділянки НГС (Нижнє місто, Ольвія) (Krutilov 2010, Pl. 363, Rc-41) та кат. 8.

Випадкова знахідка на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

14. Фрагмент леза ножа з обламаним вістря і черенком (О-2009, Некр. ЮЗ/109). Пряме лезо, обух і нижній край леза плавно переходять у вістря.

Розміри: довжина 7,0 см, найбільша ширина 1,4 см, товщина 0,3 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 7 у темно-глинястому ґрунті (кв. 61) на глибині 0,44 м з фрагментами кераміки IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

15. Фрагмент леза ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/110). Пряме лезо. Сильно корозійне.

Розміри: довжина 5,0 см, найбільша ширина 1,2 см, товщина 0,3 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 7 у темно-глинястому ґрунті (кв. 61) на глибині 0,44 м з фрагментами кераміки IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

16. Фрагмент леза ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/123). Пряме лезо з обухом, скошеним до вістря (рис. 1, 8).

Розміри: довжина 7,0 см, найбільша ширина 2,0 см, товщина 0,4 см.

Підйомний матеріал на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

17. Фрагмент черенка ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/124). Сильно корозійний.

Розміри: довжина 2,5 см, найбільша ширина 1,0 см, товщина 0,3 см.

Підйомний матеріал на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

18. Фрагмент леза ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/127). Центральна частина прямого леза. Сильно корозійне.

Розміри: довжина 6,3 см, найбільша ширина 1,5 см, товщина 0,3 см.

Підйомний матеріал на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

19. Фрагмент ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/162). Зберегла центральна частина прямого леза. Сильно корозійне.

Розміри: довжина 4,0 см, найбільша ширина 1,5 см, товщина 0,3 см.

Підйомний матеріал на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

20. Фрагмент черенка ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/183). На черенку дві заклепки на відстані 1,6 см одна від одної.

Розміри: довжина 2,7 см, найбільша ширина 1,5 см, товщина 0,3 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 7 у сіро-глинистому ґрунті (кв. 60) на глибині 1,1 м з фрагментами кераміки IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

21. Фрагмент леза ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/195). Звужуюче пряме лезо.

Розміри: довжина 4,0 см, найбільша ширина 1,5 см, товщина 0,3 см.

Підйомний матеріал на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

22. Фрагмент леза та черенок ножа (О-2009, Некр. ЮЗ/196). Обламне пряме лезо. Сильно корозійне.

Розміри: загальна довжина 5,3 см; лезо — довжина 1,8 см, ширина 1,3 см, товщина 0,4 см; черенок — довжина 3,5 см, ширина 1,1 см, товщина 0,3 см.

Підйомний матеріал на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

23. Фрагмент ножа (О-2011, Некр. ЮВ.ШБ/149). Пряме довге лезо і прямий обух, вістря скошене під кутом (рис. 1, 10).

Розміри: довжина 14 см, найбільша ширина 2,5 см.

Ніж розкопаний на садибі Широка Балка 6 у підсобному приміщенні 2 житлового будинку, який датується межею V—IV — IV ст. до н. е. (Папанова, Ляшко 2015б, с. 230, 236)

Датування: IV ст. до н. е.

24. Фрагмент леза ножа (О-2011, Некр. ЮВ.ШБ/176). Збереглася частина прямого леза з вістря (рис. 1, 11). Підйом леза плавно переходить у вістря.

Розміри: довжина 7,5 см, найбільша ширина 1,8 см, товщина 0,7 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 6 у приміщенні 1 житлового будинку, який датується межею V—IV — IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

Предмети побуту

25. Голка (О-2009, Некр. ЮЗ/5; рис. 2, 9). Сильно корозійна.

Розміри: довжина 3,7 см, діаметр 0,1 см.

Найближча аналогія — голка з поховання 109/1901 елліністичного часу (Парович-Пешикан 1974, с. 138).

Розкопана на садибі Широка Балка 7 в гумусі (кв. 61) на глибині 0,28 м з уламками амфор IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

26. Засув (О-2008, Некр. ЮЗ/43; рис. 2, 10). Фрагмент зсувного засува Г-подібної форми під навісний замок.

Розміри: загальна довжина 6,7 см і товщина 1,0 см; довжина засувки 5,0 см, ширина засувки 2,5—3,0 см; внутрішній діаметр кільця 1,3 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 7 у попелі (кв. 53) на глибині 1,4 м з фрагментами кераміки IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

27. Кільце (О-2013, Некр. ШБ. ЮВ/94; рис. 2, 11). Фрагментоване.

Можливо, від кінської упряжі.

Розміри: діаметр внутрішній 1,5 см і зовнішній 2,0 см.

Розкопано на садибі Широка Балка 6 в ямі 30 на глибині 0,67 м з матеріалом, зокрема уламками амфор та червонофігурної кераміки, другої третини V—IV ст. до н. е.

Датування: друга третина V—IV ст. до н. е.

28. Ланцюг (О-2011, Некр. ШБ.ЮВ/147а; рис. 2, 18). Дві ланки від ланцюга. Кільця овальні. Сильно корозійні.

Розміри: довжина без урахування вигинів 10,2 см, довжина найбільш збереженого кільця близько 7,3 см, товщина близько 1,7 см.

Розкопаний на садибі Широка Балка 6 у приміщенні 1 житлового будинку, який датується межею V—IV — IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

29. Рибальський гачок (О-2009, Некр. ЮЗ/33; рис. 2, 12). У формі дугоподібного стрижня. Вістря з шипом (обламаний).

Розміри: довжина 2 см, хорда дуги близько 1,0 см.

Аналогії — бронзові гачки, знайдені на ольвійському некрополі в похованні 1905/53 IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 113—114, рис. 60).

Розкопаний на садибі Широка Балка 7 у гумусі (кв. 59) на глибині 0,4 м з матеріалом IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

30. Накладка з двох частин овальної форми для дверей під ручку/замок (О-2008, Некр. ЮЗ/44; рис. 2, 13) з двох частин овальної форми. На накладці, яка гірше збереглася, з одного боку був невеличкий отвір, а з іншого — фрагмент ручки (?).

Розміри: довжина 6,0 см, ширина 3,0 см, товщина 0,5 см.

Виявлена на садибі Широка Балка 7 у зolistому ґрунті (кв. 53) на глибині 1,4 м. Не виключено, що вона має відношення до засуву під навісний замок (див. кат. 26), оскільки вони знайдені в одному місці.

Датування: IV ст. до н. е.

31. Скоба (О-2011, Некр. ШБ.ЮВ/36; рис. 2, 14). Невелика за розміром, кругла в перетині, із загнутими кінцями.

Розміри: довжина 2,0 см, довжина кінців 0,5 см, діаметр 0,3 см.

Аналогічна скобам типу 3 з Ольвії перших століть нашої ери (Крапивина 1993, с. 84, 135, рис. 87, 10—11).

Розкопана на садибі Широка Балка 6 в жовто-глинистому ґрунті (кв. 13) на глибині 0,68 м з матеріалом IV ст. до н. е.

Датування: IV ст. до н. е.

32. Скоба (О-2012, Некр. ШБ.ЮВ/138; рис. 2, 15). Кругла в перетині, із зігнутими різної довжини кінцями.

Розміри: довжина 1,7 см, довжина прямого кінця 0,7 см, відігнутого — 1,0 см.

Аналогічна скобам типу 3 з Ольвії перших століть нашої ери (Крапивина 1993, с. 84, 135, рис. 87, 10—11).

Розкопана на садибі Широка Балка 6 у господарській ямі 25, глибина 0—0,9 м з уламками кераміки V—IV ст. до н. е.

Датування: V—IV ст. до н. е.

33. Скоба (О-2016, Некр. ЮЗ/15; рис. 2, 16), S-подібної форми, пласка.

Розміри: довжина без урахування вигинів 6,0 см, перетин 0,3 × 0,5 см.

Аналогічна скобі типу 1 з Ольвії перших століть нашої ери (Крапивина 1993, с. 84, 135, рис. 87, 8).

Підйомний матеріал на садибі Широка Балка 7.

Датування: IV ст. до н. е.

34. Стригіль (О-1994, Некр./9; рис. 2, 17). Скребок загнутий, ручка пряма, суцільна з потовщенням на кінці у вигляді кульки (діаметр 1,0 см). Сильно корозійний.

Розміри: ручка довжиною 12 см, шириною 1,3 см; скребок шириною 0,7—1,0 см; товщиною 1,0 см.

Найближча *аналогія* — стригіль другого варіанту II типу з поховання 1911/76 V—IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 85—86).

Стригіль розкопаний у похованні 1994/4 на сімейній ділянці поховань жителів приміської садиби Широка Балка 6. Поховання датується другою половиною IV ст. до н. е. (Лейпунська, Папанова 2003, с. 319—320). Це перша знахідка предметів такого роду, пов'язана із соціальною структурою і повсякденним життям жителів хори.

Датування: друга половина IV ст. до н. е.

Блаватская Т.В. Ахейская Греция во II тысячелетии до н. э. Москва, 1966.

Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. Киев, 1976.

Былкова В.П. Новая находка комплекса амфор на Белозерском поселении. *Древности*. 2005, вып. 6, с. 256—267.

Былкова В.П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). Херсон, 2007.

Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. Київ, 1974.

Крапивина В.В. Ольвия: материальная культура I—IV вв. н. э. Киев, 1993.

Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. Киев, 1989.

Лейпунская Н.А., Папанова В.А. К характеристике экономических связей Ольвии (по материалам амфор из некрополя Широкой балки). *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.* (ред. Н.О. Гаврилюк). Київ, 2003, с. 310—320.

Островерхов А.С., Папанова В.А. Новые материалы к корпусу ольвийской глиптики раннеантичного времени. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* (ред. П.П. Толочко). Запоріжжя, 2009, т. XV, с. 117—122.

Паньков С.В. Стародавня чорна металургія на території України. Передскіфський і скіфо-античний період. Київ, 2014.

Папанова В.А. Некрополь Ольвии (история исследования, итоги раскопок). Бердянск, 1993.

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Свинцовые фигурки из ольвийской усадьбы IV в. до н. э. *Старожитності сте-*

пового Причорномор'я і Криму (ред. П.П. Толочко). Запоріжжя, 2014, т. XVII, с. 207—229.

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Свинцовые культовые изделия из пригородных усадеб Ольвии. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму* (ред. П.П. Толочко). Запоріжжя, 2015, т. XVIII, с. 171—180.

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Весовые гири из пригородных усадеб ольвийской хоры V—IV вв. до н. э. *Археологія і давня історія України*. 2015а, вип. 1 (14), с. 158—164.

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Пригородные усадьбы ольвийской хоры V—IV вв. до н. э. (итоги раскопок 2003—2013 гг.). *Stratum Plus*. 2015б, № 3, с. 223—250.

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Находки оружия и конской сбруи на пригородных усадьбах Ольвии. *Материалы по археологии Северного Причерноморья* (ред. И.В. Брумяко). Одесса, 2015в, вып. 13, с. 207—222.

Папанова В.А., Ляшко С.Н. Костяные изделия из пригородных усадеб Ольвии. *EMINAK*. 2016, № 4 (16), с. 178—189.

Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев, 1974.

Пясковський В.В., Черноус Ю.М., Іщенко А.В., Алексеев О.О. Криміналістика. Київ, 2015.

Русяева Г.С. Поселення Петухівка біля Ольві. *Археологія*. 1968, вип. 21, с. 213—221.

Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии. Санкт-Петербург, 2000.

Фомін Л.Д. Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі. *Археологія*. 1974, вип. 13, с. 25—31.

Krutilov V.V. Rc Metal objects. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD* (ed. N.A. Lejpuskaja, Pia Guldager Bilde, Jakob Munk Højte, V.V. Krapivina, S.D. Kryžickij). Aarhus, 2010, vol. 1, p. 479—482 (Black Sea Studies 13).

Lyashko S.N., Mateevici N., Papanova V.A. Timbres amphoriques decouverts dans deux fermes dela chora d'Olbia (fouilles 2003—2012). In: Buzoianu L., Chera C., Dupont P., Lungu V. *PATABS III. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PONTICA XLVI*. Costanta, 2013, supp. II, p. 263—287.

Petrie W.M. Fl. Tools and weapons illustrated by the Egyptian collection in University college. London, 1917.

Надійшла 28.03.2018

В.А. Папанова¹, С.Н. Ляшко²

¹ Кандидат исторических наук, доцент, заведующая учебной археологической лабораторией Бердянского государственного педагогического университета.

² Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского.

ИЗДЕЛИЯ ИЗ ЖЕЛЕЗА С ПРИГОРОДНЫХ УСАДЕБ ОЛЬВИИ КЛАССИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье вводятся в научный оборот предметы из железа, раскопанные на усадьбах Широкая балка 6 (ойкос) конца V — 30-х годов IV вв. до н. э. и Широкая балка 7 (хорион) второй трети V — начала III вв. до н. э., а также из погребений семейного участка захоронений ойкоса. Они представлены орудиями труда и хозяйственно-бытовыми предметами: гвозди, дверной засов, звенья цепи, игла, кольцо от конской упряжи, ножи, рыболовный крючок, серп, скобы, стригиль и др.

Отметим крайне редкую находку стригиля. В античном мире спортом могли заниматься только свободные граждане. Поэтому можно предположить, что жители ойкоса были полноправными ольвийскими гражданами и поэтому могли посещать гимнасий Ольвии.

Комплекс железных изделий из двух пригородных усадеб относительно однороден и близок аналогичным предметам Ольвии и поселений ее хоры классического времени.

Однако, несмотря на немногочисленность, железные изделия вызывают особый интерес, т. к. они позволяют реконструировать быт, занятия и ремесла. В частности, уточнить выводы о занятии жителей этих усадеб.

К л ю ч е в ы е с л о в а: пригородные усадьбы, железные изделия, Ольвия, Широкая балка 6 и 7, классический период.

IRON OBJECTS OF CLASSICAL TIME FROM SUBURBAN ESTATES OF OLBIA

The article introduces iron objects excavated at the Shyroka Balka 6 (οἶκος — *oikos*) dated by the end of the 6th — the 30-ies of the 4th century BCE and at the Shyroka Balka 7 (χοῖριον — *chorion*) — the second third of the 5th — the beginning of the 3rd centuries BCE, as well as from the area of family burials of the *oikos* graves. They are introduced by tools and household items such as nails, door bolts, chain links, a needle, a horse harness ring, knives, a fishing hook, a sickle, staples and a strigil.

The strigil is of a particular interest. Only free citizens could do sports in the ancient world. We can assume that the inhabitants of the *oikos* were the full status Olbian citizens and therefore could attend the gymnasium of Olbia.

The complex of iron objects from two suburban estates is relatively homogeneous and close to the similar objects of Olbia from the *chora* settlements of the Classical period. Despite its scarcity, the iron objects are of special interest too, because they allow reconstructing the life, the work and crafts, namely, to clarify the conclusions about the persuit of suburban estates inhabitants.

Key words: suburban estates, iron objects, nails, knives, chain, needle, clamps, strigil, Shyroka Balka 6, Shyroka Balka 7, Olbia, Classical period.

References

- Blavatskaia T.V. Akheiskaia Gretsia vo II tyisiasheletii do n. e. Moskva, 1966.
- Burakov A.V. Kozyrskoe gorodische rubezha i pervykh stoletii nashei ery. Kyiv, 1976.
- Bylkova V.P. Novaia nakhodka kompleksa amfor na Belozerskom poselenii. *Drevnosti*. 2005, no. 6, pp. 256-267.
- Bylkova V.P. Nizhnee Podneprovie v antichnuiu epokhu (po materialam raskopok poselenii). Kherson, 2007.
- Fomin L.D. Tekhnika obrobky zaliza v Olvii i Tiry. *Arkheolohiia*. 1974, no. 13, pp. 25-31.
- Kozub Yu.I. Nekropol Olvii V-IV st. do n. e. Kyiv, 1974.
- Krapivina V.V. Olvii: materialnaia kultura I-IV vv. n. e. Kyiv, 1993.
- Krutilov V.V. Metal objects. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD* (eds. N.A. Lejpunskaja, P. Guldager Bilde, J.M. Højte, V.V. Krapivina, S.D. Kryžickij). *Black Sea Studies*. Aarhus, 2010, no. 13, vol. 1, pp. 479-482.
- Kryzhytskiy S.D., Buiskikh S.B., Burakov A.V., Otreshko V.M. Selskaia okrug Olvii. Kyiv, 1989.
- Leipunskaja N.A., Papanova V.A. K kharakteristike ekonomicheskikh svyazei Olvii (po materialam amfor iz nekropolia Shyrokoii balki). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001-2002 rr.* Kyiv, 2003, pp. 310-320.
- Liashko S.N., Mateevici N., Papanova V.A. Timbres amphoriques decouverts dans deux fermes dela chora d'Olbia (fouilles 2003-2012). In: Buzoianu L., Chera C., Dupont P., Lungu V. *PATABS III. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PONTICA*. Costanta, 2013, no. 46, suppl. II, p. 263-287.
- Ostroverkhov A.S., Papanova V.A. Novyie materialy k korpusu olviiskoi gliptiki ranneantichnogo vremeni. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu* (ed. P.P. Tolochko). Zaporizhzhia, 2009, vol. 15, pp. 117-122.
- Pankov S.V. Starodavnia chorna metalurhiia na terytorii Ukrainy. Peredskifskyi i skifo-antychnyi period. Kyiv, 2014.
- Papanova V.A. Nekropol Olvii (istoriia issledovaniia, itogi raskopok). Berdiansk, 1993.
- Papanova V.A., Liashko S.N. Svintsovyie figurki iz olviiskoi usadby IV v. do n. e. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu* (ed. P.P. Tolochko). Zaporizhzhia, 2014, vol. 18, pp. 207-229.
- Papanova V.A., Liashko S.N. Svintsovyie kultovyie izdeliia iz prigorodnykh usadeb Olvii. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu* (ed. P.P. Tolochko). Zaporizhzhia, 2015, vol. 18, pp. 171-180.
- Papanova V.A., Liashko S.N. Vesovyie giri iz prigorodnykh usadeb olviiskoi khory V-IV vv. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2015a, no. 1 (14), pp. 158-164.
- Papanova V.A., Liashko S.N. Prigorodnyie usadby olviiskoi khory V-IV vv. do n. e. (itogi raskopok 2003-2013 gg.). *Stratum plus*. 2015b, no. 3, pp. 223-250.
- Papanova V.A., Liashko S.N. Nakhodka oruzhyia i konskoi sbrui na prigorodnykh usadbakh Olvii. *Materialy po arheologii Severnogo Prychornomoria* (ed. I.V. Bruiako). Odesa, 2015c, no. 13, pp. 207-222.
- Papanova V.A., Liashko S.N. Kostianyie izdeliia iz prigorodnykh usadeb Olvii. *EMINAK*. 2016, no. 4 (16), pp. 178-189.
- Parovich-Peshikan M. Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni. Kyiv, 1974.
- Petrie W. M. Fl. Tools and weapons illustrated by the Egyptian collection in University college. London, 1917.
- Piaskovskiy V.V., Chornous Yu.M., Ishchenko A.V., Aliksieiev O.O. Kryminalistyka. Kyiv, 2015.
- Rusiaeva H.S. Poselennia Petukhivka i bilia Olvi. *Arkheolohiia*. 1968, no. 21, pp. 213-221.
- Skrzhynskaia M.V. Budni i prazdniki Olvii. Sankt-Peterburg, 2000.

С.А. Горбаненко, Т.Ю. Гошко, О.С. Дзনেладзе, О.М. Ковальчук,
О.С. Милашевський, В.А. Нестеровський, А.В. Панікарський, М.С. Сергєєва *

НАМИСТО ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ХРІННИКІВ

У публікації представлено комплекс знахідок із житла вельбарської культури поселення Хрінники 1, що могли становити частину низки намиста або іншої подібної прикраси. До її складу входять: намистина скляна, три риб'ячих хребці з наскрізними отворами, невеликі фрагменти бурштину. Матеріал проаналізовано методами природничих наук; на основі сукупності отриманих даних висунуто припущення про в цілому місцеве походження прикраси і можливість її виготовлення переважно безпосередньо давнім мешканцем на поселенні Хрінники 1.

К л ю ч о в і с л о в а: вельбарська культура, Хрінники 1, об'єкт 27, промивання, намисто, природничі методи.

Вступ. Пам'ятка Хрінники 1 в уроч. Шанків Яр (Демидівський р-н, Рівненська обл.) є багатошаровим поселенням, розташованим на корінній терасі лівого берега р. Стир приблизно за 1,75 км на північний схід від Хрінницької ГЕС (рис. 1). Археологічні пам'ятки біля с. Хрінники відомі з кінця XIX ст. і вперше згадані у В.Б. Антоновича (Антонович 1901, с. 73). Розвідкові роботи навколо Хрінницького водосховища проводив І.К. Свешніков (Свешніков, Нікольченко 1982, с. 71). Безпосередньо пам'ятку в уроч. Шанків Яр відкрив Подільський палеолітичний загін Карпато-

Волинської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1976 р. (Савич, Богуцький 1977). У 1989—1990 рр. суцільне археологічне обстеження навколо водосховища проводила Т.Л. Бітковська (Бітковська 1992).

З 1993 по 2014 р. дослідження пам'ятки проводила Волинська рятівна археологічна експедиція під керівництвом Д.Н. Козака (Козак, Шкоропад, Прищеп 2004; Козак 2012; 2016; Ткач 2016). З 2015 р. експедиція продовжила діяльність під керівництвом А.В. Панікарського (Петраускас та ін. 2016), з 2018 р. експедицію очолює О.С. Милашевський.

За період вивчення пам'ятки розкопано площу понад 0,3 га, досліджено майже дві сотні різночасових об'єктів (від пізнього палеоліту до литовсько-польської доби). З-поміж різних археологічних культур чільне місце на поселенні займають матеріали й об'єкти вельбарської культури; останніх нині вивчено 54 (до третини від усіх досліджених). Метою цієї публікації є опис унікального комплексу знахідок з об'єкта 27 вельбарської культури.

Ідея проекту, координація співпраці, зіставлення отриманих результатів і загальна комплектація статті належить С.А. Горбаненку; історія дослідження пам'ятки, опис об'єкта 27 — А.В. Панікарському; аналіз керамічного мате-

* ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, sergii_gorbanenko@iananu.org.ua

ГОШКО Тетяна Юріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського університету ім. Бориса Грінченка, goshko_t@ukr.net

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, dzneladze@iananu.org.ua

КОВАЛЬЧУК Олександр Миколайович — кандидат біологічних наук, науковий співробітник Національного науково-природничого музею НАН України, biologist@ukr.net

© С.А. ГОРБАНЕНКО, Т.Ю. ГОШКО, О.С. ДЗНЕЛАДЗЕ, О.М. КОВАЛЬЧУК, О.С. МИЛАШЕВСЬКИЙ, В.А. НЕСТЕРОВСЬКИЙ, А.В. ПАНИКАРСЬКИЙ, М.С. СЕРГЄЄВА, 2018

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, milan7667@gmail.com

НЕСТЕРОВСЬКИЙ Віктор Антонович — доктор геологічних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, директор Геологічного музею, nesterovski@univ.kiev.ua

ПАНИКАРСЬКИЙ Антон Валерійович — заступник директора Державного підприємства «Науководослідний центр «Охорона археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України, anton.panikarski@gmail.com

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, mar.sergeyeva@gmail.com

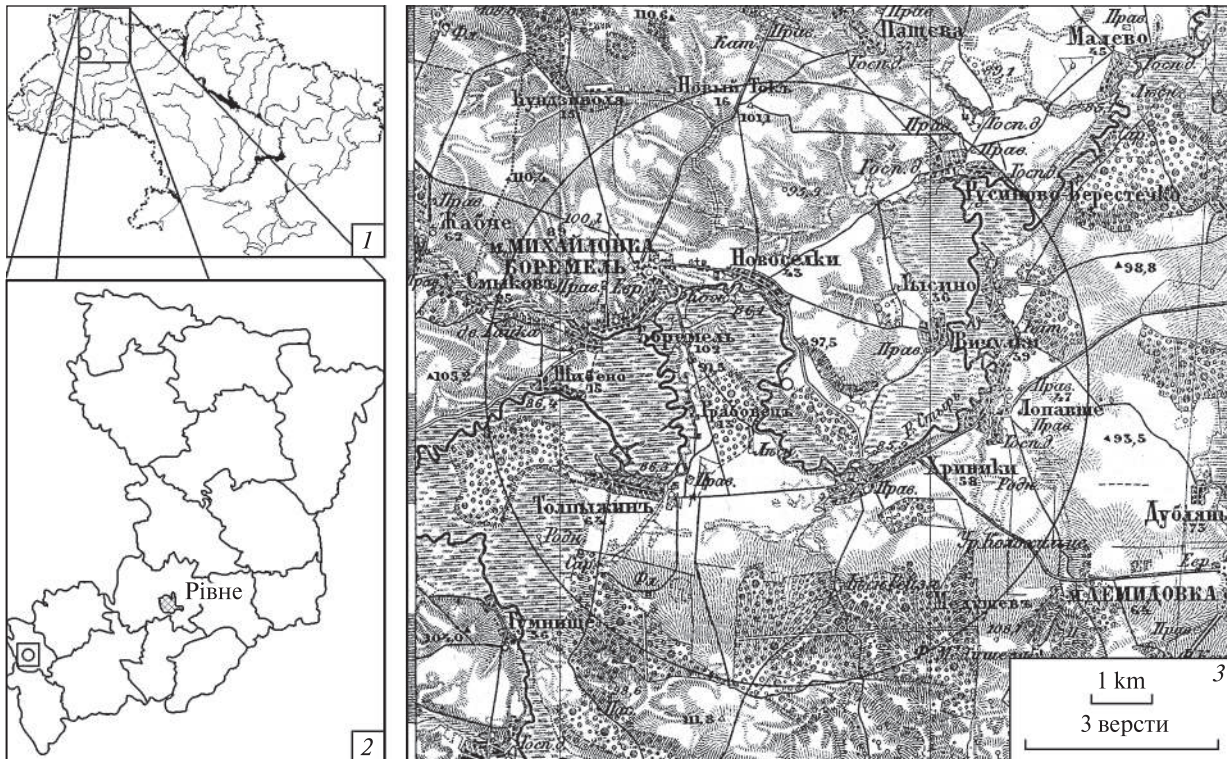

Рис. 1. Місце знаходження поселення Хрінники 1, на карті: 1 — Україна; 2 — Рівненська обл.; 3 — триверстова військова топографічна карта Шуберта

ріалу — О.С. Милашевському. Типологічне визначення й інтерпретацію скляної намистини здійснила О.С. Дзнеладзе; Т.Ю. Гошко провела рентгенофлуоресцентний (спектральний) аналіз виробу та проаналізувала співвідношення хімічних елементів. О.М. Ковальчук зробив ідентифікаційну експертизу й характеристику іхтіологічних матеріалів, М.С. Сергеева дослідила остеологічні рештки трасологічними методами і надала характеристику техніки виготовлення з них частин набірної прикраси. В.А. Нестеровський розглянув рештки бурштину методами інфрачервоного, спектрометричного й оптичного аналізів. Авторами інтерпретацій матеріалів та пошуку аналогій до них переважно є автори визначень.

Контекст знахідки. Котлован об'єкта 27 (рис. 2). Стратиграфія ділянки з об'єктом така (зі сходу на захід). Потужність дернового шару ґрунту з опідзоленого чорнозему — 0,07–0,10 м. Нижче знаходиться темно-сірий опідзолений шар ґрунту на лесоподібних суглинках — 0,40–0,52 м. На глибині 0,50–0,60 м від рівня денної поверхні зафіксовано шар сірого опідзоленого ґрунту на лесоподібних суглинках потужністю близько 0,11 м. Заповнення котловану об'єкта складає сірий опідзолений ґрунт. Лесовий ґрунт («материк») трапився на глибині від 0,61 до 0,74 м (рівень виявлення котловану об'єкта).

Глибина котловану у різних його точках (м): 0,37 (захід) — 0,51 (схід), 0,25–0,38 (південь) — 0,46 (північ) і 0,47–0,48 у центральній частині. Дорізка — щільна, гумусована, добре утрамбована.

Об'єкт має субквадратну форму площею 8,66 м². Стіни орієнтовані за сторонами світу, з невеликим поворотом периметра близько 5° на схід. Східна й західна сторони котловану відносно рівні, близько 2,5 м завдовжки. Північна сторона також рівна, має довжину близько 3,0 м. Південна сторона має довжину близько 2,7–2,9 м, в центральній частині вигнута назовні — вирізана невелика ніша заокругленої форми, вірогідно, вхід. Кути котловану доволі виразні: північно-західний і північно-східний наближені до 90°; південно-західний — близько 130°, а південно-східний — близько 100°, дуже заокруглений. Північно-східний кут має овальну в плані форму.

Стіни котловану переважно прямовисні. Найбільш похилою є північно-східна частина, що має плавний нахил донизу близько 130°, а нижче на глибину 0,06–0,08 м — прямовисна. Дещо похилі також західна стінка та північно-західний і південно-західний кути.

Плотові стіни були обмазані глиною, від яких залишилось 55 фрагментів обмазки, виявленої в котловані житла. Споруда не мала слідів знищення; найвірогідніше, господарі її залишили.

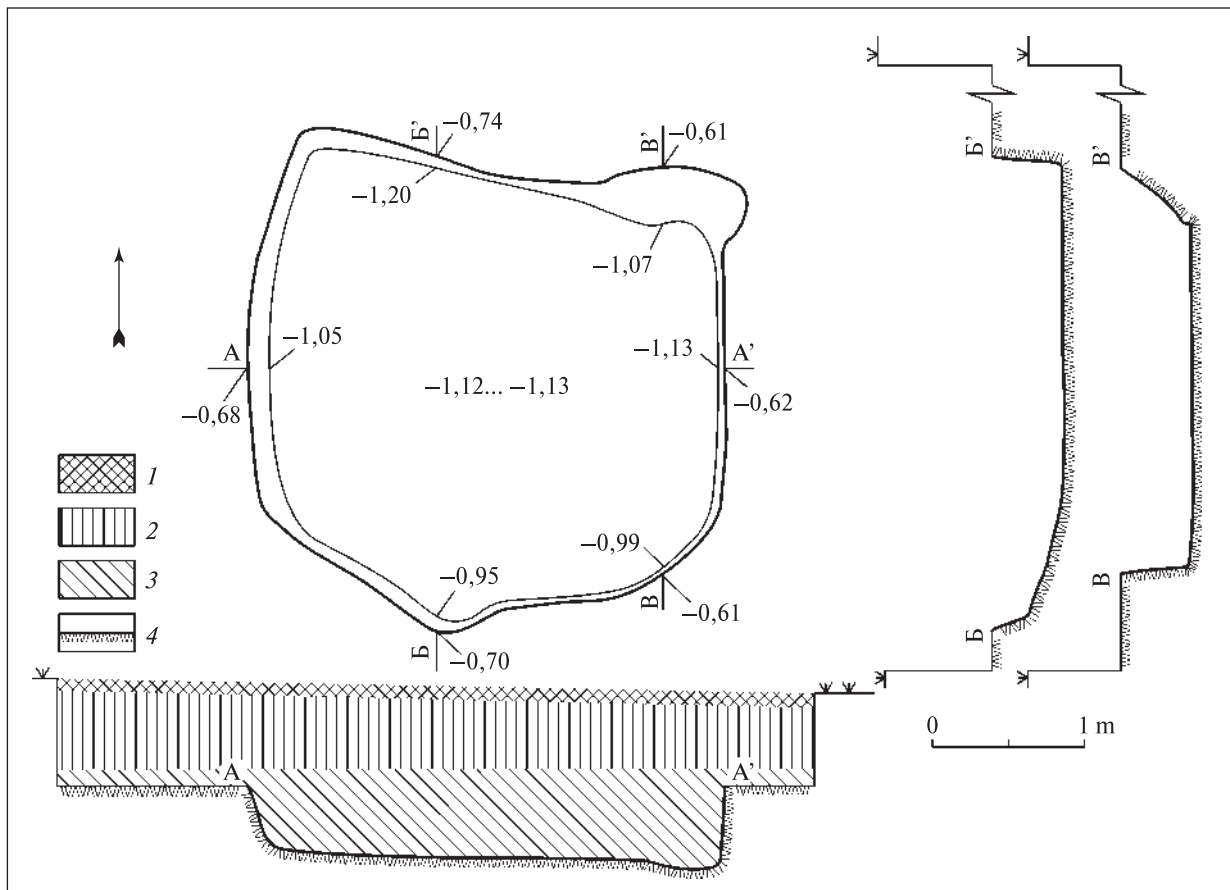

Рис. 2. Об'єкт 27 — житло вельбарської культури, план і розрізи: 1 — дерновий ґрунт / опідзолений чорнозем; 2 — темно-сірий опідзолений ґрунт на лесоподібних суглинках; 3 — сірий опідзолений ґрунт на лесоподібних суглинках; 4 — лесовий ґрунт

Керамічний комплекс житла, традиційно для об'єктів вельбарського поселення, представлений переважно ліпним посудом. Це горщики столового та кухонного призначення. Кухонний посуд, як правило, товстостінний (0,6—0,9 см завтовшки), має шерехату чи комбіновану обробку зовнішньої поверхні. Столовий посуд переважно тонкостінний (менше за 0,6 см), поверхня добре заглажена, або залощена. Колір посудин переважно чорний, проте трапляються оранжеві та червоні екземпляри. Основними домішками глиняного тіста є дрібнозерниста жорстка, меншою мірою — органіка, пісок і шамот.

Серед ліпного посуду більшість складають горщики із загнутими до середини вінцями (рис. 3, 1, 2), що належать до типу ІА за Р. Волонгевичем (Wołagiewicz 1993); є також горщики з відігнутими вінцями типу ІС (рис. 3, 3), фрагменти вази (рис. 3, 4), мисок (рис. 3, 5, 6) і, можливо, кубка (рис. 3, 7).

Фрагменти гончарної кераміки представлені посудинами і кухонного, і столового призначення. Переважно тонкостінні, виготовлені

з якісного, щільного глиняного тіста, в якому основними домішками є жорстка, органіка, пісок, дрібний шамот. Серед форм представлені горщики (рис. 3, 8, 9), ваза (рис. 3, 10), відкриті миски (рис. 3, 11, 12). Набір форм у цілому притаманний для Хрінницького поселення.

Кількісне співвідношення гончарної й ліпної кераміки є важливим для датування. За спостереженнями Д.Н. Козака (Козак, Шкоропад, Прищепа 2004, с. 106), в об'єктах поселення першої фази його існування (ступені B_2-C_1 , 160/180—210/230 pp.), гончарний посуд відсутній або представлений одиничними екземплярами. На другій фазі (ступені C_2-C_3 , 230—330 pp.) кількість гончарного посуду збільшилася і могла сягати половини чи навіть дещо переважати ліпні форми. На фінальній стадії (ступені C_3-D_1 , приблизно 350—415 pp.) гончарний посуд має значну перевагу над ліпним — понад 80 % від загального обсягу.

Обчислення кількості посуду проведено двома способами: з урахуванням неорнаментованих стінок і без (табл. 1). При першому варіанті підрахунку обсяг ліпного посуду складає

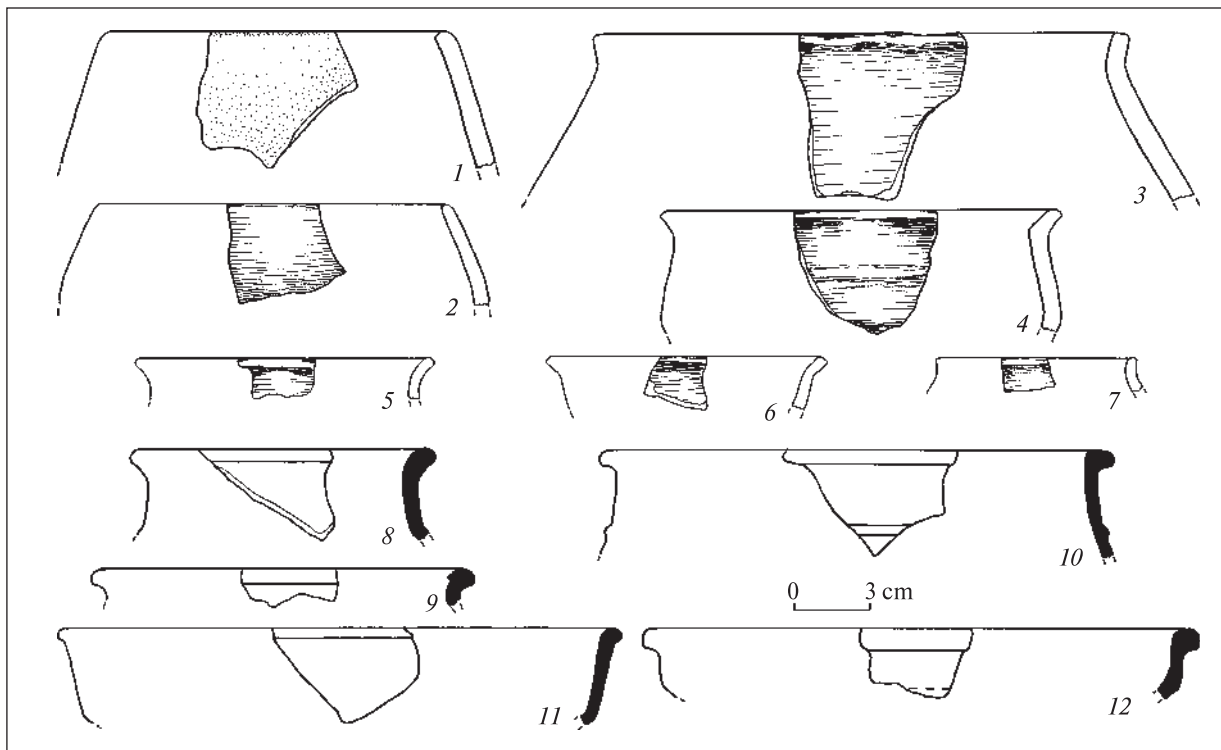

Рис. 3. Матеріали з об'єкту: 1—7 — ліпний посуд вельбарської культури; 8—12 — гончарний столовий посуд

Таблиця 1. Посуд житла 27 (див. рис. 3)

Ознака	Вид кераміки	
	Ліпна	Гончарна
Вінця		
Столові	19	4
Кухонні	4	2
Денця		
Кухонні	6	3
Столові	9	2
Стінки посудин		
Неорнаментовані	174	25
Орнаментовані	1	2
Ручки	2	—
Разом, фр.	215	38
Разом, %	85	15
Без урахування неорнаментованих стінок		
Разом, фр.	41	13
Разом, %	75	25

85 %, що дає підстави датувати цей комплекс першою фазою функціонування поселення. Проте, при другому варіанті обсяг гончарного посуду сягає 25 % керамічного комплексу об'єкта¹, що уможливорює його датування другою фазою поселення, себто 230—330 рр. н. е., ступенем C₂—C₃. На це вказують і аналогії гончарним посудинам із житла 27 в інших об'єктах поселення. Так, аналогічні вазы (рис. 3, 11) відомі в житлах 48 (Козак, Шкоропад, Прищеп 2004, рис. 34, 9), 79 (Козак 2012, рис. 31, 6), 121 (Козак 2016, рис. 13, 1), об'єкті 3/2015 (Милашевський та ін. 2016, рис. 6, 5) і культурному шарі (Козак 2012, рис. 78, 9). Означені об'єкти датовані другою фазою розвитку поселення. Саме цим часом, найвірогідніше — кін-

¹ Подібні розбіжності у 10—15 % при підрахунку кераміки з неорнаментованими стінками та без них зафіксовані й при аналізі матеріалів з об'єкта 3/2015 (Милашевський та ін. 2016).

Рис. 4. «Намисто» з долівки житла, загальний вигляд (скляна намистина — до відслоювання поверхневого шару)

цем III — початком IV ст. н. е. можна датувати житло 27.

Порівняно невелика кількість гончарного посуду, а також відсутність римських керамічних імпортованих, на нашу думку, може слугувати показником невисоких статків мешканців цього житла.

Матеріали й методи. У 2016 р. на поселенні Хрінники 1 продовжено вибірку фільтрацію

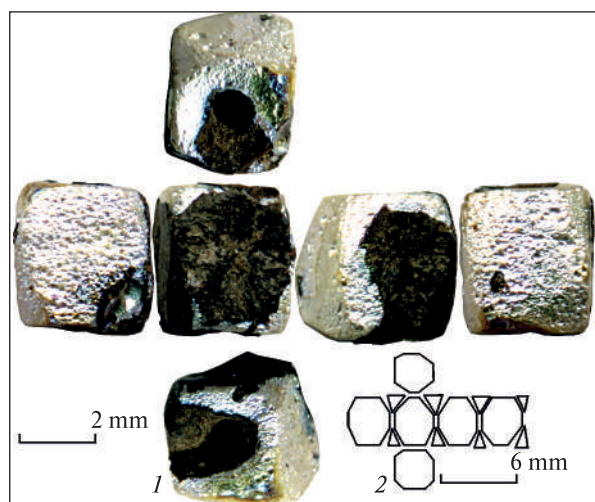

Рис. 5. Намистина скляна: 1 — фото; 2 — схематична розгортка поверхонь

Таблиця 2. Результати рентгенофлуоресцентного аналізу скляної намистини, % (див. рис. 5)

Оксиди	Зразок 1	Зразок 2
NaO	<0,314	<0,323
MgO	0,988	0,534
Al ₂ O ₃	5,777	6,844
SiO ₂	61,780	78,828
P ₂ O ₅	1,803	0,08
SO ₃	0,269	0,19
K ₂ O	0,679	0,262
CaO	10,720	5,828
TiO ₂	0,621	0,295
Cr ₂ O ₃	0,003	0,009
MnO	8,018	1,641
Fe ₂ O ₃	6,029	3,819
NiO	0,012	0,007
CuO	0,131	0,064
ZnO	0,025	0,064
SrO	0,075	0,068
ZrO ₂	0,024	0,016
SnO ₂	0,094	0,066
Sb ₂ O ₃	0,277	0,267
BaO	0,287	0,101
PbO	1,924	0,869

грунту з заповнення археологічних об'єктів. Матеріал отримано завдяки фільтрації ґрунту з долівки об'єкта 27. Для цього використано звичайну антимоскітну сітку з коміркою 1,0 × 1,0 мм. Фільтрація відбувалась у два етапи: завдяки флотації було отримано легку фракцію (рослинного походження); промиванням отримано важку фракцію дрібних решток природного походження (у тому числі дрібні зоологічні рештки), а також седименти, що мають відношення до людської діяльності (у тому числі артефакти; див., напр.: Горбаненко 2016). Фільтрацію ґрунту проведено переважно зусиллями студентів-практикантів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Надалі зразки надійшли на ручне перебирання.

У результаті опрацювання важкої фракції отримано у тому числі доволі цікавий комплекс дрібних артефактів: скляну намистину, три риб'ячих хребці з просвердленими посередині отворами, два невеликих фрагменти бурштину розмірами близько 2,0—2,5 мм (рис. 4). Ще два фрагменти бурштину розмірами від 5,0 мм отримано у ході досліджень заповнення об'єкту класичними методами в археології. На стадії вивчення матеріали піддано таким аналізам: *намистина скляна* — типологічний, спектральний; *хребці риби з отворами* — ідентифікаційний, трасологічні методи; *фрагменти бурштину* — інфрачервоний (ІЧ), спектрометричний, оптичний. На стадії інтерпретації отриманих даних використано порівняльний і картографічний методи.

Намистина скляна (рис. 5). Гексаедрична (кубоподібна) намистина з темного (коричневого?) скла зі слідами сильної іризації. Розміри 3,0 × 3,5 мм; діаметр каналу становить близько 0,8 мм. Близька до типу Алексєєва 137 (Алексєєва 1978, с. 70—71).

Хімічний склад намистини визначено на рентгенофлуоресцентному спектрометрі ELVAX Light. Аналізи взято з різних поверхонь намистини різного стану збереженості. Зразок 1 знято безпосередньо з іризованої поверхні намистини. Зразок 2 отримано з грані намистини, де поверхневий іризований шар відійшов (табл. 2). Результати проаналізовані за критеріями, виділеними в науковій літературі, для встановлення якості та кольору (напр.: Безбородов 1956; Шапова 1983, Галибин 2001).

Хребці риби з отворами (рис. 6; табл. 3). На природничі визначення були передані три риб'ячих хребці. По центру кожного з них є штучно зроблений наскрізний отвір для нанизування окре-

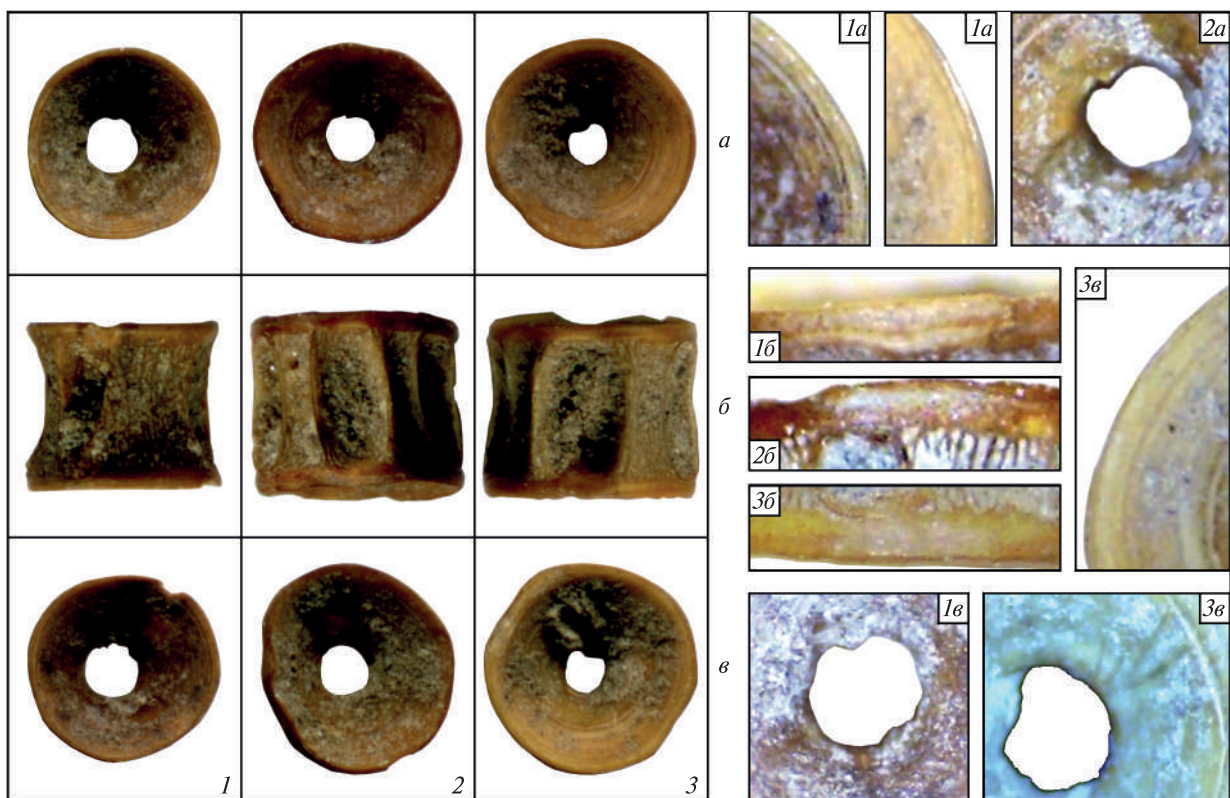

Рис. 6. Вироби з риб'ячих хребців (М — 10 : 1): 1—3, а—в — напрям «хвіст—голова»; макрофото слідів обробки кістки

мих хребців у зв'язку і формування намиста. Визначення систематичної належності остеологічних решток проведені за загальноприйнятою методикою (Лебедев 1960) шляхом порівняння кісткових фрагментів із використанням порівняльної остеологічної колекції відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України. За результатами визначення встановлено, що ці хребці походять із передхвостового відділу хребта (vertebrae precaudales)² і належать щуці (*Esox lucius*). З огляду на розміри хребців (діаметр становить близько 3,0 мм), вони належали одній трирічній особині невеликих розмірів: її довжина становила 25 см або більше, а маса — 0,4 кг або більше³. Додамо, що

Таблиця 3. Розміри риб'ячих хребців, мм (див. рис. 6)

№ / позиція	а	б	в	d отвору
1	2,56	2,28	2,57	0,75
2	2,78	2,48	2,80	0,61
3	2,79	2,52	2,84	0,54

щука — звичайний вид, поширений у прісних водоймах сучасної України (Мовчан 2011).

Усі три хребці мають наскрізні округлі отвори, проте їхня форма дещо відхиляється від правильної круглої (рис. 6). Такі отвори могли пробити тонким вістрям (шилом або голкою). У радіальному напрямку від отворів подекуди простежуються ледве помітні борозенки, які можна прийняти за сліди доволі тривалого контакту поверхні з ниткою або тоненькою мотузкою. Бокові сторони і торці відполіровані, причому характерні сліди грубого абразиву відсутні. Повне загладжування поверхні до блиску могло відбутися лише при контакті виробу з м'яким абразивом (тканина, шкіра). Було таке полірування навмисним чи випадковим, встановити неможливо. Маємо на увазі, що скоріше за все, заглажені поверхні могли утворитися в результаті постійного тертя предметів об тканину одягу. Тим не менше, зауважимо, що у низці випад-

² Найменування елементів скелета узгоджені з номенклатурою Й. Лепіксаара (Lepiksaar 1994) і В. Радю (Radu 2005).

³ Для встановлення розмірів тіла риб складалася пропорція, куди підставлялися відомості про розмір ідентичних кісток досліджуваної і сучасної риб (Лебедев 1960). Припускаємо, що реконструйовані значення параметрів тіла можуть бути дещо занижені (що пов'язано з певною недосконалістю методики, оскільки різні елементи скелета риб неоднаково придатні для подібних реконструкцій). Слід враховувати не лише лінійні розміри тіла, а й індивідуальний вік особини, статевий диморфізм, характерний для виду тощо.

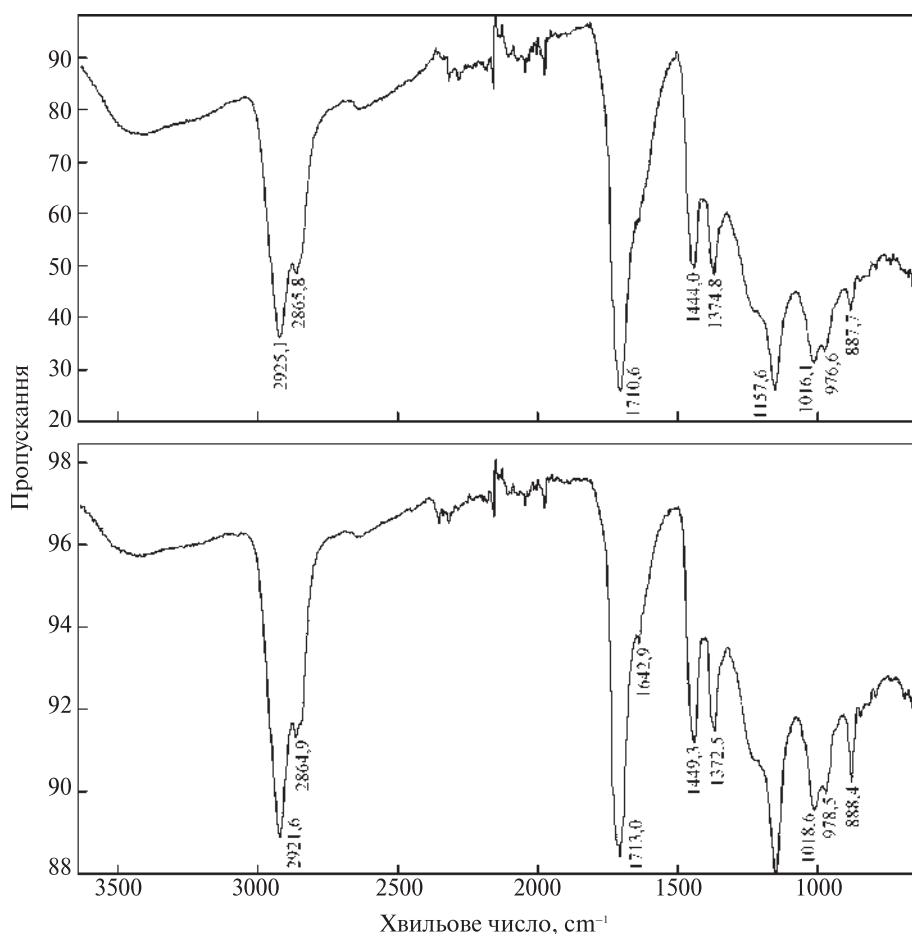

Рис. 7. Інфрачервоні спектри фрагментів бурштину

кова поліровка могла відбуватися лише на бічних гранях, тоді як її походження на поверхнях, спрямованих у напрямку нитки, насамперед на торцях, залишається під питанням. Вірогідно, полірування бокових частин хребців було цілеспрямованим, для надання їм конкретної форми під час виготовлення намистини. На підтвердження цієї думки може свідчити той факт, що подібні намистини, але більші за розмірами, з пам'яток інших хронологічних періодів мають такі самі сліди обробки бічних сторін.

Фрагменти бурштину. Досліджено два фрагменти бурштину невеликих розмірів з промивання (близько 2,0—2,5 мм) і два фрагменти, що надійшли із розкопок класичними методами. Вони мають сліди дії температурних коливань. Помітних слідів обробки немає, натомість помічені свіжі сліди сколювання. Колір бурштину жовто-помаранчевий. Оптично — ізотропний, показник заломлення — 1,544, ІЧ-спектри цих уламків знаходяться в межах 1900—400 см⁻¹ (найінформативнішої для викопних смол) подібні до бурштину з родовищ Рівненської обл. Спостерігаються чіткі смуги поглинання в інтервалах (см⁻¹): 1740—1680; 1650—1640; 1595—

1490, 1390—1380; 1350—1340; 1270—1160; 1050—1045; 1020—985; 937—930; 860—840; 750—730 (рис. 7). Враховуючи це, досліджені зразки можна зарахувати до бурштину місцевого походження. Фрагменти не мають слідів обробки (що цілком пояснюється їхніми незначними розмірами), або транспортування.

Хрінники знаходяться у Прип'ятському басейні Балтійсько-Дніпровської бурштинової субпровінції (Мацуй, Нестеровський 1995; Вишневецький, Кушнір 2007). У природному заляганні на цій території бурштин трапляється в багатьох проявах на глибинах від поверхні до 5,0 м від поверхні (Нестеровський 2008).

Результати й інтерпретація. Перед детальним розглядом та інтерпретацією отриманих матеріалів зауважимо, що раніше було опубліковано випадкові знахідки намиста з Хрінників (Козак, Гопкало 2011). За статтею, умови знаходження матеріалу невідомі. Отже, описуваний нами комплекс артефактів вигідно відрізняється на цьому фоні чіткою фіксацією археологічного контексту.

Скляна намистина відіграє роль хроноіндикатора об'єкта. Подібні вироби дослідники

датовують II—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 70—71). У зібранні М. Моньчинської подібні намистини зараховані до групи XI, типи 104—107 і датовані стадією C₂ європейської хронології (Tempelmann-Maczyńska 1985, S. 35, Taf. 2: 104—107). Таке датування добре узгоджується і з результатами аналізу керамічного комплексу, за яким житло зараховане до другої фази існування поселення — 230—330 рр. н. е., імовірніше — кінець III — початок IV ст. н. е. (рис. 8), що відповідає ступеню C₂—C₃.

Намистини такої форми знайдено в комплексах II—III ст. н. е. античних міст Північного Причорномор'я (Алексеева 1978, с. 70—71), у похованні 50 черняхівського могильника Холмське Одеської обл. (Гудкова, Фокеєв 1984, с. 79, 83, рис. 23, 10), серед сарматських старожитностей: Маяки, поховання 8; Бузовка, група 3, курган 3, поховання 1 (Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, Taf. 146, 1c; 142, 5).

Загалом намистини близьких до нашої типів були у вжитку у II—IV ст. н. е. на значних територіях Європи, включаючи й ареали вельбарської та черняхівської культур (рис. 9).

Надзвичайно цікавими для аналізу виявилися результати рентгенофлуоресцентного аналізу. Останнім часом цей неруйнівний метод аналізу хімічного складу речей набув значного поширення. Тому, з огляду на невеликі розміри й погану збереженість намистини, ми вирішили проаналізувати скло, не проводячи спеціальної підготовки проби, яка б повністю зруйнувала виріб. Були зроблені аналізи патини, що вкриває всю поверхню намистини (зразок 1), та в місці відшарування патини (зразок 2). Перше, що впадає у вічі й насторожує — це малий вміст натрію в обох зразках, адже він є одним зі склаутворюючих елементів (див. табл. 2).

Поясненням цьому могла бути іризація намистини. Тому, щоб з'ясувати, яка різниця у кількості натрію в складі іризованої та цілої поверхонь археологічного скла, ми долучили пробні аналізи зразка скла з пос. Комарів черняхівської культури (Чернівецька обл.; нач. О.В. Петраускас). В аналізі, що був проведений з іризованої поверхні, кількість натрію виявилася 6,926 %, а з очищеної від забруднень поверхні вміст Na вже збільшився на 10 %. Основною вимогою для проведення точного аналізу є пласка, однорідна за складом поверхня проби. Тому для наступного аналізу скло було подрібнене в механічній ступці до порошкоподібного стану й спресоване в таблетку під тис-

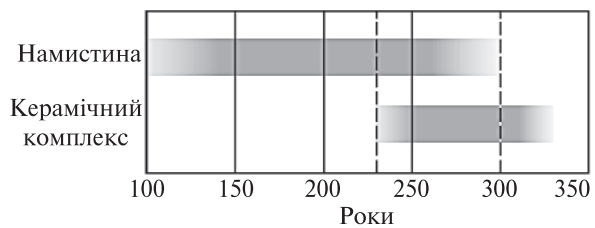

Рис. 8. Датування об'єкта 27 вельбарської культури

ком у 20 тонн. У результаті аналізу однорідної проби показники натрію досягли 19,4382 %⁴.

Таким чином, ми впевнилися, що встановити кількість натрію в іризованому склі намистини і, відповідно до цього, тип самого скла вкрай складно. Але, маючи як приклад скло з Комарова, можемо припустити, що вміст натрію у склі намистини міг становити близько, чи навіть більше 10 %. Додатковим аргументом, вважаємо, може виступати стан збереженості намистини, що свідчить про доволі низьку якість виробу. Адже значна концентрація натрію в складі призводить до іризації та руйнування скла.

Вміст кальцію і силіцію (відповідно 5,828 % і 78,828 %) вказують на те, що намистина виготовлена з натрієво-кальцієво-силікатного скла (Na—Ca—Si). Саме такий склад дослідники вважають базовою формулою давнього скла (Щапова 2015, с. 20).

Стосовно кольору намистини, то можна знову-таки лише висловити припущення, з огляду на її погану збереженість. Інколи колір патини може вказати на присутність у склі елементів-фарбників. Патина на склі, котре забарвлене чи знебарвлене марганцем має коричневий колір (Галибин 2001, с. 92). Досліджувана намистина якраз вкрита темно-коричневою патиною. Аналіз показав присутність у складі 1,641 % MnO. За В.О. Галібіним марганець, як іонний фарбник, дає забарвлене прозоре скло, навіть при високих концентраціях. А якщо у склі присутнє залізо (іон Fe²⁺) марганець виступає як знебарвлювач (Галибин 2001, с. 38). У намистині маємо 3,819 % заліза. Для знебарвлення содового скла марганець почали використовувати із II—III ст., що добре узгоджується з датою досліджуваної пам'ятки. З іншого боку, в склі, зафарбованому в коричневий колір, марганець не використовували як знебарвлювач (Галибин 2001, с. 30).

⁴ Аналізи проведено в ході підготовки звіту про дослідження Комарова у 2017 р. (Петраускас та ін. 2018). Принагідно, висловлюємо вдячність начальнику експедиції за можливість скористатися неопублікованими даними.

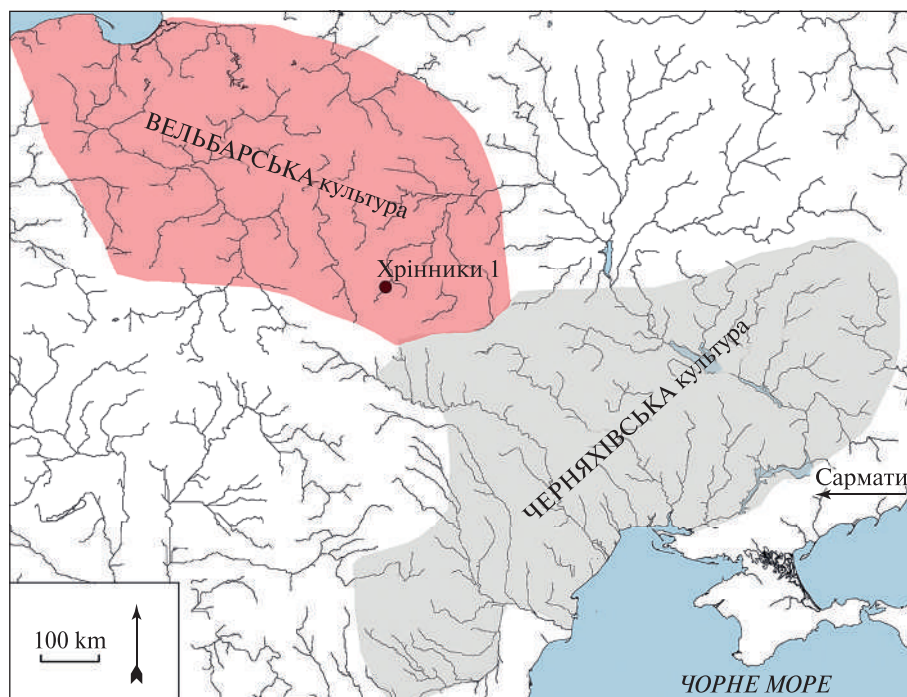

Рис. 9. Хрінники I в контексті археологічних культур пізньоримського часу, котрі знаходять відображення в матеріалах пам'ятки

Отже, найімовірніше, намистина була виготовлена зі скла, колір якого наближався до коричневого (Щапова 1983, с. 35; Галибин 2001, с. 36). Цей показник підтверджує попереднє візуальне визначення кольору намистини і дозволяє доповнити характеристику типу 137 у класифікації Є.М. Алексеевої.

Також важливо наголосити, що в складі скла намистини присутній алюміній у досить високій концентрації (6,844 %), що відображає геохімічну особливість складу вихідної сировини, насамперед піску (Галибин 2001, с. 26).

Що стосується риб'ячих хребців з отворами, для періоду першої половини I тис. н. е. на території Європи, дослідники досі не розглядали їх як імовірні намистини (див., напр.: Алексеева 1975; 1978; Tempelmann-Maczyńska 1985; Гопкало 2008; Стоянова 2006; Дзনেладзе 2016 та ін.). Що й не дивно, оскільки такі знахідки майже відсутні, а навіть ті, що потрапляли до рук дослідників, могли бути неправильно інтерпретовані⁵. Тим не менше, риб'ячі хребці з отворами мають широкий культурно-хронологічний спектр (Makowiecki 2003; Makowiecki, Makowiecka 2017).

У матеріалах могильників вельбарської культури на території сучасної Польщі зафіксовано

одиночні випадки знахідок хребців риб у похованнях. Так, у тілопальному похованні 1/1968 на могильнику Яворже (Jaworze, pow. Wąbrzeźno), інтерпретованому як поховання вершника, було знайдено набір знахідок, у тому числі й «об'єкти престижу». До інвентаря входили: шпори, залишки посудин, виробів з бронзи і скла, фрагменти браслету і гребеня з кістки чи рогу. З-поміж знахідок на особливу увагу заслуговують рештки тваринного походження: зуб викопної акули, а також хребець лососевих розмірами до 10 мм (Haluła, Kurzyńska 1999; Skóra 2008, рис. 4; Janowski, Kurasiński, Skóra 2010, s. 704–705, рис. 3). За описом і рисунком неможливо встановити, чи був у хребці отвір, чи ні. Так чи інакше, звертає на себе увагу той факт, що така «непоказна» річ, як риб'ячий хребець, знаходилась разом з доволі «статусними» речами. За даними А. Коковського, хребці риби походять з деяких поховань могильника Масломенч 15 (Masłomęcz, pow. Hrubieszów)⁶. Подібні, теж одиночні, знахідки відомі і з пам'яток пшеворської культури⁷.

⁵ Насправді отвори нотохорди мають діаметри у кілька мікронів і не можуть бути виявлені без спеціальної апаратури. Крім того, їхня переважна більшість з віком заростає (О. К.).

⁶ Повідомлення автора в ході листування. А. Коковський вказав також, що ці хребці мають «природні» отвори. У монографії, присвяченій публікації масломенської групи пам'яток, досліджених до 1995 р., такі знахідки не наведені (Kokowski 1995). Однак, дослідження тривають дотепер.

⁷ Повідомлення А. Коковського в ході листування.

Для обох категорій пам'яток черняхівської культури такі знахідки нам не відомі (див., напр.: Гопкало 2008).

За сарматської доби відомі такі вироби 10–20 мм завбільшки, але тотожні у виконанні. Один із них походить із сарматського поховання в Чугуно-Крепинці (Шахтарський р-н, Донецька обл.) (Simonenko, Mačenko, Limberis 2008, Taf. 65, 9). Ще одна подібна знахідка походить з передмістя пізньоскіфського городища Червоний Маяк (Бериславський р-н, Херсонська обл.; випадкова знахідка, не опублікована). Подібна знахідка виявлена й на Більському городищі в урочищі Царина Могила у ході фільтрації ґрунту з приміщення 1, виявленого під валом Великого Більського городища, яку дослідники попередньо датують другою чвертю — серединою VI ст. до н. е. (Гречко, Крютченко 2017). Намистина з хребця риби мала діаметр близько 7,0–8,0 мм з наскрізним отвором посередині та слідами полірування поверхонь (знайдено також одну бісерину діаметром близько 1,5–2,0 мм і фрагмент однієї намистини кремового кольору діаметром близько 4,0–5,0 мм). Цікаво зауважити, що, за гарної збереженості остеологічних матеріалів, в заповненні не виявлено інших решток іхтіологічного походження (Гречко, Горбаненко 2017).

Найдавніші відомі нам знахідки таких хребців походять з матеріалів афанасьївської культури III–II тис. до н. е. на Алтаї, на території південного Сибіру. Там відомі знахідки намиста з хребців осетрових риб, а також і зі щуки (Афанасьєва гора). Втім, там їх використовували в низці разом з прикрасами з інших матеріалів природного походження (кам'яні намистини, мушлі *Corbicula fluminalis*, підвіска з кігтями, пташині кістки; Вадецкая 1986, с. 20). Народи Сибіру й досі активно використовують такі вироби в етнографічних прикрасах⁸ (Михайлова 2006, с. 88, 108).

Нині завдяки промиванню заповнення об'єктів на археологічному комплексі давньоруського часу поблизу с. Виповзів (Чернігівська обл.) виявлено щонайменше зо два десятки риб'ячих хребців з отворами, але набагато більших розмірів (дослідження В.М. Скорохода 2015–2016 рр.; не опубліковано). Хоча нині знахідки таких хребців, які могли слугу-

вати прикрасами (частинами низки намиста), і нечасті, однак і поодинокими їх теж назвати не можна. Приклади Хрінників⁹ (а також інших пам'яток, де було застосовано фільтрацію ґрунту) переконливо доводять, що такий матеріал можна виявити навіть на поселенських пам'ятках за умов підвищення ретельності проведення археологічних досліджень. Такі одиничні знахідки походять і з інших пам'яток. Один із таких прикладів відомий і з поселення Ходосівка-Рославське, що з ґрунтовою аргументацією інтерпретований дослідниками як амулет (Готун, Сухонос 2014, с. 62; рис. 6, 3). Дослідженнями 2017 р. на території Митрополичого саду Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника під керівництвом С.П. Тараненка, також із застосуванням фільтрації ґрунту, в об'єкті XIII–XIV ст. виявлено два хребці з отворами розмірами до 7,0 мм в діаметрі (один фрагментований). За матеріалами археологічних досліджень ААЕ ІА НАН України під керівництвом Г.Ю. Івакіна по вул. Кирилівська, 37, 2016 р., хребці різних розмірів із отворами виявлено у шарах XI і XVIII ст. Список знахідок на поселенських пам'ятках другої половини I — першої половини II тис. можна продовжувати¹⁰.

Взагалі, обставини з фіксацією таких дрібних артефактів на некрополях складаються дещо краще, зважаючи на підвищену увагу учасників експедиції до заповнення досліджуваних об'єктів. Оскільки за цими матеріалами аналогії практично відсутні, зростає імовірність певної винятковості знахідки в Хрінниках.

Вважаємо, що феномен використання риб'ячих хребців як складових намиста та інших набірних прикрас у давніх людей, нині недооцінений переважно через суб'єктивні обставини.

Просвердлені риб'ячі хребці більших розмірів знаходять зрідка і на середньовічних могильниках. Так, за спостереженнями С.О. Плетньової, у похованнях ранніх болгар на Волзі трапляються такі вироби, інтерпретовані дослідницею як амулети (Плетнева 1981, с. 78). Так само, амулетами, називають такі знахідки в поясних торбинках у костюмі дав-

⁸ Також див. http://vesti-yamal.ru/ru/vjesti_jamal/natsionalnyie_traditsii_i_uroki_vospitaniya_iz_proshlogo_dusha_tundryi_raspahulas_v_okruijnoj_stolitse155220. На ці дані звернула нашу увагу А.В. Вейбер.

⁹ За результатами промивання частини заповнення об'єкта 24 давньоруського часу, також виявлено фрагмент риб'ячого хребця з отвором посередині і слідами обробки по краях.

¹⁰ У 2017 р. методами фільтрації ґрунту навіть у заповненні об'єкта козацької доби (XVII ст.) на поселенні Кицівка 1 було виявлено заготовку для намистини з риб'ячого хребця, розмірами близько 10 мм (Харківська обл.; дослідження В.І. Квітковського).

ніх тюрків Алтаю Г.В. і В.Д. Кубарєви (Кубарєв, Кубарєв 2009, с. 159).

Разом зі стандартним визначенням такого хребця значних розмірів з Воїнської Греблі як амулета, М.С. Сергєєва з певною обережністю запропонувала прагматичнішу інтерпретацію цього виробу як гудзика (Сергєєва 2015, с. 55).

Під час зооархеологічних досліджень кухонних решток з території Дубенського Спасо-Преображенського монастиря (Рівненська обл., Україна), в шарах XVI ст. виявлено два досить крупних хребці шуки зі слідами обробки. Просвердлені отвори й насічки ножом на бічних сторонах кісток були зроблені, ймовірно, невдовзі після приготування й споживання риби. Етнографічною аналогією для таких предметів є їх використання як намистин у виробництві різних видів жіночих прикрас. Деякі майстри і в Україні й за кордоном досі практикують традиції їх виробництва, що включає етапи термічної обробки й тимчасового замочування риб'ячих кісток. Намисто з таких хребців експоноване в краєзнавчому музеї м. Лабитнаги (Росія). Перфоровані хребці могли бути також використані для ситуативного ремонту чоток або рахівниці (Gorobets et al. 2017).

Загальним підсумком огляду публікацій даних про знахідки риб'ячих хребців з отворами можна вважати їх інтерпретацію як «намистин / підвісок / амулетів / гудзиків», використовуваних для доповнення костюму давніх людей¹¹. Зважаючи ж на різницю в розмірах між знахідками, відомими за аналогіями (близько 1,0 см і більше) і знайденими у вельбарському житлі в Хрінниках, вважаємо, що останні слід зарахувати до рангу дрібніших частин набірних прикрас. Приблизно такі розміри мають скляні вироби, які дослідники різних періодів і пам'яток традиційно зараховують до бісеру.

Зауважимо, що використання прикрас біологічного походження загалом могло бути пошире-

ним явищем, яке через збереженість зафіксувати складніше. Так, у ході дослідження ґрунтового могильника вельбарської культури Пятровичі / Бєлая Гора (Жабінський р-н, Брестська обл., Білорусь) під керівництвом В.Г. Бєлявца в дитячому інгумаційному похованні 49¹² виявлено низку намиста, до складу якої (поряд зі скляними намистинами і бурштиновою підвіскою) входили намистини, виготовлені з кісточок вишні або сливи-дички (визначення автора досліджень). Саме ж поховання за інвентарем вчений зараховує до рівня вище середнього, з-поміж досліджених на могильнику (Бєлявєц 2006; 2006а). Себто, важливішим був естетичний загальний вигляд низки, а не вартість її складових.

Дрібні фрагменти бурштину лише за їхньою формою неможливо ідентифікувати як артефакт (-и?). Тому в цьому випадку надзвичайно важливі умови наявності комплексу всіх цих знахідок; усі вони походять з придолівкового шару ґрунту з житла (так званого натоπτu). Через це існує велика ймовірність того, що всі чотири вироби з отворами знаходились на одній низці, а дрібки бурштину залишились від якоїсь прикраси з тої самої низки.

На користь того, що це не випадкова інвазія дрібного бурштинового брукту, а фрагменти виробу, опосередковано свідчить і відсутність інших знахідок бурштину на поселенні не лише вельбарського часу, а й загалом. Крім того, свіжі сліди сколювання вказують на те, що, вочевидь, початковий розмір був більшим.

На думку Б. Контного, бурштин поширювався серед населення вельбарської культури від племен західних балтів (Литовське узбережжя Балтики). Бурштин транспортували як сировину та обробляли локально в межах окремих домогосподарств. На користь цієї думки свідчить невисока якість намистин із бурштину серед населення південно-східних регіонів Європи (Kontny 2017, s. 123).

Твердження про місцеве походження бурштину, який, згодом, був використаний для виготовлення прикраси, важливе з огляду на те, що у науковій літературі панує теза про прибалтійське походження бурштинових прикрас, наприклад, у матеріалах черняхівської культури (див., напр.: Гопкало 2008, с. 6). Однак, дослідження базуються на типологічному аналізі ма-

¹¹ Експериментальним шляхом встановлено, що найпридатнішими для подальшого естетичного оформлення є хребці з хвостової частини риб, оскільки вони мали найбільш пропорційні форми після видалення відростків. Цікаво також і те, що з хребців шуки відростки відрізати було легше (на відміну від хребців карася), і вони не залишили жодних слідів після видалення. Після відварювання отвори посередині легко можна було пробити не лише металевим, але навіть і дерев'яним вістря. Спроба фарбування виробу лушпинням цибулі дала рівномірний естетичний коричневий колір. *Втім, таке фарбування нестійке, і за спостереженнями, при використанні сходить приблизно за рік (В. Н.).* Принагідно дякуємо А.В. Вейбер за надану можливість скористатися неопублікованими матеріалами експерименту.

¹² У похованні 49 виявлено рештки дитини 0—2 років (ранній *Infans I*). Автор визначень: д-р М. Станашек (М. Stanaszek), Державний археологічний музей у Варшаві (Państwowe Muzeum Archeologiczne). Принагідно дякуємо к.і.н. В.Г. Бєлевцу за надану можливість скористатися неопублікованими матеріалами.

теріалу; досі нам невідомо жодного опублікованого аналізу виробів із бурштину для першої половини I тис. н. е. на території Східної Європи.

У статті Б. Контного, із посиланням на античного географа I ст. н. е. Філемона (Philemon), йдеться про те, що, окрім території Самбійського півострова, є два родовища бурштину й на території Скіфії (Kontny 2017, s. 122). Цілком імовірно, що одне з цих родовищ було розташоване на території Волині, куди згодом просунулися племена вельбарської культури.

Вироби з бурштину різноманітних форм у римський період були добре відомі носіям вельбарської й черняхівської культур. У римський час домінували сферичні, циліндричні, сплюснені бочкоподібні, сегментоподібні та короткоциліндричні з виступаючими торцями бурштинові намистини тощо (рис. 10; Tempelmann-Mączyńska 1985; Стоянова 2006; Гопкало 2008). Сарматам притаманні менш різноманітні набори бурштинового намиста (Дзнецладзе 2016, с. 9). Як у поліетнічних могильниках Криму, так і в черняхівських пам'ятках поширеними були вісімкоподібні підвіски (Стоянова 2006, с. 107; Гопкало 2008, с. 67). Грибоподібні бурштинові підвіски прийнято вважати етнічним маркером черняхівської культури (Мастыкова 1999, с. 172; Гопкало 2008, с. 67). За спостереженнями дослідниць, які вивчали намисто, варварському населенню властиве використання відремонтованих бурштинових намистин, а також прикрас, виготовлених з уламків і зіпсованих намистин, що свідчить про цінність бурштину і дбайливе ставлення до таких виробів у варварському середовищі (Алексеева 1978, с. 22; Стоянова 2006, с. 107; Гопкало 2008, с. 68).

Отвір у скляній намистині становить 0,92 мм; отвори у виробках з риб'ячих хребців — 0,54—0,75 мм. Максимальна пропускна спроможність для нанизування становить діаметр мінімального отвору — 0,54 мм. Нині знахідки цілих низок намиста нам невідомі, тому говорити про типові матеріали для шнурків, а також їхні діаметри, за прямими даними неможливо. Тим не менше, виготовлення ниток з різних матеріалів і різної якості у той період під сумнів не ставиться. До прикладу, вивчення пряжі тканин вельбарської культури демонструє високу якість льняних тканин. Льняна нитка мала середню товщину від 0,45 до 0,75 мм, незалежно від того, в основі чи в нитці. А шерстяні тканини в основі завжди тонші, ніж у тканині. Нитки в Z-скруті мають середню товщину від 0,10 до 1,33 мм. У середньому ж, більшість таких тканин має товщину 0,50 мм. Подібні характерис-

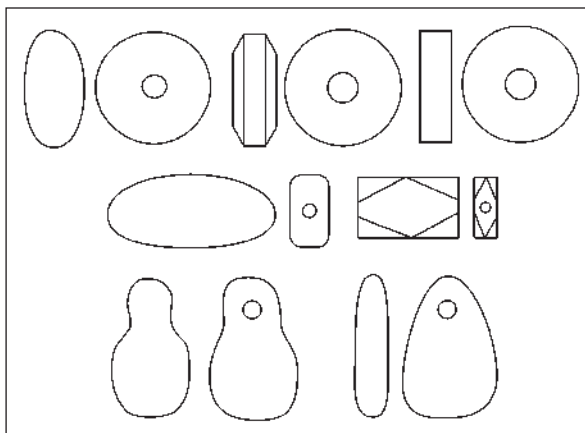

Рис. 10. Бурштин: зведена таблиця форм прикрас, характерних для римського часу (за: Tempelmann-Mączyńska 1985; Стоянова 2006; Гопкало 2008)

тики мають нитки в S-скруті. З таких ниток виготовляли делікатні вироби, з ефектних тканин (Maik 2012, s. 73).

Для черняхівської культури такі дані досі можна вважати одиничними. Так, товщину досліджених ниток з поховання 3 могильника Романьківці визначено у 0,40—0,50 мм, а з могильника Одая — поховань 21 — 0,25—0,50 мм і № 23 — 0,14—0,25 мм (Чернівецька обл., дослідження Г.Ф. Нікітіної; Камелина, Биркіна, Мамонова 2017); товщину нитки з поховання у Лавриківці визначено в 0,20—0,30 і 0,50 мм (Полтавська обл., дослідження О.Б. Супруненка; визначення С.В. Маєвської; Гопкало 2017, с. 24—25).

Відповідно, переважну більшість ниток можна було використати як шнурки для низок такого намиста.

Прикінцеві положення. Завдяки фільтрації ґрунту з об'єкта на поселенні вперше знайдено частину комплексу з низки намиста. Складна намистина такого типу на поселенні була виявлена вперше. Фрагменти бурштину, що напевно походять від якоїсь прикраси, — загалом є першою знахідкою на пам'ятці, що засвідчує існування бурштинових виробів як таких у період існування тут вельбарського поселення; хоча прикраси з бурштину й не є дивиною для того періоду. Із об'єкта походять також перші знахідки набірних прикрас, виготовлених із дрібних риб'ячих хребців. Знахідки таких речей взагалі є першими не лише на вельбарських пам'ятках, але й у культурно-хронологічному оточенні. Додамо також, що й сам комплекс знахідок, який з високою долею ймовірності можна інтерпретувати як частину однієї низки, — нечаста знахідка на поселенських пам'ятках цього періоду.

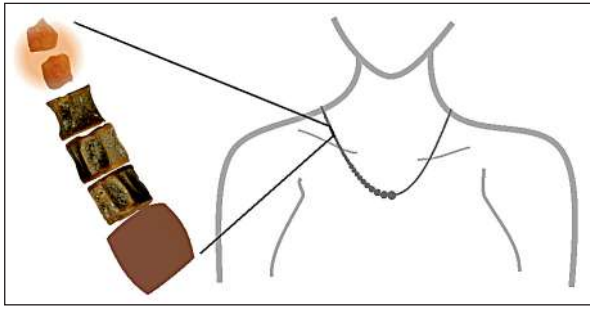

Рис. 11. Ймовірна реконструкція використання намисто в одній низці

Оскільки житло не мало слідів знищення, логічно припустити, що намисто археологізувалось у результаті повсякденної життєдіяльності. Тобто, низка випадково розірвалася і потрапила на долівку, після чого, ймовірно, господарі зібрали переважну більшість намистин, ті, які змогли знайти. У такому разі, напевно, на долівці мали лишитись найнепримітніші екземпляри з місця розриву нитки, що не становили центральної частини низки (рис. 11). Опосередковано про це свідчать і обмежений набір знахідок, і їхні незначні розміри¹³.

Навряд чи непоказні за формою, розмірами та кольором вироби з хребців риби могли бути власне прикрасою, на якій хотіли концентрувати увагу. Тому, як інтерпретацію, можемо запропонувати їхнє використання як свого роду розподільників між атрактивними екземплярами. У такому випадку, низка могла складатися з кількох красивих намистин, підвісок тощо, відстань між якими регулювали дрібними виробами з риб'ячих хребців. На відміну від будь-яких виробів, які вважають витворами професіоналів (намисто зі скла, бурштинові прикраси тощо), для їхнього власника такий «бісер» нічого не коштував, окрім трудовитрат. Зважаючи на визначення ймовірного місцевого походження бурштину, збільшується й вірогідність того, що прикраси з останнього також могли бути виготовлені власноруч, непрофесіоналом. Таким чином можна було виготовити відносно дешеву низку (намисто / браслет?¹⁴) переважно з «власної» сировини з окремими включеннями

готових професійних виробів, собівартість якої залежала від матеріальних можливостей потенційного власника. Перевага ж у знахідці дрібних виробів із хребців риби також у цілому узгоджується зі спостереженням, висловленим за аналізом археологічних матеріалів, про невисокі статки мешканців житла.

Таким чином, за результатами аналізів окремих категорій, а також сукупно, виробництво таких прикрас цілком можна визначити як місцеве (у широкому розумінні), з використанням намистин, що потребували професійного виробництва, у комбінації з виробами явно домашнього виробництва (з місцевої дешевої сировини і з використанням простих технологій).

Додамо також, що всі виявлені нами вироби в низці були в одній кольоровій гамі, й, очевидно, у поєднанні мали виглядати достатньо гармонійно.

Висловлюємо вдячність за допомогу й консультації В.Г. Белявцу, А.В. Вейбер, О.В. Гопкало, А. Коковському, О.В. Петраускасу, К. Шкурі.

8

- Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*. Москва, 1975, вып. Г1-12.
- Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*. Москва, 1978, вып. Г1-12.
- Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI археологического съезда*. 1901, с. 1—133.
- Безбородов М.А. Стекло в Древней Руси. Химико-технологическое исследование древнерусских стекол и огнеупоров. Минск, 1956.
- Белявец В. Даследаванні 2005 г. на ґрунтовому моги́льнику Пятровічы (Белая Гара). *Гістарычна-археалагічны зборнік*. 2006, № 21, с. 194—196.
- Белявец В. Папярэднія вынікі вивучэння ґрунтавага моги́льніка вельбарскай культуры Пятровічы (Белая Гара). *Гістарычна-археалагічны зборнік*. 2006, № 22, с. 79—101.
- Бітковська Т.Л. Комплексы пам'яток верхньої течії р. Стир (за підсумками охоронних досліджень Хрениківського водосховища). *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років Державними органами охорони пам'яток та музеями республіки* (відп. ред. Н.Г. Ковганюк). Київ, 1992, с. 135—153.
- Вадецкая Э.Б. Археологические памятники в степях Среднего Енисея. Ленинград, 1986.
- Вишневський О.А., Кушнір С.В. Бурштин України. *Записки Українського мінералогічного товариства*. 2007, т. 4, с. 128—130.
- Галибин В.А. Состав стекла как археологический источник. Санкт-Петербург, 2001.
- Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. Киев, 2008.
- Гопкало О.В. Остатки одежды из погребений культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш. *Археологія і давня*

¹³ За підрахунками, суцільно заповнена низка в одну нитку, мінімального розміру яку можна було б зняти через голову (близько 60 см завдовжки), могла складатися з близько двох сотень намистин і бісерин подібних розмірів (близько 3,0 мм).

¹⁴ З позицій здорового глузду, напевно, низка все ж не могла бути браслетом, оскільки такі речі у людей, які працюють руками, знаходяться під постійними руйнівними впливами.

- історія України. 2017, вип. 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 22—39.
- Горбаненко С.А. Флотажія й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Проблеми та відкриття. Археологія і давня історія України*. 2016, вип. 1 (18): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України, с. 137—144.
- Готун І.А., Сухонос А.М. Культурні предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*. 2016, вип. 1 (18): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття, с. 55—68.
- Гречко Д.С., Горбаненко С.А. Перший досвід фільтрації ґрунту на Більському городищі (ур. Царина Могила). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики* (ред.-упорядн. А.В. Корохіна). Київ, 2017, с. 130—134.
- Гречко Д.С., Крюченко О.О. Дослідження в ур. Царина Могила в 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. 2017, с. 80—97.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. Киев, 1984.
- Дзєнєладзе О.С. Намисто та підвіски сарматів Північного Причорномор'я. *Автореферат дисертації канд. іст. наук*. Київ, 2016.
- Камелина Г.А., Биркина Н.А., Мамонова А.А. Текстиль в погребеннях черняховской культуры в собрании Государственного исторического музея. *Археологія і давня історія України*. 2017, вип. 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 249—257.
- Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян і германців на Сирі. Київ, 2012.
- Козак Д.Н. Хрінники (Шанків Яр) — пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010—2014 рр. Київ, 2016.
- Козак Д.Н., Шкоропад В.В., Прищєпа Б.А. Давні землероби Волині (пам'ятка археології на Хрінницькому водоймищі). Київ, 2004.
- Козак Д.Н., Гопкало О.В. Намисто з поселення вельбарської культури біля с. Хрінники на Волині та питання хронології пам'ятки. *Оіит*. 2011, № 1: Черняхівська культура: матеріали досліджень, с. 97—106.
- Кубарєв Г.В., Кубарєв В.Д. Поясные сумочки в костюме древних тюрок Алтая. *Погребальный обряд народов Сибири и сопредельных территорий*. 2009, вып. 1: Сибирский сборник, № 1, с. 155—161.
- Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. Москва, 1960.
- Мастыкова А.В. О распространении янтарных грибовидных бус-подвесок позднеримского времени на юге Восточной Европы и в Закавказье. *Сто лет черняховской культуре (глав. ред. М.И. Гладких)*. Киев, 1999, с. 171—202.
- Мацуй В.М., Нестеровский В.А. Янтарь Украины (состояние проблемы). Киев, 1995.
- Милашевський О., Горбаненко С., Діденко С., Сергєєва М., Панікарський А., Бітковська Т. Комплексні дослідження поселення вельбарської культури Хрінники 1 (за матеріалами об'єкту 3 / 2015). *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2016, с. 34—65.
- Михайлова Е.А. Съёмные украшения народов Сибири. *Сборник Музея антропологии и этнографии*. 2006, вып. 51: Украшения народов Сибири, с. 12—119.
- Мовчан Ю.В. Риби України (визначник-довідник). Київ, 2011.
- Нестеровський В.А. Речовинний склад і гемологічна оцінка українського бурштину. *Український Бурштин: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції «Український бурштиновий світ», Київ, 17—21 жовтня 2007 р.* (гол. ред. П.Ф. Гожик). Київ, 2008, с. 73—81.
- Петраускас О.В., Панікарський А.В., Милашевський О.С., Діденко С.В., Сергєєва М.С. Матеріали археологічних досліджень об'єкту 3 вельбарської культури на поселенні Хрінники 1. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* 2016, с. 164—168.
- Петраускас О.В., Карлсен Х.-Й., Авраменко М.О., Дерев'яно О.М., Милин Т.Р. Звіт про роботи Комарівської експедиції у 2017 р. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. 2018.
- Плетнева С.А. Ранние болгары на Волге. *Степи Евразии в эпоху средневековья* (отв. ред. С.А. Плетнева). Москва, 1981, с. 77—80. Археология СССР в 20 т.
- Савич В.П., Богущий А.Б. Разведки на Волини. *Археологические открытия 1976 г.* 1977, с. 368—370.
- Свєшніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Ровенська область. Київ, 1982.
- Сергєєва М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. Київ, 2015.
- Стоянова А.А. 2006. Бусы и подвески населения Крыма III в. до н. э. — IV в. н. э. *Диссертация канд. ист. наук*. Киев, 2006.
- Ткач В. Археологічні пам'ятки, досліджувані Волинською рятівною експедицією під керівництвом Д.Н. Козака в 1998—2012 роках на берегах Хрінницького водосховища. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2016, вип. XIV: Матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річчю музейної справи на Рівненщині, с. 175—179.
- Шапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы). Москва, 1983.
- Шапова Ю.Л. Мир древнего стекла: проблемы и перспективы. *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века* (ред. П.Г. Гайдуков). Москва, 2015, с. 9—27.
- Gorobets L.V., Kovalchuk O.M., Pshenichny Yu.L., Veiber A.V. Animals in kitchen waste of the Dubno Holy Transfiguration Monastery (Ukraine) from the time of its construction (mid — 16th century AD). *Proceedings of the National Museum of Natural History*. 2017, vol. 15, p. 15—24.
- Hahula K., Kurzyńska M. Groby z późnego okresu rzymskiego w Jaworzu na Ziemi Chełmińskiej. *Szkice Prahistoryczne. Źródła — Metody — Interpretacje* (red. S. Kukawka). Toruń, 1999, s. 217—240.
- Janowski A., Kurasinski T., Skóra K. Między naturą a kulturą. Znalaziska skamieniałych zębów rekina i próba ich interpretacji. *Monumenta Archaeologica Barbarica, series Gemina*. 2010, t. II: Terra barbarica: Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin, s. 703—712.
- Lepiksaar J. Introduction to osteology of fishes for paleozoologists. Göteborg, 1994.
- Kokowski A. Grupa masłomęcka z badań nad przemianami kultury gotów w młodszym okresie rzymskim. Lublin, 1995.
- Kontny B. How Did Amber Come to the Pontic Area in the Migration Period? *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013* (red. M. Matera, R. Karasiewicz-Szczypiorski). Warsaw, 2017, s. 121—138. Światowit Supplement Series C: Pontica et Caucasia, t. I.
- Maik J. Włókiennictwo kultury wielbarskiej. Łódź, 2012.

- Makowiecki D. Culture and fishes in the past. *Presence of the archaeoichthyology in México: Proceedings of the 12th meeting of the Fish Remains Working Group of the International Council of Archaeozoology, Guadalajara, México, September 2003* (eds. Guzmán A.F., Polaco Ó.J., Aguilar F.J.). México, 2003, pp. 97—100.
- Makowiecki D., Makowiecka M. Kręgi, paciorki, wisior-ki, talizmany, czyli przyczynek do poznania poza-utylitarnego znaczenia ryb u ludów prahistorycznych i wczesnohistorycznych na ziemiach polskich. *Gemma gemmarum: studia dedykowane profesor Hannie Kóćce-Krenz*, Cz. 1 (ed. A. Róžański). Poznań, 2017, s. 343—363.
- Radu V. Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites. București, 2005.
- Simonenko A.V., Marčenko I.I., Limberis N.Yu. Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban. Mainz, 2008. Archäologie in Eurasien, Bd. 25.
- Skóra K. Z czym wędrowano w zaświaty. O niemilitarnym wyposażeniu grobowym wojowników «wielbarskich». *Acta Archaeologica Lodziensia*. 2008, t. 54: Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu, s. 7—26.
- Tempelmann-Maczyńska M. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. Mainz am Rhein, 1985. Römisch-Germanische Forschungen, Bd. 43.
- Wołagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. Szczecin, 1993.

Надійшла 03.07.2017

С.А. Горбаненко¹, Т.Ю. Гошко², Е.С. Дзnelадзе³, А.Н. Ковальчук⁴,
А.С. Милашевский⁵, В.А. Нестеровский⁶, А.В. Паникарский⁷, М.С. Сергеева⁸

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, sergii_gorbanenko@iananu.org.ua

² Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Киевского университета им. Бориса Гринченка, goshko_t@ukr.net

³ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, dzneladze@iananu.org.ua

⁴ Кандидат биологических наук, научный сотрудник Национального научно-природоведческого музея НАН Украины, biologist@ukr.net

⁵ Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, tilan7667@gmail.com

⁶ Доктор геологических наук, профессор Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, директор Геологического музея, nesterovski@univ.kiev.ua

⁷ Заместитель директора Государственного предприятия «Научно-исследовательский центр «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии Национальной академии наук Украины, anton.panikarski@gmail.com

⁸ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, mar.sergeyeva@gmail.com

БУСЫ ВЕЛЬБАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ ИЗ ХРИННИКОВ

В 2016 г. были продолжены исследования поселения Хринники I в Ровненской обл. (рис. 1; 9). Был исследован в том числе объект 27 — жилище вельбарской культуры (рис. 2). По керамическому комплексу (рис. 3, табл. 1), жилище датировано ступенями C₂—C₃ — 230—330 гг.

Благодаря промывке нижней части заполнения объекта, получен интересный комплекс находок, который мог составлять часть низки бус или другого подобного украшения. В его состав входят: бусина стеклянная, три рыбьих позвонка со сквозными отверстиями, два небольших фрагмента янтаря (рис. 4). Стеклянная бусина близка к типу Алексеева 137 и датирована II—III вв. По химическому составу (рис. 5, табл. 2), ее можно охарактеризовать как низкокачественное изделие местного (в широком смысле слова) происхождения с вероятным цветом темно-коричневых оттенков. Датировка бусины и керамического комплекса согласуются между собой (рис. 8).

Рыбьи позвонки (рис. 6, табл. 3) принадлежали предхвостовому отделу хребта (vertebrae precaudales) шуки (*Esox lucius*) от 25 см длиной, массой от 0,4 кг. Отверстия могли быть сделаны тонким острием (шилом или иголкой). На поверхности также прослежены следы полировки мягким абразивом, которые в том числе могли остаться в результате постоянного трения низки об одежду. Вероятно, позвонки исполняли роль бисерин.

Янтарь, по результатам ИК-спектрометрического и оптического анализов, мог иметь местное происхождение (рис. 7). Учитывая комплекс и контекст находок, следует предположить, что эти фрагменты ранее принадлежали к какому-то изделию (рис. 10).

На основе совокупности данных выдвинуто предположение о в целом местном происхождении украшения (рис. 11) и возможности его изготовления преимущественно непосредственно на поселении Хринники I.

К л ю ч е в ы е с л о в а: вельбарская культура, Хринники I, объект 27, промывка, бусы, естественнонаучные методы.

Serhii A. Gorbanenko¹, Tetiana Y. Hoshko², Olena S. Dzneladze³, Oleksandr M. Kovalchuk⁴,
Oleksandr S. Milashevskiy⁵, Victor A. Nesterovskiy⁶, Anton V. Panikarskiy⁷, Marina S. Serheieva⁸

¹ Ph.D., Senior Researcher of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, sergii_gorbanenko@iananu.org.ua

² Ph.D., Senior Researcher of the Borys Grinchenko Kyiv University, goshko_t@ukr.net

³ Ph.D., Scientific Researcher of the Early Iron Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, dzneladze@iananu.org.ua

⁴ Ph.D., Scientific Researcher of the National Museum of Natural History, National Academy of Sciences of Ukraine, biologist@ukr.net

⁵ Ph.D., Junior Researcher of the Department of Archaeology of Early Slavs and regional field research of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, milan7667@gmail.com

⁶ Prof., Dr. Hab., Director of the Geological Museum of the Taras Shevchenko Kyiv National University, nesterovski@univ.kiev.ua

⁷ The Deputy Director of the State Scientific and Research Centre "The Rescue Archaeological Service of Ukraine" of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, anton.panikarski@gmail.com

⁸ Ph.D., Senior Researcher of the Department of Archaeology of Kyiv, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, mar.sergeyeva@gmail.com

BEADS OF THE WIELBARK CULTURE FROM KHRINNYKY

In 2016, a research of Khrinnyky 1 site in Rivne region was continued (fig. 1; 9). In particular, an object 27, determined as a dwelling of Wielbark culture (fig. 2), was investigated. The dwelling was dated by stages C₂—C₃ (230—330 CE) according to data of its ceramic complex (fig. 3, tab. 1).

An interesting set of finds, carried out due to water flotation of the bottom filling of the object, was obtained. It could be a part of bead stringing or of another similar adornment. It includes a glass bead, three fish centra with through-holes and two small pieces of amber (fig. 4). A glass bead is close to type Alekseeva 137 and is dated back to the 2nd—3rd centuries CE. By its chemical composition (fig. 5, tab. 2) it can be characterized as low-quality product of local origin with the probable color of dark brown hues. Dating of the bead corresponds with the dating of the object's ceramic complex (fig. 8).

Fish vertebrae (fig. 6, tab. 3) belonged to the front tail part of the spine (*vertebrae precaudales*) of pike (*Esox lucius*) not less than 25 cm in length and with weight from 0.4 kg. The perforations could have been made with a thin point (an awl or a needle). The traces of polishing by soft abrasive were also traced on the surface that could also remain as a result of constant friction of beads on cloth. Probably the vertebrae played a role of seed beads.

According to the results of IR-spectrometric and optical analyses, the amber could be of a local origin (fig. 7). The data of complex and context of the finds allow assuming the belonging of the amber fragments formerly to some product (fig. 10). On the basis of data set it was suggested the local origin of the decoration (fig. 11) and the possibility of its manufacture directly at the settlement of Khrinnyky 1.

Key words: Wielbark culture, Khrinnyky 1, object 27, water flotation, beads, natural science research methods.

References

- Alekseeva E.M. Antichnye busy Severnogo Prichernomoria. Moskva, 1975. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. G1-12.
- Alekseeva E.M. Antichnye busy Severnogo Prichernomoria. Moskva, 1978. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. G1-12.
- Antonovich V.B. Arkheologicheskaya karta Volynskoi gubernii. *Trudy XI arkheologicheskogo sezda*. 1901, pp. 1-133.
- Bezborodov M.A. Steklo v Drevnei Rusi. Khimiko-tekhnologicheskoe issledovanie drevnerusskikh stekol i ogneporov. Minsk, 1956.
- Bielaviec V. Dasledavanni 2005 h. na hruntovym mohilniku Piatrovičy (Bielaja Hara). *Historyčna-archeolohičny zbornik*. 2006, no. 21, pp. 194-196.
- Bielaviec V. Papiarednija vyniki vyvuchennia hruntovaha mopluka vielbarskaj kultury Piatrovičy (Bielaja Hara). *Historyčna-archeolohičny zbornik*. 2006, no. 22, pp. 79-101.
- Bitkovska T.L. Kompleksy pamiatok verkhnoi techii r. Styr (za pidsumkami okhoronnykh doslidzhen Khrennykivskoho vodoskhovyshcha). *Arkheolohichni doslidzhennia, provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 80-kh rokiv Derzhavnymy orhanamy okhorony pamiatok ta muzeiamy respubliky* (ed. N.H. Kovhaniuk). Kyiv, 1992, pp. 135-153.
- Dzneladze O.S. Namysto ta pidvisky sarmativ Pivnichnoho Prychornomoria. *Avtoferat dysertatsii ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 2016.
- Galibin V.A. Sostav stekla kak arkheologicheskii istochnik. Sankt-Peterburg, 2001.
- Gopkalo O.V. Busy i podveski cherniakhovskoi kultury. Kyiv, 2008.
- Gopkalo O.V. Ostatki odezhdy iz pogrebenii kultury Cherniakhov - Syntana-de-Muresh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2017, vol. 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, pp. 22-39.
- Gorobets L.V., Kovalchuk O.M., Pshenichny Yu.L., Veiber A.V. Animals in kitchen waste of the Dubno Holy Transfiguration Monastery (Ukraine) from the time of its construction (mid - 16th century AD). *Proceedings of the National Museum of Natural History*. 2017, vol. 15, pp. 15-24.
- Gudkova A.V., Fokeev M.M. Zemledel'tcy i kochevniki v nizoviakh Dunaia I-IV vv. n. e. Kyiv, 1984.
- Hahula K., Kurzyńska M. Groby z późnego okresu rzymskiego w Jaworzu za ziemi chełmińskiej. *Szkice Prahistoryczne. Źródła - Metody - Interpretacje* (ed. S. Kukawka). Toruń, 1999, pp. 217-240.
- Horbanenko S.A. Flotatsiia y promyvannia yak metody arkheolohichnykh doslidzhen: realii y perspektyvy. Problemy ta vidkryttia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2016, vol. 1 (18): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, pp. 137-144.
- Hotun I.A., Sukhonos A.M. Kultovi predmety z poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2016, vol. 1 (18): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Problemy ta vidkryttia, pp. 55-68.
- Hrechko D.S., Horbanenko S.A. Pershyi dosvid filtratsii gruntu na Bilskomu horodyshchi (ur. Tsaryna Mohyla). *Interpretatsiia arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky* (ed. A.V. Korokhina). Kyiv, 2017, pp. 130-134.
- Hrechko D.S., Kriutchenko O.O. Doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla v 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha-2016*. 2017, pp. 80-97.

- Janowski A., Kurasiński T., Skóra K. Między naturą a kulturą. Znaleźiska skamieniałych zębów rekina i próba ich interpretacji. *Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*. 2010, vol. II: Terra barbarica: Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin, pp. 703-712.
- Kamelina G.A., Birkina N.A., Mamonova A.A. Tekstil v pogrebeniakh cherniakhovskoi kultury v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*. 2017, vol. 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, pp. 249-257.
- Kokowski A. Grupa masłomęcka: z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim. Lublin, 1995.
- Kontny B. How Did Amber Come to the Pontic Area in the Migration Period? *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956-2013* (eds. M. Matera, R. Karasiewicz-Szczypiorski). Warsaw, 2017, Światowit. Supplement Series C: Pontica et Caucasia, vol. I, pp. 121-138.
- Kozak D.N. Poselennia nevriv, slovian i hermitsiv na Styri. Kyiv, 2012.
- Kozak D.N. Khrinnyky (Shankiv Yar) - pamiatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010-2014 rr. Kyiv, 2016.
- Kozak D.N., Shkoropad V.V., Pryshchepa B.A. Davni zemleroby Volyni (pamiatka arkheolohii na Khrinnytskomu vodoimyschi). Kyiv, 2004.
- Kozak D.N., Hopkalo O.V. Namysto z poselennia velbarskoi kultury bilia s. Khrinnyky na Volyni ta pytannia khronolohii pamiatky. *Oium*. 2011, no. 1: Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen, pp. 97-106.
- Kubarev G.V., Kubarev V.D. Poiasnye sumochki v kostiume drevnikh tiurok Altaia. *Pogrebalnyi obriad narodov Sibiri i soprodelnykh territorii*. 2009, vol. 1: *Sibirskii sbornik*, no. 1, pp. 155-161.
- Lebedev V.D. Presnovodnaia chetvertichnaia ikhtiofauna Evropeiskoi chasti SSSR. Moskva, 1960.
- Lepiksaar J. Introduction to osteology of fishes for paleozoologists. Göteborg, 1994.
- Maik J. Włókiennictwo kultury wielbarskiej. Łódź, 2012.
- Makowiecki D. Culture and fishes in the past. *Presence of the archaeoichthyology in México: Proceedings of the 12th meeting of the Fish Remains Working Group of the International Council of Archaeozoology, Guadalajara, México, September 2003* (eds. A.F. Guzmán, Ó.J. Polaco, F.J. Aguilar). México, 2003, pp. 97-100.
- Makowiecki D., Makowiecka M. Kręgi, paciorki, wisiorki, talizmany, czyli przyczynek do poznania pozautylitarnego znaczenia ryb u ludów prahistorycznych i wczesnohistorycznych na ziemiach polskich. *Gemma gemmarum: studia dedykowane profesor Hannie Kóćce-Krenz, Cz. 1* (ed. A. Różański). Poznań, 2017, s. 343-363.
- Mastykova A.V. O rasprostraneni iantarnykh gribovidnykh bus-podvesok pozdnerimskogo vremeni na iuge Vostochnoi Evropy i v Zakavkazie. *Sto let cherniakhovskoi kulture* (ed. M.I. Gladikh). Kyiv, 1999, pp. 171-202.
- Matcui V.M., Nesterovskii V.A. Iantar Ukrainy (sostoianie problemy). Kyiv, 1995.
- Mikhailova E.A. Semnye ukrasheniia narodov Sibiri. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*. 2006, vol. 51: Ukrasheniia narodov Sibiri, pp. 12-119.
- Movchan Yu.V. Ryby Ukrainy (vyznachnyk-dovidnyk). Kyiv, 2011.
- Mylashevskiy O., Horbanenko S., Didenko S., Serhieieva M., Panikarskyi A., Bitkovska T. Kompleksni doslidzhennia poselennia velbarskoi kultury Khrinnyky 1 (za materialamy obiektu 3 / 2015). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. 2016, pp. 34-65.
- Nesterovskiy V.A. Rechovynnyi sklad i hemolohichna otsinka ukrainskoho burshtynu. *Ukrainskyi Burshtyn: Materialy Pershoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Ukrainskyi burshtynovi svit», Kyiv, 17-21 zhovtnia 2007 r.* (ed. P.F. Hozhyk). Kyiv, 2008, pp. 73-81.
- Petrauskas O.V., Panikarskyi A.V., Mylashevskiy O.S., Didenko S.V., Serhieieva M.S. Materialy arkheolohichnykh doslidzhen obiektu 3 velbarskoi kultury na poselenni Khrinnyky 1. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.* 2016, pp. 164-168.
- Petrauskas O.V., Karlsen Kh.-I., Avramenko M.O., Derevianko O.M., Mylian T.R. Zvit pro roboty Komarivskoi ekspeditsii u 2017 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2018.
- Pletneva S.A. Rannie bolgary na Volge. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia* (ed. S.A. Pletneva). Moskva, 1981, pp. 77-80. Arkheolohiia SSSR in 20 vol.
- Radu V. Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites. Bucuresti, 2005.
- Savich V.P., Bogutskii A.B. Razvedki na Volyni. Arkheologicheskie otkrytiia 1976 g. 1977, pp. 368-370.
- Serhieieva M.S. Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia. Kyiv, 2015.
- Shchapova Iu.L. Ocherki istorii drevnego steklodeliia (po materialam doliny Nila, Blizhnego Vostoka i Evropy). Moskva, 1983.
- Shchapova Iu.L. Mir drevnego stekla: problemy i perspektivy. *Steklo Vostochnoi Evropy s drevnosti do nachala XX veka* (ed. P.G. Gaidukov). Moskva, 2015, pp. 9-27.
- Simonenko A.V., Marčenko I.I., Limberis N.Yu. Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen unterer Donau und Kuban. Mainz, 2008. *Archäologie in Eurasien*. Bd. 25.
- Skóra K. Z czym wędrowano w zaświaty? O niemilitarnym wyposażeniu grobowym wojowników «wielbarskich» *Acta archaeologica Lodziensia*. 2008, vol. 54: (ed. W. Świętosławski) Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu, pp. 7-26.
- Stoianova A.A. Busy i podveski naseleniia Kryma III v. do n. e. - IV v. n. e. *Dissertatsiia kand. ist. nauk*. Kyiv, 2006.
- Svieschnikov I.K., Nikolchenko Yu.M. Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Rovenska oblast. Kyiv, 1982.
- Tempelmann-Maczyńska M. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Mainz am Rhein, 1985, Bd. 43.

- Tkach V. Arkheolohichni pamiatky, doslidzhuvani Volynskoiu riativnoiu ekspedytsiieiu pid kerivnytstvom D.N. Kozaka v 1998-2012 rokakh na berehakh Khrinnytskoho vodoskhovyshcha. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. 2016, vol. XIV: *Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoï 120-richchiu muzeinoï spravy na Rivnenshchyni*, pp. 175-179.
- Vadetskaia E.B. Arkheologicheskie pamiatniki v stepiakh Srednego Eniseia. Leningrad, 1986.
- Vyshnevskiy O.A., Kushnir S.V. Burshtyn Ukrainy. *Zapysky Ukrainskoho mineralohichnoho tovarystva*. 2007, vol. 4, pp. 128-130.
- Wołagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szczecin, 1993.

Я.В. Володарець-Урбанович, Ю.О. Пуголовок, А.Л. Щербань *

ЗНАХІДКИ І тис. н. е. У ПОЛТАВСЬКОМУ ПОВОРСКЛІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОБІТ 2016 р.

Випадкові знахідки другої — третьої чверті I тис. н. е. біля сс. Велика Рублівка, Драни, Устименки та смт Опішне, виявлені у 2016 р. місцевими мешканцями та передані на зберігання до фондів КУ ІКЗ «Більськ» та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному вводяться у науковий обіг. Серед них фрагменти фібул, люстерка, деталь замка скриньки та уламки ліпленого посуду.

К л ю ч о в і с л о в а: фібула, люстерка, замок скрині, східноєвропейські виїмчасті емалі, київська, черняхівська, пеньківська культури.

Дніпровське Лівобережжя належить до широко досліджених в археологічному сенсі регіонів України. Втім, існують мікрорегіони, вивчені явно недостатньо. Зокрема це стосується Нижнього Поворскля, де у 2016 р. виявлено низку цікавих знахідок. Їх введенню в науковий обіг присвячено дану роботу.

У 2016 р. до фондів КУ ІКЗ «Більськ» було передано кілька виразних знахідок другої — третьої чверті I тис. н. е. Серед них дві фібули, одна з яких належить до прикрас кола східноєвропейських виїмчастих емалей, друга — до старожитностей середини I тис. н. е.

З околиць с. *Велика Рублівка* Котелевського району Полтавської області походить фрагмент (верхня частина) Т-подібної фібули кола виїмчастих емалей. На голівці зверху три стійки-петлі

для пружини, в центральній стійці — два, а на бокових по одному отвору. Отвори зі слідами іржи від залізної пружини. Сама пружина та голка втрачені. Голівка фібули має форму рівнобедреного трикутника, повернутого вершиною донизу, під боковими кутами кільця. На фібулі ззовні у двох симетричних гніздах збереглися залишки емалі: зліва червоної, справа зеленої. З тильного боку фібули є нерівності від лиття, ззовні сліди додаткової обробки виробу. Розміри уламку застібки складають: довжина 3,0 см, ширина голівки 5,5 см, товщина 0,3 см; глибина гнізд під емаль 0,2—0,3 см (рис. 1, І; 2, І).

Застібка належить до типу II перекладчастих фібул за Г. Ф. Корзухіною (Корзухина 1978, с. 22—24) чи другої серії, типу II Т-подібних фібул за Є.Л. Гороховським (Гороховский 1982, с. 126, 130).

Найближчі аналогії застібці знайдено в Двораках Пікутих (Корзухина 1978, табл. 28: 3, 4), Ромашках (Спицын 1903, рис. 215; Корзухина 1978, табл. 4, 3; 5, 3) та Грідасовому (Радюш 2010, с. 10, рис. 4, 8). На перелічених фібулах емаль займала трикутне гніздо посередині голівки, а не була розділена надвоє, як на фібулі з Великої Рублівки. Такий декор відомий на Т-подібній фібулі з вузькою ніжкою з Межигірського скарбу (Гороховский и др. 1999, рис. 3, 5) та на фібулах із Брянського (Усухського) скарбу (Ахмедов и др. 2015, с. 147, рис. 2, 4), а також на ніжках подібних фібул: Ромашки, Двораки Пікути (Обломский, Терпиловский 2007, рис. 136, 8, 13) та Грідасово (Радюш 2010, с. 10, рис. 4, 7, 9) (рис. 3). Окрім згаданих знахідок, подібні застібки виявлені в Григорівці, Камунті, Дунах, Леськах та Брянському скарбі¹ (Обломский, Терпиловский 2007, рис. 136) (рис. 3).

* ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інститут археології НАН України, volodargrad@ukr.net, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології відділення інституту народознавства НАН України, raudbard@ukr.net

ЩЕРБАНЬ Анатолій Леонідович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Харківської державної академії культури, kozaks_1978@ukr.net

¹ Знахідка із могильника Чатир-Даг, поховання 15 (Мыц и др. 2006, с. 15, 133—134, табл. 19, А, І, рис. 11, 4) може належати до розвиненого чи заключного етапу існування таких фібул (реконструкція авторів не надто переконлива; для порівняння див.: Обломский, Терпиловский 2007, рис. 136, 12, 13; 141, 2; 145, І).

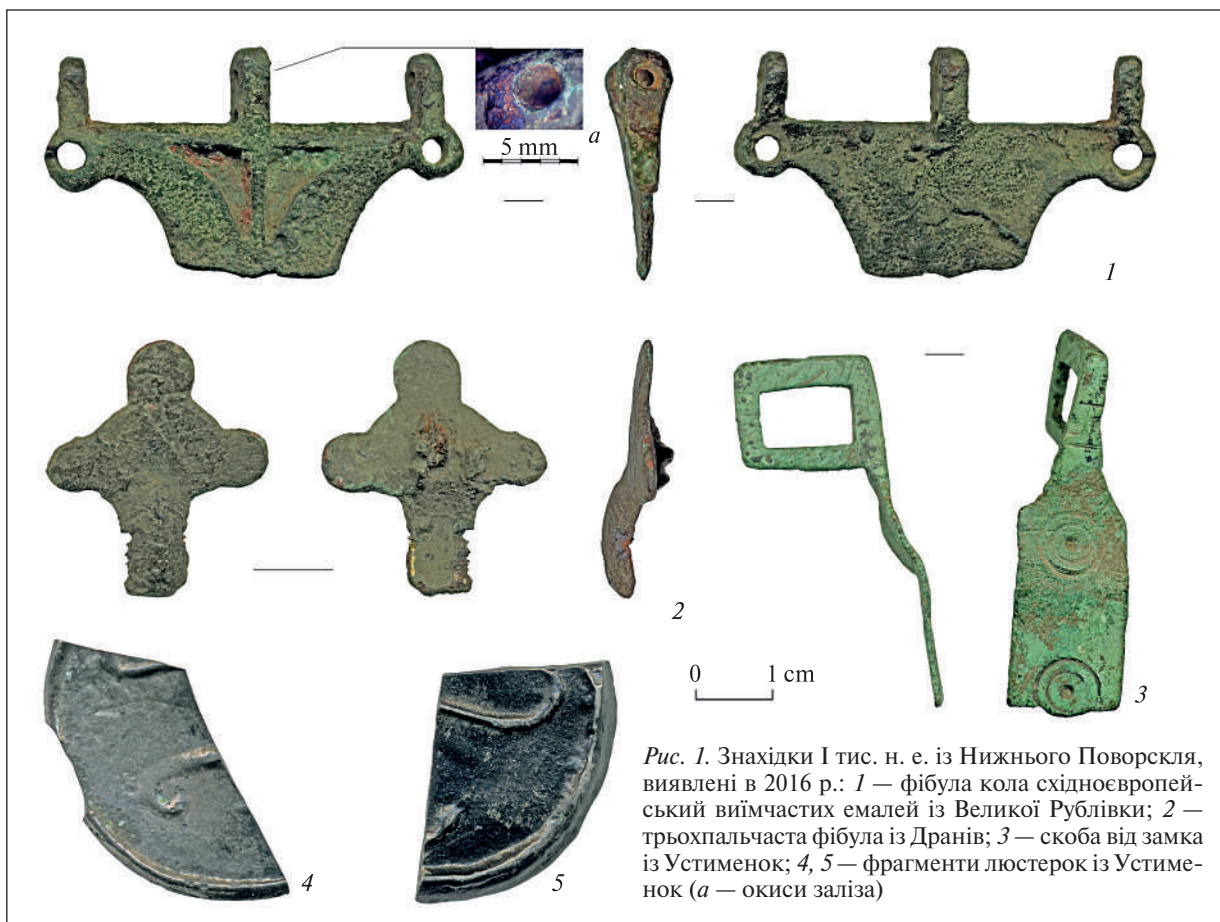

Рис. 1. Знахідки I тис. н. е. із Нижнього Поворскля, виявлені в 2016 р.: 1 — фібула кола східноєвропейський виїмчастих емалей із Великої Рублівки; 2 — трьохпальцева фібула із Дранів; 3 — скоба від замка із Устименок; 4, 5 — фрагменти люстерок із Устименок (а — окиси заліза)

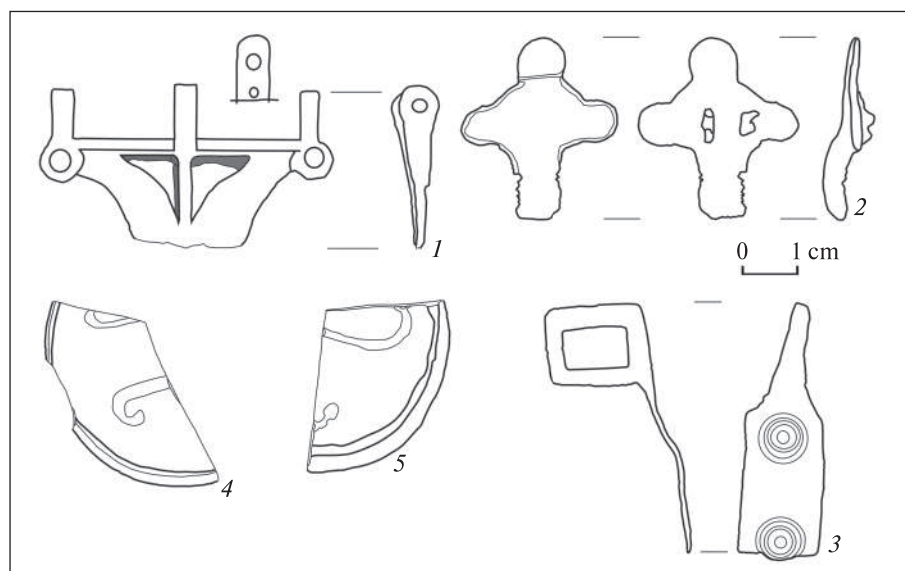

Рис. 2. Знахідки I тис. н. е. із Нижнього Поворскля, виявлені в 2016 р.: 1 — фібула кола східноєвропейський виїмчастих емалей із Великої Рублівки; 2 — трьохпальцева фібула із Дранів; 3 — скоба від замка із Устименок; 4, 5 — фрагменти люстерок із Устименок

Хронологію знахідки з Великої Рублівки можна визначити лише в загальних межах другої стадії стилю східноєвропейських виїмчастих емалей (від кінця II — першої половини III ст.) (Обломский, Терпиловский 2007, с. 123).

Знахідка із Великої Рублівки є найпівденнішою у Поворсклі (Корзухина 1978, рис. 32; Гороховский 1982, рис. 1; Обломский, Терпи-

ловский 2007, рис. 139) (рис. 4). Так, на території Більського городища² чи в його околицях виявлено ланку шарнірного ланцюжка (Левченко 1996, с. 162—163, рис. 1). Далі вверх за течією, в околицях Охтирки, відома низка

² Існує припущення, що ця знахідка походить насправді із околиць смт Градицьк.

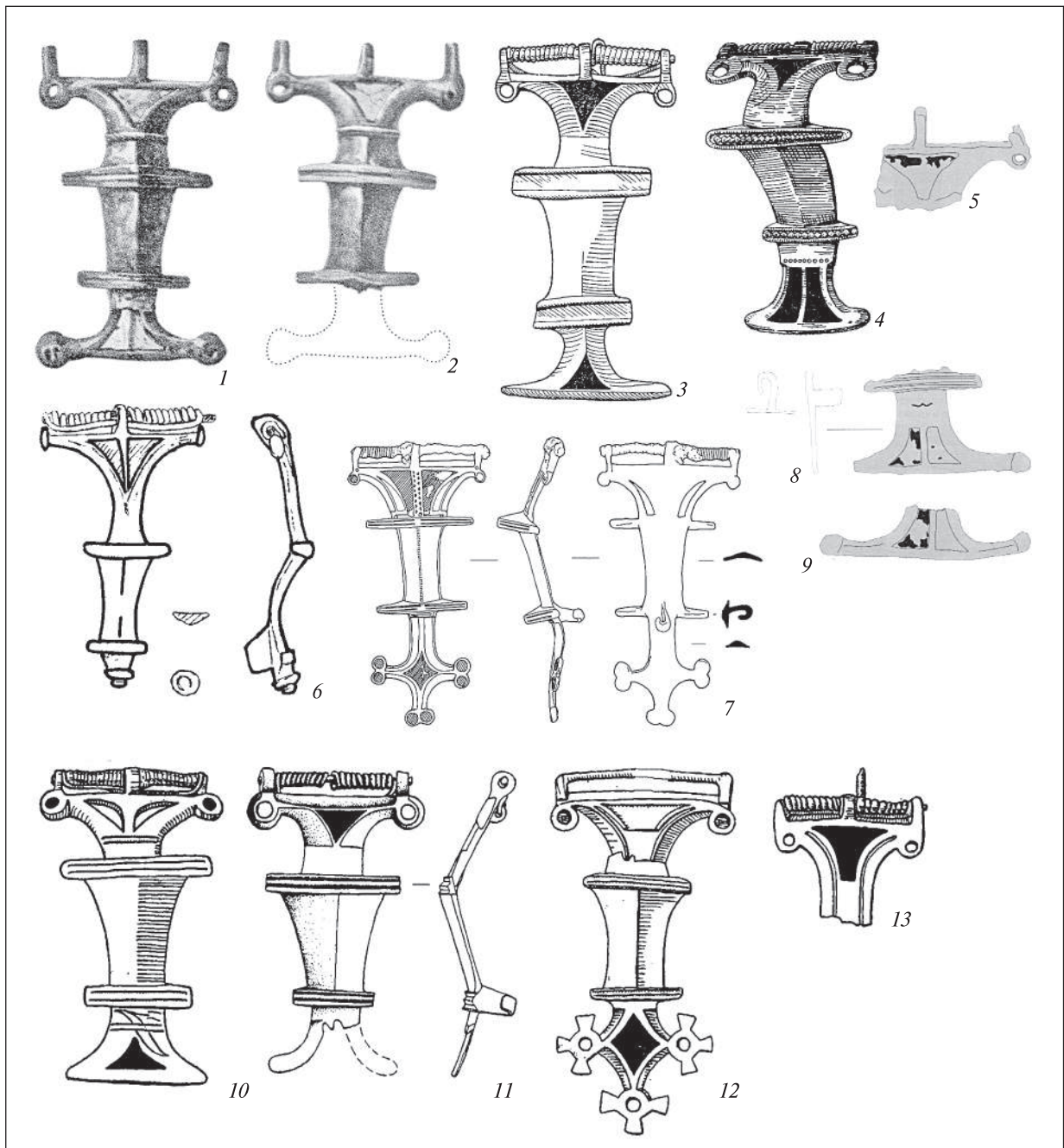

Рис. 3. Аналогії фібулі із Великої Рублівки: 1, 2 — Двораки Пікути; 3, 4 — Ромашки; 5, 8, 9 — Грідасов; 6 — Межигір'я; 7 — Брянськ (Усхуськ); 10 — Григорівка; 11 — Леськи; 12 — Камунта; 13 — Дуна

лунниць (Корзухина 1978, с. 69; Обломский, Терпиловский 2007, с. 124, рис. 155, 5, 6). Втім, в каталозі знахідок Г. Ф. Корзухіної фігурують два пункти, що розташовані поблизу с. Велика Рублівка. Це с. Лихачівка (де виявлено дві трапецієподібні підвіски) та Рублівка (де виявлено золотий браслет та кілька солідів кінця IV — початку V ст.) (Корзухина 1978, с. 69).

Дві трапецієподібні підвіски дослідниця зараховувала до старожитностей кола виїмчастих емалей. Однак біля «слободи Лихачівки» знайдено також пальчасту фібулу та Т-подібну

накладку (Зарецкий 1888; Корзухина 1996, с. 395), що належать до старожитностей третьої чверті I тис. н. е. Тому не виключено, що й трапецієподібні підвіски презентують добу раннього середньовіччя, принаймні одна з них має досить широкий хронологічний діапазон побутування (Супруненко та ін. 2016, с. 104—106). А от знахідки із Рублівки належать до старожитностей гунського часу (кінця IV — початку V ст.) (Терпиловський 1998, с. 47; Гаври-тухін 2007а, с. 33; Радюш, Щеглова 2012, с. 46; Кодацький, Мизгін 2014, рис. 11, 25).

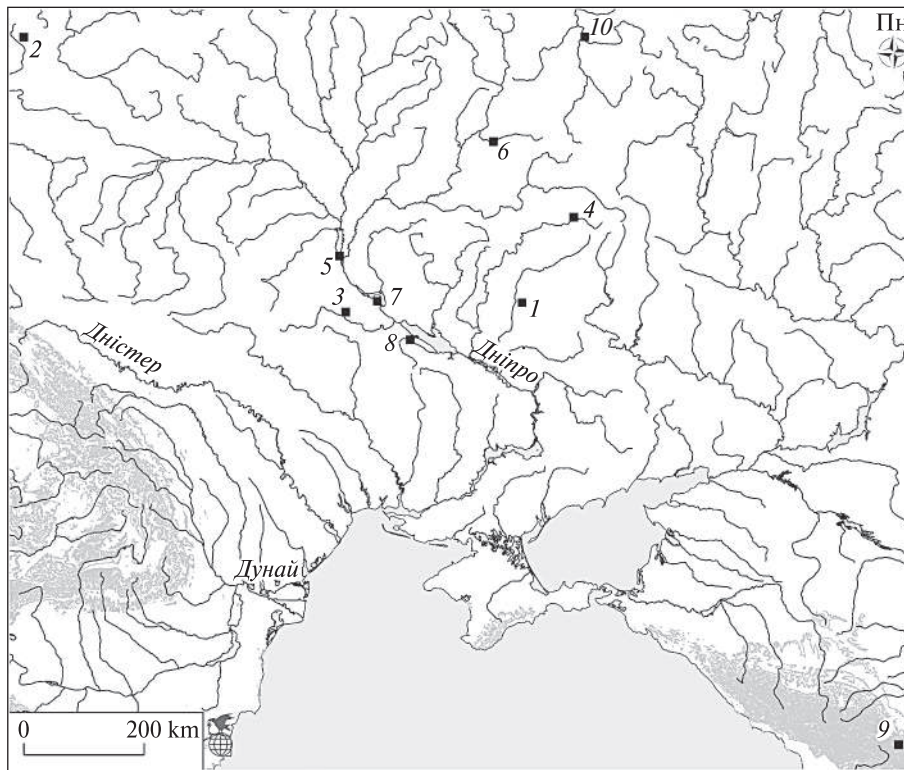

Рис. 4. Карта поширення аналогій фібулі із Великої Рублівки: 1 — Велика Рублівка; 2 — Двораци Пікути; 3 — Ромашки; 4 — Грідасов; 5 — Межигір'я; 6 — Брянськ (Усухськ); 7 — Григорівка; 8 — Леськи; 9 — Камунта; 10 — Дуна

Ще два місцезнаходження виїмчастих емалей є в долині Орелі: лунниця з поселення Йосипівка, уроч. Плєж (Телегін, Бєляєва 1975, с. 98, рис. 2, 20; Обломський, Терпиловський 2007, с. 131) та дві Т-подібні фібули з Шедєєв, уроч. Ігнатівка (Супруненко, Кулатова 2011, с. 326—327). Причому, одна з них належить до пізніх модифікацій, а от до іншої, з виступами-валиками, розчленованими скошеними нарізами (Кулатова, Супруненко 2013, с. 97—98, рис. 7), аналогій поки що не знайдено. Подібний орнамент характерний для манжетоподібних браслетів³ поселення Заозер'я у верхів'ях Західної Двини (Лопатин, Фурсьєв 2007, с. 61, рис. 26, 10), Пакачіне-Дембай в Прибалтиці (Корзухина 1978, с. 34, 80, табл. 26, 3), із Курської області (Радюш 2010, с. 7, 12, рис. 5, 2) та із скарбу із Лук'янчикова в Подонні (Акимов, Ененко 2012, с. 132—133, рис. 3, 2б, 2в). Однак, фрагмент виробу із Шедєєвого прямий, не профільований, тому його приналежність до кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей є дискусійною.

Таким чином, уламок Т-подібної фібули є однією з південніших знахідок предметів з емаллю у Дніпровському Лівобережжі, можна

припускати, що він походить з поселення відповідного часу.

Інша знахідка, яку передали до «Більського» заповідника є трьохпальчата фібула із околиць с. *Драни* Зіньківського району Полтавської області.

Застібка являє собою уламок верхньої частини бронзової фібули з трьома чітко виділеними «пальцевими» відростками з плоским щитком. Місця стику «пальців» і щитка виділені тоненьким канелюром. Профільована дужка коротка. У місцях з'єднання із щитком і ніжкою (що не збереглася) є ряди канелюрів. На фібулі із зворотного плаского боку є рештки кріплення для вісі залізної пружини, залишки якої прикипіли до щитка. На дужці наявні сліди тесання грабіжниками, які намагалися з'ясувати, з якого металу виготовлена знахідка. Розміри щитка: 2,9 × 2,0 см, загальна довжина виробу 3,3 см, ширина дужки 0,8 см (рис. 1, 2; 2, 2).

Подібні фібули більшість дослідників відносять до перехідного типу від двопластинчатих до пальчастих. Найбільш схожі до даної фібули знахідки із Теремців та Східного укріплення Більського городища (рис. 5, 3).

Зокрема, масивна бронзова фібула з більш вираженими «пальцевими» відростками похо-

³ Каталог подібних знахідок був складений А. Битнер-Врублевською (Битнер-Врублевська 2017).

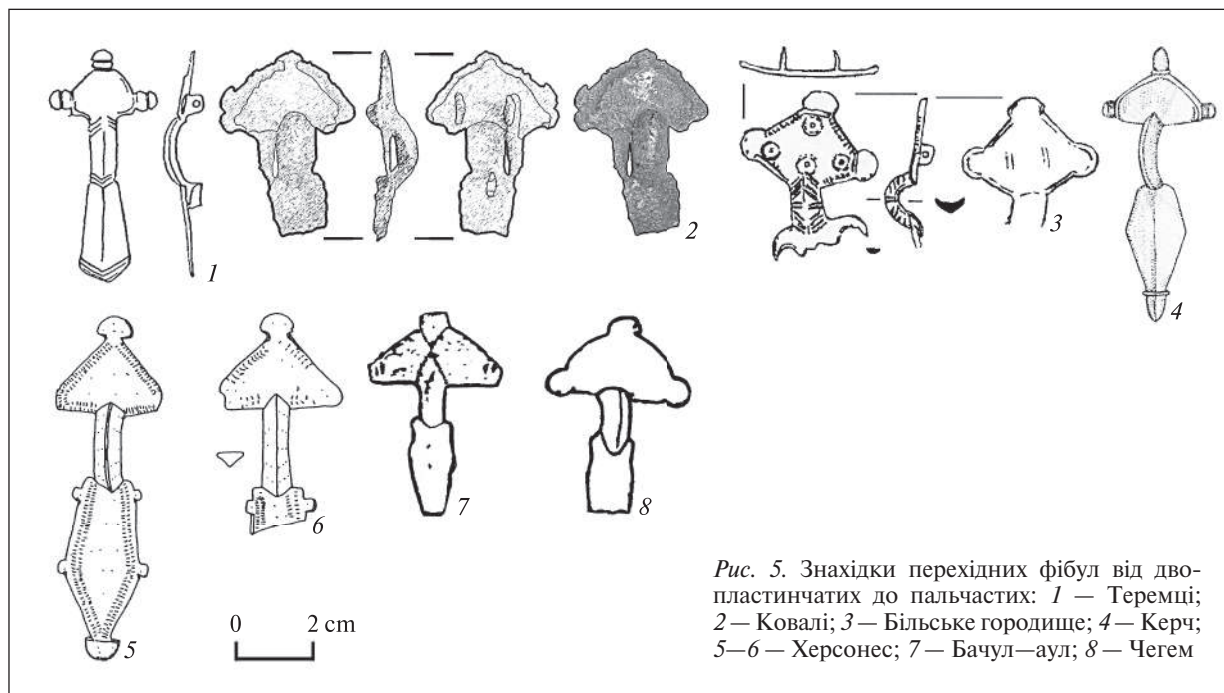

Рис. 5. Знахідки перехідних фібул від дво-пластинчатих до пальчастих: 1 — Теремці; 2 — Ковалі; 3 — Більське городище; 4 — Керч; 5—6 — Херсонес; 7 — Бачул-аул; 8 — Черем

дить із поселення Теремці, житло 14. В.Д. Баран відносить цю знахідку до перехідного типу від двопластинчатих до пальчастих і датує її першою половиною V ст. (Баран 2008, с. 24, рис. 18, 16). Є.Л. Гороховський вважає цю фібулу трьохпальчастою і датує приблизно другою половиною V ст. (Гороховський 1999, с. 11—14). М.Б. Шукін та О.В. Шаров вважають, що ця знахідка належить до двопластинчатих з трьома кнопками на головці (Шукін, Шаров 2000, с. 381). І.О. Гавритухін припускає, що теремцівська фібула тотожна з двопластинчатими фібулами Амброз/варіанту IAA (Амброз 1966, с. 81—82) і датує її серединою V ст. (Гавритухін 2005, с. 405—406).

Досить близькою до теремцівської знахідки є позолочена фібула з могильника Веймар, поховання 1 (Німеччина), що належить до південнорусько-дунайського типу й побутує приблизно IV/V ст. (Bohn-Blancke 1973, S. 342, F. 59).

Досить схожу знахідку, що зберігається в приватній колекції, опублікував І.О. Гавритухін. За легендою, вона походить із Східного укріплення Більського городища⁴. Являє собою

фрагмент фібули із скошеними краями головної пластини, що «здвинули» бокові кнопки від рівня з'єднання її і дужки. І.О. Гавритухін зазначає, що аналогічні ознаки представлені у низці варіантів центрально- та західноєвропейських серій фібул (Гавритухін 2007, с. 31, рис. 22: 10). Однак, на відміну від екземпляра із Більська, європейські зразки прикрашені кербшнитною орнаментациєю і не мають на ніжці крючковидних виступів. Відомі і одиничні зразки із такою ж головною пластиною, прикрашені циркульним орнаментом, але без крючків на ніжці чи із крючковидними виступами, але з кнопками, розташованими на рівні початку дужки. Датуються такі фібули другою половиною V ст. (Гавритухін 2007, с. 31), знахідка із Більська вказує на «західні» культурні імпульси.

У 2014 р. в околицях с. Ковалі Хорольського району було виявлено уламок верхньої частини бронзової фібули з ледь помітними трьома «пальцевими» відростками з плоским щитком (рис. 5, 2). Краї щитка нерівні (напівфабрикат?). Виріб після відливки не обточений (заготовка), не зняті напливи металу. Профільована дужка звужена. На фібулі зі зворотного плоского боку є рештки петлі для кріплення осі пружини та залишки голки (?). На щитку та звуженій спинці виявлено сліди тесання грабіжниками, які намагалися з'ясувати, з якого металу виготовлена знахідка. Розміри щитка $3,4 \times 2,3$ см, загальна довжина виробу 4,6 см, ширина ніжки 1,5 см (Володарець-Урбанович 2015, с. 96, рис. 2, 9).

⁴ На Східному укріпленні Більського городища є матеріали пенківської культури (Шрамко 1980; Шрамко, Задніков 2014). Однак, пальчаста фібула з каймою із пташиних голів (Родинкова 2004, с. 234) вказує на період другої половини VI—VII ст. — період побутування прикрас характерних для першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою (Щеглова 1990).

Подібні вироби відомі і в Центральному Передкавказзі та Північно-Східному Кавказі (Чегем та Бачил-аул). За класифікацією А. В. Мاستикової, такі застібки належать до категорії місцевих дериватів двупластинчастих фібул східногерманської традиції, що мають напівкруглу голівку (що часто має три виступи — деградовані «пальці») та ромбічну, розширену у верхній та середній частині ніжку. Хронологія цих прикрас вкладається в період від середини V — до середини VI ст. (Мастыкова 2009, с. 54—55).

Ще одна трьохпальчата знахідка походить із Керчі (Айбабин 1990, рис. 10, 9; Гороховський 1999, с. 71), більш-менш подібні — з Херсонеса (Казанський 2006, рис. 6, 3, 4).

Знахідка із Дранів цікава тим, що є індикатором раннього періоду пеньківської культури. Тож важливим буде подальший пошук пам'ятки, із якої вона походить, та дослідження мікрорегіону в цілому.

Також, А.Л. Щербанем було отримано кілька знахідок (уламки люстерок пізньосарматської культури та фрагмент замка від скриньки), що походять з черняхівського поселення. Воно розташоване на південь від с. *Устименки*, в балці Емцева. Балка тягнеться із заходу на схід і в місці з'єднання із балкою Кухтянка переходить у балку Безладовка. Відкрите ним же у 2013 р. поселення постійно піддається розграбуванню сучасними скарбощукачами.

Уламки двох люстерок із невисоким, трикутним в перетині, бортиком та сарматськими тамгами на зовнішній поверхні. Розміри першого уламка: $4,5 \times 2,0$ см, діаметр 5,2 см, товщина 0,1 см, загальна висота бортика 0,2 см. На ньому залишилися лише два відростки із завитками на кінцях, що розвернуті в різні сторони. Розміри другого уламка: $3,0 \times 2,6$ см, діаметр 5,2 см, товщина 0,2 см, загальна висота бортика 0,3 см. На ньому зберігся фрагмент тамги у вигляді двох завитків, розвернутих у одну сторону (рис. 1, 4, 5; 2, 4, 5).

Фрагменти бронзових люстерок, ймовірно, належать до сарматського часу (Хазанов 1963). Принаймні серед кавказьких (Мастыкова 2009, с. 83—87), кримських ранньосередньовічних та салтівських дзеркал (Плетнева 1967, рис. 37; 1989, с. 100—106; Иченская 1982, с. 151—163), аналогії знайти не вдалося. В якості визначальної ознаки було залучено наявність тамги на одному із боків. Враховуючи це, люстерко напевно чи було із центральною петлею із зворотньої сторони. То ж скоріш за все, цей був виріб-підвіска із боковою петлею. Саме дві ознаки

(бокова петля та тамга) і було використано у якості пошуку аналогій.

Аналогічне фрагментоване люстерко виявлене у північного краю ями, на рівні долівки будівлі 12 із поселення балка Яцева (Брайчевская 1963, с. 253, рис. 3, 9). Сама пам'ятка багатшарова, але присутні на ній і матеріали, що належать пізньоримському часу.

Уламок дзеркала, відлитого з олов'янистої бронзи, походить із околиць с. Глинська Зіньківського району Полтавської області (Радченко, Супруненко 2015, с. 156, рис. 2, 1/). Воно має діаметр 4,5 см, прикрашене по краю двома концентричними колами, простір між якими заповнений прямими радіально розташованими рисками. У центрі розміщено два промені від лівосторонньої свастики із рельєфною крапкою по центру. О.Б. Супруненко вважає знахідку виробом салтівської культури, однак аналогії наведені автором не надто переконливі, на хазарських дзеркалах тамги відсутні і навпаки поширені на могильниках пізньосарматської культури.

Так, наприклад, люстерка із тамгами⁵ виявлені в Дивізійському могильнику, курган 2, поховання 1⁶ (Субботин, Дзиговский 1990, с. 2—4, рис. 3, 9; Васильев, Савельев 2008, рис. 2, С, 2), Василівському могильнику, курган 27, поховання 1 (Субботин, Дзиговский 1990а, с. 14—15, рис. 13, 4), могильнику Кубей, курган 3, поховання 1 (Субботин, Дзиговский 1990а, с. 16—17, рис. 15, 10), могильнику Курчі (Фокеев 1986, с. 160) в Північно-Західному Причорномор'ї; на могильниках Дружне (рос. Дружное), могили 24, 33 та 67, південний підбій, поховання 4, 5 (Храпунов 2002, с. 23, 30—31, 41, рис. 108, 14; 118, 1; 167, 10), Усть-Альма (Высотская 1994, с. 116—119, рис. 35), поховання 928 (Пуздровский 2013, с. 63, рис. 2, 4), 995, підбій 2 (Труфанов 2012, с. 79—80, рис. 10, 1), склеп 736 (Пуздровский, Соломоненко 2007, с. 212, рис. 12, 27, 28), Завітне (рос. Заветное), могила 310, підбій 1, 323 (Зайцев и др. 2007, рис. 17, 14), Нейзац, поховання 235, 258 (Храпунов 2011, с. 37—38, рис. 34, 15, 17), могила 139, поховання 1 (Vasil'yev 2013, fig. 1, 17), Опушки (Храпунов, Стоянова 2013, с. 188, рис. 3, 12), могильнику Неаполя Скіфського (Сымонович 1983, с. 96—97, табл. XLII); на могильнику «Західні могили»

⁵ Зібрати та каталогізувати всі сарматські дзеркальця із схожими тамгами виходить за межі даної роботи.

⁶ В різних публікаціях ця знахідка прорисована по-різному. У варіанті, який пропонують О.О. Васильєв та О.К. Савельєв, тамга досить близька до зображень із Устименок та балки Яцева.

Рис. 6. Карта поширення аналогів фібулі із Дранів: 1 — Драни; 2 — Більськ; 3 — Ковалі; 4 — Теремці; 5 — Керч; 6 — Херсонес; 7 — Бачул—аул; 8 — Чегем

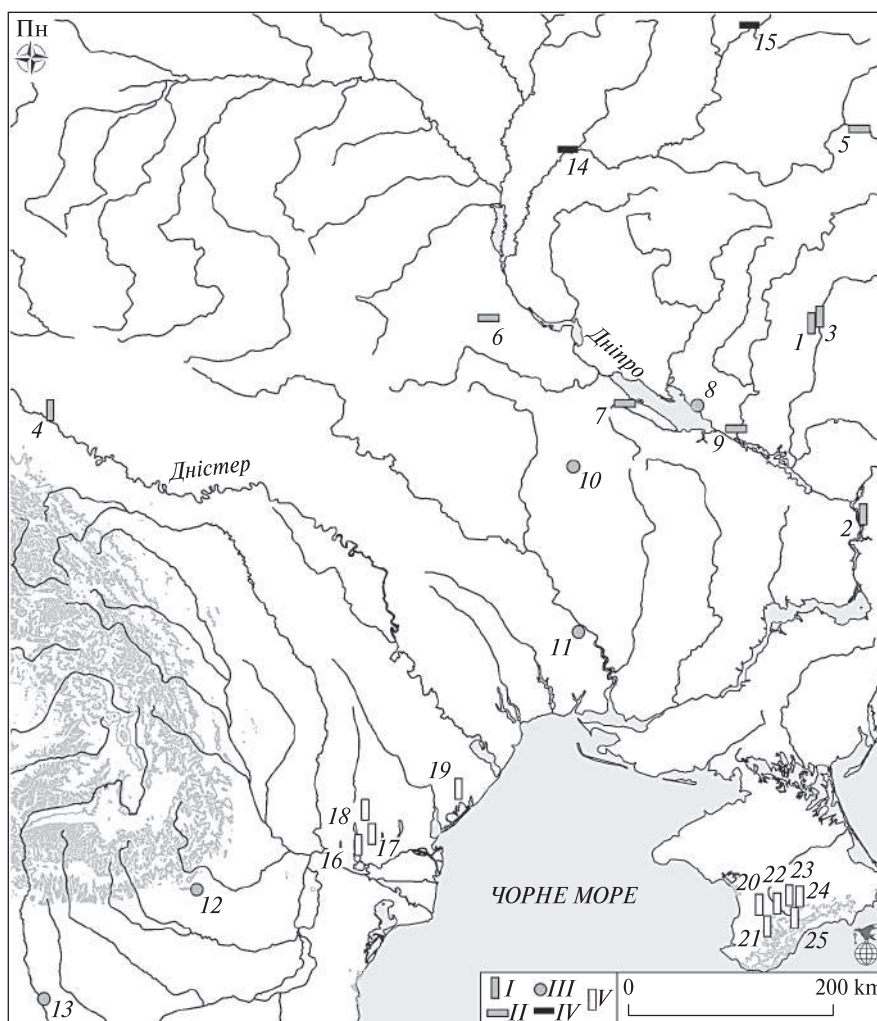

Рис. 7. Карта поширення люстерок. Умовні позначення: I — знахідки дзеркал із боковою петлею на черняхівських пам'ятках; II — знахідки дзеркал із петлею із зворотної сторони на черняхівських пам'ятках; III — знахідки дзеркал невизначеного типу на черняхівських пам'ятках; IV — знахідки дзеркал із петлею із зворотної сторони на київських пам'ятках; V — знахідки дзеркал із боковою петлею на пізньосарматських пам'ятках. Пам'ятки: 1 — Устименки; 2 — балка Яцева; 3 — Глинськ; 4 — Дем'янів II; 5 — Николаївка; 6 — Барахтянська Вільшанка; 7 — Леськи; 8 — Кагамлик; 9 — Дмитрівка III; 10 — Маслово; 11 — Городок; 12 — Петроаселе; 13 — Дрегенешт-Олт; 14 — Ульянівка; 15 — Брянськ; 16 — Курчі; 17 — Василівський могильник; 18 — могильник Кубей; 19 — Дивізійський могильник; 20 — Усть-Альминський; 21 — Заветное; 22 — Неаполя Скіфський; 23 — Опушки; 24 — Нейзац; 25 — Дружное

Рис. 8. Карта поширення скоб провінційно-римського типу від скриньок на півдні Східної Європи: 1 — Устименки; 2 — Городок-Миколаївка; 3 — Війтенки; 4 — Нейзац; 5 — Дружное; 6 — Усть-Альминський; 7 — Заветное; 8 — Неаполь Скіфський

(рос. Западные могилы), курган 23, поховання 1 та Сидори (рос. Сидоры), курган 11, поховання 1 (Кривошеев, Скрипкин 2011, рис. 2, 17; 3, 3) в Поволжі. Ці комплекси належать до пізньосарматської культури, а самі вироби — до модифікації типу IX за А.М. Хазановим (Хазанов 1963, с. 65—67, рис. 4).

Подібні вироби датуються в Криму від останньої чверті I ст. до кінця III ст. (Труфанов 2007, с. 180; рис. 6), хоча І.Н. Храпунов зазначає, що побутують такі аксесуари і в гунський час (Храпунов 2002, с. 41; Казанский 2010, рис. 4, 4).

На жаль, через фрагментарність виробів неможливо реконструювати тамги, зображені на люстерках, та визначити їх, за С.О. Яценком (Яценко 2001).

А от на черняхівських пам'ятках дзеркала не дуже поширені (рис. 7) (Магомедов 2001, с. 85). Для частини виробів визначити тип неможливо. Це знахідки із Маслово, поховання 71 (Петров 1964, с. 140), Кагамлик (Рутковская 1979, с. 341), Городок (Магомедов 2001, с. 85), Дрегенешт-Олт, поховання 13 (Trohani, Zorzoliu 1983, p. 218—220) та Петроаселе, поховання 27 (Constantinescu și altele 2004, p. 234).

Інші належать до типу із центральною петлею із зворотної сторони: поселення Дмитрівка III (Башкатов 2010, с. 236, рис. 13, 8), Леськи (Смиленко, Брайчевский 1967, с. 59, рис. 16, 4; 18, 7) та Николаївка (Радюш 2008, с. 192—193, рис. 4, 7; 2012, рис. 2, 2I). До цієї ж категорії належить вироби із ареалу київської культури: поселення Ульянівка, житло 1 (Терпиловский 1981, с. 30—31; табл. 10, 2) та в складі Брянського скарбу східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (Ахмедов, Обломский, Радюш 2015, с. 156, рис. 7, 9).

Лише знахідка із черняхівського поселення Дем'янів II, яма 8 (1987) (Баран, Гопкало 2006, с. 41, 72, рис. 14, 27, табл. 24, 6), імовірно, належить до того ж типу, що і знахідка із Устименок.

Деталь запору (скоби) замка провінційно-римського типу від скриньки у вигляді пластини, що звужувалася донизу. Нижня частина повернута під прямим кутом і має прямокутний отвір («ригель»). Із зовнішнього боку виріб орнаментовано двома подвійними концентричними колами. Нижня частина цієї пластини вставлялася в отвір на накладці, всередині в неї поворотом ключа всовувався засов замка (рис. 1, 3; 2, 3).

Рис. 9. Карта розташування поселення пеньківської культури в смт Опішне

Скриньки із подібними механізмами широко представлені на пізньоримських могилянках Криму: Нейзац, могила 31, 102, 209 (Храпунов 2011, с. 40, рис. 36, 3, 5), Дружне, могила 24 (найбільш близька аналогія) (Храпунов 2002, с. 55—56, рис. 111), Усть-Альминський некрополь (Высотская 1994, с. 121—123, табл. 6, 21; 8, 15; 14, 50; 17, 13; 42, 2, 3), склеп 736 (Пуздровский, Соломонович 2007, с. 211, рис. 8, 9), Заветное, могила 307, підбій 2, 311, 323 (Зайцев и др. 2007, с. 253, 255—256, 259—260, рис. 17, 14; 20, 5; 27, 23), Неаполь Скіфський (Сымонович 1983, с. 88—89, табл. XXIV, 3, 39). В ареалі черняхівської культури відомі лише дві аналогічні знахідки із могильників: Городок поховання 11 (Магомедов 2010, с. 176, 179, рис. 6, 5; Милашевський 2016, с. 88) та Війтенки (Ljubičev 2016, abb. 5, 3), хоча вони відрізняються від знахідки із Устименок (рис. 8).

Ці знахідки вказують на контакти носіїв черняхівської культури із сарматами (аланами) та інкорпорацію останніх у черняхівське суспільство (Магомедов 1999; 2000; Любичев 2011; 2013). До того ж, в Нижньому Поворсклі, є кілька сарматських пам'яток чи пам'яток із сарматським компонентом першої половини I тис. н. е. — Сторожеве (Коваленко, Луговий 2008; 2009; 2016) та Кантемирівка (Рудинський 1930; Махно 1952). В долині р. Оріль Клімівка (Супруненко 1990, с. 16; рис. 29; 30). То ж у Нижньому Поворсклі та Пооріллі перебування сарматських племен засвідчено археологічно. Так само

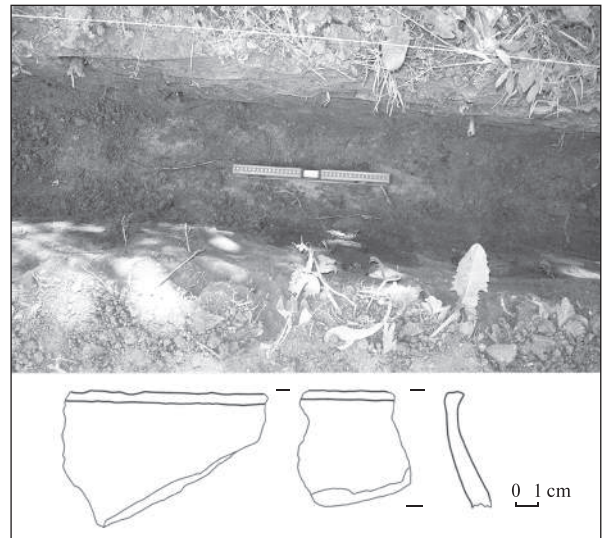

Рис. 10. Господарська яма пеньківської культури на садибі музею ляльки-мотанки та фрагменти кераміки пеньківської культури

як і в Дніпровському Лівобережжі на пам'ятках черняхівської культури пізньоскіфські/сарматські елементи доволі репрезентативні, хоча на поселенських структурах їх доволі мало (Любичев 2013, рис. 1). Саме цим і привертають увагу знахідки із поселення Устименки.

Також, влітку 2016 р. під час господарчих робіт на садибі музею ляльки-мотанки в смт **Опішне** (рис. 9), в траншеї, було виявлено контури господарської ями. Поруч, в культурному шарі, виявлено уламки ліпного посуду, що належить до пеньківської культури. На це, зокрема, вказує знахідка вінця горщика із найбільшим розширенням у верхній частині чи посередині тулуба, із невеликими домішками шамоту (рис. 10). Також було виявлено фрагменти глиняної обмазки.

Отже, знахідки із Нижнього Поворскля, виявлені в 2016 р., заслуговують на особливу увагу, оскільки донедавна цей мікрорегіон був «білою плямою» щодо доби Великого розселення народів. Актуальним залишається з'ясування археологічного контексту, із яким пов'язані ці предмети, в тому числі проведення стаціонарних археологічних досліджень.

Автори щиро вдячні І.І. Коросту та О.М. Шапорді за можливість ознайомитися і опублікувати знахідки із Великої Рублівки та Дранів, а також Є.Л. Гороховському, О.В. Гопкало, О.М. Дерев'янко, О.С. Милашевському, А.М. Обломському та Т.І. Слободян за надані зауваження та консультації.

- Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*. 1990, вып. I, с. 3—86, 175—241.
- Акимов Д.В., Ененко Е.А. Случайные находки вещей римского времени в пределах лесостепного Подонья. *Stratum plus*. 2012, № 4, с. 127—137.
- Амброз А.К. Южные художественные связи населения Верхнего Поднепровья в VI в. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1970, вып. 176, с. 70—74.
- Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Брянский клад вещей с выемчатыми эмалями (предварительная публикация). *Российская археология*. 2015, № 2, с. 146—166.
- Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. Київ, 2008а.
- Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. Київ: Інститут археології, 2006.
- Башкатов Ю.Ю. Новые исследования черняховских памятников на Юге Среднего Поднепровья. *Germania—Sarmatia II: сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы посвященный памяти М.Б. Шуклина* (ред. О.А. Щеглова, М. Казанский, В. Новаковский). Калининград, 2010, с. 215—239.
- Битнер-Врублевская А. Невеста издалека? Импортный браслет из Кживули под Суwalkами (северо-восточная Польша). *Раннеславянский мир*. 2017, № 19, с. 161—172.
- Брайчевская А.Т. Поселение у балки Яцева. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1963, вып. 108, с. 251—282.
- Васильев А.А., Савельев О.К. Переход от начального к финальному этапу позднесарматской культуры в междуречье Днестра и Дуная (хронологический аспект). *GERMANIA-SARMATIA. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов* (ред. Клаус Карнап-Борнхайм). Калининград, 2008, с. 29—43.
- Володарец-Урбанович Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*. 2015, № 3, с. 87—106.
- Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. Киев, 1994.
- Гавритухин И.О. Ингумации, связанные с культурой оседлого населения, и отдельные находки постгунского времени. *Раннеславянский мир*. 2007, № 9, с. 30—33.
- Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с датированными вещами. *Archeologia o początkach Słowian* (eds. P. Kaczanowski, M. Parczewski). Kraków, 2005, s. 401—461.
- Гавритухин И.О. Ингумации, связанные с культурой оседлого населения, и отдельные находки постгунского времени. *Раннеславянский мир*. 2007, № 9, с. 30—33.
- Гавритухин И.О. Комплексы элиты V в. *Раннеславянский мир*. 2007а, № 9, с. 33—37.
- Гороховский Е.Л. О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья. *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры* (ред. В.Д. Баран). Київ, 1982, с. 115—151.
- Гороховский Е.Л., Кубышев А.И., Терпиловский Р.В. Украшения круга выемчатых эмалей из села Воронькив на Киевщине. *Сто лет черняховской культуре* (ред. М.Е. Левада). Киев, 1999, с. 144—149.
- Гороховский Е.Л. Дві архайчні пальчасті фібули з Середньої Наддніпрянщини. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* (ред. Р.В. Терпиловський). Київ; Львів, 1999, с. 68—72.
- Зайцев Ю.П., Волошинов А.А., Кюнелът Э., Масыкин В.В., Мордвинцева В.И., Фирсов К.Б., Флесс Ф. Позднескифский некрополь Заветное (Алма-Кермен) I—III вв. н. э. В Юго-Западном Крыму. Раскопки 2004 г. *Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Татьяны Николаевны Высотской* (ред. В.И. Мордвинцевой, Ю.П. Зайцев). Симферополь, 2007, с. 249—290.
- Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки. *Харьковский сборник за 1888 год*. 1888, вып. 2, с. 229—246.
- Иченская О.В. Орнаментация зеркал Салтовского могильника. *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры* (ред. В.Д. Баран). Київ, 1982, с. 151—174.
- Казанский М.М. Германцы в Юго-Западном Крыму в позднеримское время и в эпоху Великого переселения народов. *Готы и Рим* (ред. Р.В. Терпиловский). Киев, 2006, с. 26—41.
- Казанский М.М. Ранние погребения гуннов в Северном Причерноморье и на Среднем Дунае. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2* (ред. А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин). Тула, 2010, вып. 2, с. 119—127.
- Коваленко О.В., Луговий Р.С. Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2008, № 1—2, с. 34—44.
- Коваленко О.В., Луговий Р.С. Сторожівський курганний могильник. *Ostrogothica. Археологія Центральної і Восточної Європи пізньоримського часу і Епохи Великого переселення народів. Сборник научных трудов к 10-летию Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина* (ред. К.В. Мызгин). Харьков, 2009, с. 174—179.
- Коваленко О.В., Луговий Р.С. Пізньосарматські поховання Сторожівського могильника (за матеріалами розкопок 2012 р.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2016* (ред. О.Б. Супруненко). Київ, 2016, с. 132—139.
- Кодацький С.В., Мизгін К.В. Новий скарб римських денаріїв з околиць с. Старі Валки. *Від венеців до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття* (ред. Г.Ю. Івакін). Київ; Харків, 2014, с. 225—244.
- Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. Москва, 1978.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*. 1996, вып. V, с. 352—435, 586—705.
- Кравченко Н.М. Поховання V ст. н. е. з с. Вільшанки на Київщині. *Середні віки на Україні* (ред. Ф.П. Шевченко). Київ, 1971, вип. 1, с. 75—79.
- Кривошеев М.В., Скрипкин А.С. Формирование и развитие позднесарматской культуры в Нижнем Поволжье (по данным погребального обряда). *Погребальный обряд ранних кочевников Евразии: Материалы VII Международной научной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории» (11—15 мая 2011 г., Ростов-на-Дону, Кагальник)* (ред. Л.Т. Яблонский, С.И. Лукьяшко). Ростов-на-Дону, 2011, с. 75—85.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля. *Старожитності Лівобережного*

- го Подніпров'я — 2013 (ред. О.Б. Супруненко). Київ; Полтава, 2013, с. 82—105.
- Левченко Д.И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмальями. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку в Європі* (ред. О.Б. Супруненко). Полтава, 1996, с. 162—163.
- Лопатин Н.В., Фурасьев А.Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III—V вв. н. э. Москва, 2007.
- Любичев М.В. Погребения с позднескифскими / сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в Днепро-Донецкой лесостепи. *Черняхівська культура: матеріали досліджень* (ред. О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін). Київ; Луцьк, 2011, с. 33—52.
- Любичев М.В. Позднескифский / сарматский компонент в черняховской культуре в Лесостепи между Днепром и Северским Донцом: особенности проявления. *Варварский мир Северопонтийских земель в сарматскую эпоху* (ред. Е.В. Смынгына). Киев, 2013, с. 110—135.
- Магомедов Б.В. Сарматы у складі черняхівської культури. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* (ред. Р.В. Терпиловський). Київ; Львів, 1999, с. 132—142.
- Магомедов Б. Сарматские элементы в черняховском погребальном обряде. *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa* (eds. Magdalena Maczynska, Tadeusz, W. Grabarczyk). Łódź, 2000, s. 392—405.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001.
- Магомедов Б.В. Знахідки предметів римського імпорту з металу на черняхівських пам'ятках України. *Археологія і давня історія України*. 2010, вип. 2, с. 174—182.
- Мастыкова А.В. Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э. Москва, 2009.
- Махно Є.В. Кантемирівське поселення та могильник полів поховань. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952, вип. 3, с. 231—241.
- Милашевський О.С. Замки, ключі та деталі скриньок у черняхівській культурі. *Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І.С. Винокура* (ред. О.В. Петраускас, О.В. Гопкало, С.А. Горбаненко). Київ, 2016, с. 69—88.
- Мыц В.Л., Лысенко А.В., Шукин М.Б., Шаров О.В. Чатыр-Даг — некрополь римской эпохи в Крыму. Санкт-Петербург, 2006.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Предметы уборы с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г.Ф. Корзухиной, И.К. Фролова и Е.Л. Гороховского). *Раннеславянский мир*. 2007, 10, с. 113—141.
- Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1964, 116, с. 118—167.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва, 1967.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Пуздровский А.Е., Соломоненко А.Е. Грунтовый склеп I—II вв. н. э. С предметами из дерева из Усть-Альминского некрополя. *Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Татьяны Николаевны Высотской* (ред. В.И. Мордвинцевой, Ю.П. Зайцев). Симферополь, 2007, с. 207—228.
- Пуздровский А.Е. Детское погребение с граффити-посвящением на краснолаковой тарелке из Усть-Альминского некрополя. *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. — IV в. н. э.)* (ред. И.Н. Храпунов). Симферополь; Бахчисарай, 2013, I, с. 60—69.
- Радченко М.О., Супруненко О.Б. Знахідки з округи Глинського городища. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013* (ред. О.Б. Супруненко). Київ; Котельва, 2014, с. 149—159.
- Радюш О.А. Новые памятники III—V вв. в Курском Посеймье. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и великого переселения народов* (ред. А.Н. Наумова). Тула, 2008, вып. 1, с. 181—208.
- Радюш О.А. Снаряжение всадника, украшения, детали роков круга Восточноевропейских выемчатых эмалей в бассейне верхнего течения Псла и Сейма. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2* (ред. А.М. Воронцов, И.О. Гавритухин). Тула, 2010, вып. 2, с. 5—18.
- Радюш О.А. Новые данные о культурных трансформациях конца IV—V вв. на границе Лесостепи и Леса на Днепровском Левобережье. *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства* (ред. О.А. Щеглова, В.М. Горюнова). Санкт-Петербург, 2012, с. 188—193.
- Радюш О.А., Щеглова О.А. Волниковский «клад» и Курское Посеймье в эпоху Великого переселения народов. Курск, 2012.
- Родинкова В.Е. Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов. *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье* (ред. В.М. Горюнова, О.А. Щеглова). Санкт-Петербург, 2004, с. 233—243.
- Рудинський М.Я. Кантамирівські могили римської доби. *Записки Всеукраїнської археологічної комісії*. 1930, 1, с. 127—158.
- Рутковский Л.М. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина). *Slovenska archeologia*. 1979, XXVII/2, s. 317—364.
- Смиленко А.Т., Брайчевский М.Ю. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967, вып. 139, с. 35—61.
- Спицын А. Предметы съ выемчатою эмалью. Санкт-Петербург, 1903.
- Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганные могильники Дивизийский и Белолесский. Киев, 1990, II.
- Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганные могильники Васильевский и Кубей. Киев, 1990а, III.
- Супруненко А.Б. Археологические памятники Карловского района Полтавской области. Каталог. Полтава, 1990.
- Супруненко О.Б., Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*. 2016, 1, с. 91—131.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Знахідка кола виїмчастих емалей з Поорілля. *Археологічні дослідження на Україні в 2010 г.* Київ; Полтава, 2011, с. 326—327.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). Киев, 1983.
- Телегін Д.Я., Беяева С.О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі. *Археологія*. 1975, вип. 18, с. 95—107.

- Терпиловский, Р. В. 1984. Ранние славяне Подесенья III—V вв. Киев.
- Терпиловський Р.В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н. е. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1998, № 1—2, с. 44—49.
- Труфанов А.А. Зеркала-подвески первых веков н. э. из могильников Крымской Скифии. *Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Татьяны Николаевны Высотской* (ред. В.И. Мордвинцевой, Ю.П. Зайцев). Симферополь, 2007, с. 173—186.
- Труфанов А.А. Новые данные о Усть-Альминском могильнике. *Stratum plus*. 2012, № 4, с. 65—96.
- Фокеев М.М. Типы сарматских могильников с Буджакской степи. *Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья* (ред. В.Н. Станко). Киев, 1986, с. 157—161.
- Хазанов А.М. Генезис сарматских бронзовых зеркал. *Советская археология*. 1963, № 4, с. 58—71.
- Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). Lublin, 2002.
- Храпунов И.Н. Некоторые итоги исследования могильника Нейзац. *Исследования могильника Нейзац* (ред. И.Н. Храпунов). Симферополь, 2011, с. 13—113.
- Храпунов И.Н., Стоянова А.А. Три подбойные могилы из некрополя Опушки в Крыму. *Варварский мир Северопонтийских земель в сарматскую эпоху: сборник статей к 60-летию А.Н. Дзиговского* (ред. Е.В. Смытына). Киев, 2013, с. 184—207.
- Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську. *Археологія*. 1980, вип. 35, с. 74—79.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013* (ред. О.Б. Супруненко). Київ; Котельва, 2014, с. 5—64.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья* (ред. Р.В. Терпиловский). Курск, 1990, с. 162—204.
- Щукин М.Б., Шаров О.В. К проблеме финала черняховской культуры. *Stratum plus*. 2000, № 4, с. 369—383.
- Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва, 2001.
- Bohn-Blancke G. Gesellschaft und Kunst den Germanen. Dresden, 1973.
- Constantinescu Eugen-Marius, Stăicuț Gabriel, Grigraș Laurențiu, Liușnea Mihaela. Denisia Pietroasele, corn. Pietroasele, jud. Buzău. *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003. A XXXVIII-a Sesiune Națională de Raport Arheologice. Cluj-Napoca, 26—29 mai 2004*. Cimec, 2004, p. 234—236.
- Ljubičev Michail. Neue Funde römischen Imports in der Ostukraine. *Archäologie zwischen Römern und Bardaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. im Reich und im Barbaricum — ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Bonn, 2016, II, s. 945—953.
- Trohani de, George, Zorziolu, și Traian. O necropolă din secolul IV-lea e.n. descoperită la Drăgănești-Olt. *Cercetări Arheologice*. București, 1983, VI, p. 209—223.
- Vasilyev Aleksandr. Thin-walled Glass Beakers with Wide Mouth and Decoration of cut Ovals (Eggers 223, 224, 226, 228). *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol, 2013, p. 420—434.

Надійшла 25.04.2018

Я.В. Володарец-Урбанович¹, Ю.А. Пуголовок², А.Л. Щербань³

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, volodargrad@ukr.net, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела палеогончарства Института керамологии отделения института народоведения НАН Украины, rauidbard@ukr.net

³ Кандидат исторических наук, докторант Харьковской государственной академии культуры, старший преподаватель Кафедры музееведения и памятниковедения, kozaks_1978@ukr.net

НАХОДКИ I тыс. н. э. В ПОЛТАВСКОМ ПОВОРСКЛБЕ: ПО МАТЕРИАЛАМ РАБОТ 2016 г.

В статье публикуются находки I тыс. н. э. (вторая и третья четверть), которые были выявлены и переданы местными жителями из с. Великая Рублевка, Драны, Устименки и пгт Опошня. Находки представлены фибулами, зеркальцами, деталью замка сундука и обломками керамики.

В частности, в окрестностях с. Великая Рублевка обнаружен верхний щиток фибулы круга восточноевропейских варварских выемчатыми эмалей (рис. 1, 1; 2, 1) — перекладчатые по Г.Ф. Корзухиной, тип II или Т-образных с треугольными или крестообразными ножками развитой фазы по Е.Л. Гороховскому, вторая серия, тип II.

Трехпальчатая фибула из с. Дранов (рис. 1, 2; 2, 2) относится к переходному типу от двопластинчатых к пальчатых.

Обломки двух зеркалец (рис. 1, 4, 5; 2, 4, 5) с Устименок относятся к сарматскому времени и находят широкие аналогии среди сарматских погребений Северного Причерноморья и Крыма. Так же и деталь запора (скобы) замка провинциально-римского типа от сундука (рис. 1, 3; 2, 3), хотя есть похожие находки и на черняховских памятниках.

Также на усадьбе музея куклы-мотанки в пгт Опошня (рис. 9) выявлено поселения пеньковской культуры.

К л ю ч е в ы е с л о в а: фибула, зеркальце, замок, восточноевропейские варварские выемчатые эмалы, киевская, черняховская, пеньковская культуры.

Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych¹, Yuri A. Puholovok², Anatolii L. Scherban³

¹ Ph.D., Scientific researcher of the Department of Archaeology of Early Slavs and regional field research of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

² Ph.D., Scientific researcher, The Institute of Ceramology, the branch of the Institute of Ethnology, the National Academy of Sciences of Ukraine, yuriy.puholovok@gmail.com, raudbard@ukr.net

³ Ph.D., doctoral candidate, Senior lecturer of the Department of Museum and Cultural Heritage Studies of the Kharkiv State Academy of Culture, kozaks_1978@ukr.net

FINDS OF 1ST MILLENNIUM CE IN POLTAVA POVORSKLIA: BASED ON RESEARCH MATERIALS OF 2016

The article deals with the finds of the second and third quarters of 1st millennium CE, which were found and transferred by local residents from the villages Velyka Rublivka, Drany, Ustimenki and Opishnia. The finds are fibulae, mirrors, a detail of the chest lock and fragments of pottery. The upper shield plate of the Eastern European emaciated enamel fibula (fig. 1, 1; 2, 1) — re-folded / a crossbar, type II according to G.F. Korzukhina, or T-shaped type with triangular or cruciform legs, the developed phase, seria 2, type II, according to E.L. Gorokhovskiy, in the vicinity of Velyka Rublivka village was discovered. The three-fingered fibula from the village Drany (fig. 1, 2; 2, 2) refer to the transitional type from the lamellar to the palatine types. The fragments of two mirrors (fig. 1, 4, 5; 2, 4, 5) from Ustimenky belong to the Sarmatian time and find the wide analogies among the Sarmatian burials of the Northern Black Sea Coast and the Crimea. Also, the detail of the chest lock or the clamp of the provincial-Roman type (fig. 1, 3; 2, 3), although there are similar finds on the Cherniakhiv culture sites. The Penkivka culture settlement near the Rag doll museum in Opishnia was also discovered.

Keywords: fibulae, mirror, lock, Eastern European barbarous emaciated enamels, Kyiv, Cherniakhiv, Penkivska cultures.

References

- Aibabin A.I. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*. 1990, vol. I, pp. 3-86, 175-241.
- Akhmedov I.R., Oblomskii M., Radiush O.A. Brianskii klad veshchei s vyemchatymi emaliymi (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arkheologiya*. 2015, no. 2, pp. 146-166.
- Akimov D.V., Enenko E.A. Sluchainye nakhodki veshchei rimskogo vremeni v predelakh lesostepnogo Podonia. *Stratum plus*. 2012, no. 4, pp. 127-137.
- Ambroz A.K. Iuzhnye khudozhestvennye svyazi naseleniia Verkhnego Podneprov'ia v VI v. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1970, no. 176, pp. 70-74.
- Baran V.D. Slovianske poselennia seredyny I tysyacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri. Kyiv, 2008a.
- Baran V.D., Hopkalo O.V. Cherniakhivskii poselennia baseinu Hnyloi Lypy. Kyiv, 2006.
- Bashkatov Iu.Iu. Novye issledovaniia cherniakhovskikh pamiatnikov na Iuge Srednego Podneprov'ia. *Germania - Sarmatia II: sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy posviashchennyi pamiati M.B. Shchukina* (eds. O.A. Shcheglova, M. Kazanskii, V. Novakovskii). Kaliningrad, 2010, pp. 215-239.
- Bitner-Vrublevska A. Nevesta izdaleka? Importnyi braslet iz Kzhivuli pod Suvalkami (severo-vostochnaia Polsha). *Rannoslavianskii mir*. 2017, no. 19, pp. 161-172.
- Bohn-Blancke G. Gesellschaft und Kunst den Germanen. Dresden, 1973.
- Braichevskaia A.T. Poselenie u balki Iatceva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1963, no. 108, pp. 251-282.
- Constantinescu E., Stăicuț G., Grigoraș L., Liuşnea M. Pietroasele, corn. Pietroasele, jud. Buzău. *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003. A XXXVIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004*. CIMEC: Institutul de Memorie Culturală, 2004, pp. 234-236.
- Fokeev M.M. Tipy sarmatskikh mogilnikov s Budzhakskoi stepi. *Issledovaniia po arkheologii Severo-Zapadnogo Prichernomoria* (ed. V.N. Stanko). Kyiv, 1986, pp. 157-161.
- Gavritukhin I.O. Ingumatsii, svyazannye s kulturoi osedlogo naseleniia, i otdelnye nakhodki postguns'kogo vremeni. *Rannoslavianskii mir*. 2007, no. 9, pp. 30-33.
- Gavritukhin I.O. Kompleksy prazhskoi kultury s datiruiushchimi veshchami. *Archeologia o początkach Słowian* (eds. P. Kaczanowski, M. Parczewski). Kraków, 2005, pp. 401-461.
- Gavritukhin I.O. Kompleksy elity V v. *Rannoslavianskii mir*. 2007a, no. 9, pp. 33-37.
- Gorokhovskii E.L. O gruppe fibul s vyemchastoi emaliu iz Srednego Podneprov'ia. *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kultury* (ed. V.D. Baran). Kyiv, 1982, pp. 115-151.
- Gorokhovskii E.L., Kubyshev A.I., Terpilovskii R.V. Ukrasheniia kruga vyemchatykh emalei iz sela Voronkiv na Kievshchine. *Stoletie cherniakhovskoi kultury* (ed. M.Ye. Levada). Kyiv, 1999, pp. 144-149.
- Horokhovskiy Ye.L. Dvi arkhaiskii palchasti fibuly z Serednoi Naddniproianshchyny. *Etnokulturni protsesy v Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tys. n. e.* (ed. R.V. Terpylovskiy). Kyiv; Lviv, 1999, pp. 68-72.
- Ichenskaia O.V. Ornamentatsiia zerkal Saltovskogo mogilnika. *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kultury* (ed. V.D. Baran). Kyiv, 1982, pp. 151-174.
- Kazanskii M.M. Germantcy v Iugo-Zapadnom Krymu v pozdnerimskoe vremia i v epokhu Velikogo pereseleniia narodov. *Goty i Rim* (ed. R.V. Terpilovskii). Kyiv, 2006, pp. 26-41.
- Kazanskii M.M. Rannie pogrebeniia gunnov v Severnom Prichernomorie i na Srednem Dunae. *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov. Konferentsiia 2* (eds. A.M. Vorontsov, I.O. Gavritukhin). Tula, 2010, vol. 2, pp. 119-127.

- Khazanov A.M. Genezis sarmatskikh bronzovykh zerkal. *Sovetskaia arkheologiya*. 1963, no. 4, pp. 58-71.
- Khrapunov I.N. Mogilnik Druzhnoe (III-IV vv. nashei ery). Lublin, 2002.
- Khrapunov I.N. Nekotorye itogi issledovaniia mogilnika Neizate. *Issledovaniia mogilnika Neizate* (ed. I.N. Khrapunov). Simferopol, 2011, pp. 13-113.
- Khrapunov I.N., Stoianova A.A. Tri podobnoye mogily iz nekropolia Opushki v Krymu. *Varvarkii mir Severopontiiskikh zemel v sarmatskuiu epokhu: sbornik statei k 60-letiiu A.N. Dzigovskogo* (ed. E.V. Smyntyna). Kyiv, 2013, pp. 184-207.
- Kodatskyi S.V., Myzghin K.V. Novyi skarb rymsskykh denariiv z okolyts s. Stari Valky. *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshanu doktora istorichnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia* (ed. H.Yu. Ivakin). Kyiv; Kharkiv, 2014, pp. 225-244.
- Korzukhina G.F. Predmety ubora s vyemchatymi emaliami V - pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove. Moskva, 1978.
- Korzukhina G.F. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*. 1996, vol. V, pp. 352-435, 586-705.
- Kovalenko O.V., Luhovyi R.S. Piznosarmatski pokhovannia Storozhivskoho kurhannoho mohylnya. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 2008, no. 1-2, pp. 34-44.
- Kovalenko O.V., Luhovyi R.S. Storozhivskiy kurhannyi mohylnyk. *Ostrogothica. Arkheologiya Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremeni i Epokhi Velikogo pereseleniia narodov. Sbornik nauchnykh trudov k 10-letiiu Germano-Slavianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V.N. Karazina* (ed. K.V. Myzgin). Kharkiv, 2009, pp. 174-179.
- Kovalenko O.V., Luhovyi R.S. Piznosarmatski pokhovannia Storozhivskoho mohylnya (za materialamy rozkopok 2012 r.). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia - 2016* (ed. O.B. Suprunenko). Kyiv, 2016, pp. 132-139.
- Kravchenko N.M. Pokhovannia V st. n. e. z s. Vilshanky na Kyivshchyni. *Seredni viky na Ukraini* (ed. F.P. Shevchenko). Kyiv, 1971, no. 1, pp. 75-79.
- Krivoshchev M.V., Skripkin A.S. Formirovanie i razvitie pozdnesarmatskoi kultury v Nizhnem Povolzhe (po dannym pogrebnogo obriada). *Pogrebnyyi obriad rannikh kochevnikov Evrazii: Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii» (11-15 maia 2011 g., Rostov-na-Donu, Kagalnik)* (eds. L.T. Iablonskii, S.I. Lukiashko). Rostov-na-Donu, 2011, pp. 75-85.
- Kulatova I.M., Suprunenko O.B. Deiaki znakhidky z Povorsklia ta Poorillia. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia - 2013* (ed. O.B. Suprunenko). Kyiv; Poltava, 2013, pp. 82-105.
- Levchenko D.I. Ob odnoi nakhodke kruga drevnostei s vyemchatymi emaliami. *Bilskoe horodyshe v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznogo viku v Yevropi* (ed. O.B. Suprunenko). Poltava, 1996, pp. 162-163.
- Liubichev M.V. Pogrebeniia s pozdneskifskimi / sarmatskimi priznakami na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury v Dnepro-Donetskoii lesostepi. Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen (eds. O.V. Petrauskas, R.H. Shyshkin). Kyiv; Luts'k, 2011, pp. 33-52.
- Liubichev M.V. Pozdneskifskii / sarmatskii komponent v cherniakhovskoi kulture v Lesostepi mezhdru Dneprom i Severskim Dontcom: osobennosti proiavlennia. *Varvarkii mir Severopontiiskikh zemel v sarmatskuiu epokhu* (ed. E.V. Smyntyna). Kyiv, 2013, pp. 110-135.
- Ljubičev M. Neue Funde römischen Imports in der Ostukraine In: H.-U. Voß, N. Müller-Scheeßel (Hrsg.). *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jh. n. Chr. im Reich und im Barbaricum - ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Internationales Kolloquium Frankfurt am Main, 19.-22. März 2009. Bd. 2, ss. 945-953.
- Lopatin N.V., Furasev A.G. Severnye rubezhi ranneslavianskogo mira v III-V vv. n. e. Moskva, 2007.
- Magomedov B. Sarmatskie elementy v cherniakhovskom pogrebnom obriade. *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa* (eds. M. Maczynska, T.W. Grabarczyk). Łódź, 2000, pp. 392-405.
- Magomedov B.V. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa. Lublin, 2001.
- Mahomedov B.V. Sarmaty u skladi cherniakhivskoi kultury. *Etnokulturni protsesy v Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tys. n. e.* (ed. R.V. Terpylovskiy). Kyiv; Lviv, 1999, pp. 132-142.
- Mahomedov B.V. Znakhidky predmetiv rymsskoho importu z metalu na cherniakhivskykh pamiatkakh Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2010, vol. 2, pp. 174-182.
- Makhno Ye.V. Kantemirivske poselennia ta mohylnyk poliv pokhovan. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1952, vol. 3, pp. 231-241.
- Mastykova A.V. Zhenskii kostium Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkazia v kontse IV - seredine VI v. n. e. Moskva, 2009.
- Mylashevskiy O.S. Zamky, kliuchi ta detali skrynok u cherniakhivskii kulturi. *Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnia narodzhennia I.S. Vynokura* (eds. O.V. Petrauskas, O.V. Hopkalo, S.A. Horbanenko). Kyiv, 2016, pp. 69-88.
- Mytch V.L., Lysenko A.V., Shchukin M.B., Sharov O.V. Chatyr-Dag - nekropol rimskoi epokhi v Krymu. Sankt-Peterburg, 2006.
- Oblomskii A.M., Terpilovskii R.V. Predmety ubory s vyemchatymi emaliami na territorii lesostepnoi zony Vostochnoi Evropy (dopolnenie svodov - G.F. Korzukhina, I.K. Frolov, E.L. Gorokhovskiy). *Ranneslavianskii mir*. 2007, no. 10, pp. 113-141.
- Petrov V.P. Maslovskii mogilnik na r. Tovmach (po materialam raskopok P.I. Smolicheva i S.S. Gamchenko v 1926, 1928 i 1929 gg.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1964, no. 116, pp. 118-167.
- Pletneva S.A. Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura. Moskva, 1967.
- Pletneva S.A. Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks. Moskva, 1989.
- Puzdrovskii A.E., Solomonenko A.E. Gruntovyi sklep I-II vv. n. e. s predmetami iz dereva iz Ust-Almynskogo nekropolia. *Drevniaia Tavrika. Posviashchaetsia 80-letiiu Tatiany Nikolaevny Vysotskoi* (eds. V.I. Mordvintseva, Iu.P. Zaitcev). Simferopol, 2007, pp. 207-228.

- Puzdrovskii A.E. Detskoe pogrebenie s graffiti-posviashcheniem na krasnolakovoi tarelke iz Ust-Almingskogo nekropolia. *Krym v sarmatskuiu epokhu (II v. do n. e. - IV v. n. e.)* (ed. I.N. Khrapunov). Simferopol; Bakhchisarai, 2013, vol. I, pp. 60-69.
- Radchenko M.O., Suprunenko O.B. Znakhidky z okruhy Hlynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha - 2013* (ed. O.B. Suprunenko). Kyiv; Kotelva, 2014, pp. 149-159.
- Radiush O.A. Novye pamiatniki III-V vv. v Kurskom Poseime. *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i velikogo pereseleniia narodov* (ed. A.N. Naumova). Tula, 2008, vol. 1, pp. 181-208.
- Radiush O.A. Snariashenie vsadnika, ukrasheniia, detali rogov kruga Vostochnoevropeiskikh vyemchatykh emalei v basseine verkhnego techeniia Psla i Seima. *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i velikogo pereseleniia narodov. Konferentsiia 2* (eds. A.M. Vorontsov, I.O. Gavritukhin). Tula, 2010, vol. 2, pp. 5-18.
- Radiush O.A. Novye dannye o kulturnykh transformatsiakh kontsa IV-V vv. na granitse Lesostepi i Lesa na Dneprovskom Levoberezhie. *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva* (eds. O.A. Shcheglova, V.M. Goriunova). Sankt-Peterburg, 2012, pp. 188-193.
- Radiush O.A., Shcheglova O.A. Volnikovskii «klad» i Kurskoe Poseime v epokhu Velikogo pereseleniia narodov. Kursk, 2012.
- Rodinkova V.E. Dneprovskie fibuly s kaimoi iz ptichikh golov. *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem srednevekovie* (eds. V.M. Goriunova, O.A. Shcheglova). Sankt-Peterburg, 2004, pp. 233-243.
- Rudynskii M.Ya. Kantamyrivski mohyly rymsskoi doby. *Zapysky Vseukrainskoi arkheolohichnoi komisii*. 1930, no. 1, pp. 127-158.
- Rutkovskaia L.M. Arkheologicheskie pamiatniki IV-V vv. v raione Kremenchugskogo moria (Ukraina). *Slovenska archeologia*. 1979, no. XXVII/2, pp. 317-364.
- Shcheglova O.A. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia* (ed. R.V. Terpilovskii). Kursk, 1990, pp. 162-204.
- Shchukin M.B., Sharov O.V. K probleme finala cherniakhovskoi kultury. *Stratum plus*. 2000, no. 4, pp. 369-383.
- Shramko B.A. Rannoserednovichne poselennia v Bilsku. *Arkheolohiia*. 1980, no. 35, pp. 74-79.
- Shramko I.B., Zadnikov S.A. Doslidzhennia Bilskoho horodyshcha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha - 2013* (ed. O.B. Suprunenko). Kyiv; Kotelva, 2014, pp. 5-64.
- Smilenko A.T., Braichevskii M.Iu. Cherniakhovskoe poselenie v sele Leski bliz goroda Cherkassy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1967, vol. 139, pp. 35-61.
- Spitsyn A. Predmety s vyemchatoi emaliu. Sankt-Peterburg, 1903.
- Subbotin L.V., Dzigovskii A.N. Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunaiskogo mezhdurechia. Kurgannye mogilniki Diviziiskii i Belolesskii. Kyiv, vol. II, 1990.
- Subbotin L.V., Dzigovskii A.N. Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunaiskogo mezhdurechia. Kurgannye mogilniki Vasilevskii i Kubei. Kyiv, vol. III, 1990a.
- Suprunenko A.B. Arkheologicheskie pamiatniki Karlovskogo raiona Poltavskoi oblasti. Katalog. Poltava, 1990.
- Suprunenko O.B., Volodarets-Urbanovych Ya.V., Puholovok Yu.O. Kompleks kola «Martynivky» z Poltavy (Poltavskiy skarb 2014 r.). *In Sclavenia terra*. 2016, no. 1, pp. 91-131.
- Suprunenko O.B., Kulatova I.M. Znakhidka kola vyimchastykh emalei z Poorillia. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 2010 h*. Kyiv; Poltava, 2011, pp. 326-327.
- Symonovich E.A. Naselenie stolitsy pozdneskifskogo gosudarstva (po materialam Vostochnogo mogilnika Neapolia Skifskogo). Kyiv, 1983.
- Telehin D.Ya., Bieliaeva S.O. Pamiatky rannoslavianskoho chasu na Orel. *Arkheolohiia*. 1975, no. 18, pp. 95-107.
- Terpilovskii, R. V. Rannie slaviane Podeseniia III-V vv. Kyiv, 1984.
- Terpylovskiy R.V. Pro kulturno-istorychnu situatsiiu pershoi polovyny I tys. n. e. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 1998, no. 1-2, pp. 44-49.
- Trohani G., Zorzioliu T. O nekropolă din secol IV-lea e. n. descoperită la Drăgănești-Olt. *Cercetari Arheologice*. București, 1983, vol. VI, pp. 209-223.
- Trufanov A.A. Zerkala-podveski pervykh vekov n. e. iz mogilnikov Krymskoi Skifii. *Drevniaia Tavrika. Posviashchaetsia 80-letiiu Tatiany Nikolaevny Vysotskoi* (eds. V.I. Mordvintseva, Iu.P. Zaitcev). Simferopol, 2007, pp. 173-186.
- Trufanov A.A. Novye dannye o Ust-Almingskom mogilnike. *Stratum plus*. 2012, no. 4, pp. 65-96.
- Vasilev A.A., Savelev O.K. Perekhod ot nachalnogo k finalnomu etapu pozdnesarmatskoi kultury v mezhdurechie Dnestra i Dunaia (khronologicheskii aspekt). *Germania - Sarmatia. Drevnosti Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy epokhi rimskogo vliianiia i pereseleniia narodov* (ed. K. Karnap-Bornkhaim). Kaliningrad, 2008, pp. 29-43.
- Vasilyev A. Thin-walled Glass beakers with wide mouth and decoration of cut ovals (Eggers 223, 224, 226, 228). *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol, 2013, pp. 420-434.
- Volodarets-Urbanovych Ya.V. Fibuly V - pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv). *Arkheolohiia*. 2015, no. 3, pp. 87-106.
- Vysotskaia T.N. Ust-Almingskoe gorodishche i nekropol. Kyiv, 1994.
- Yatcenko S.A. Znaki-tamgi iranoiazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekovia. Moskva, 2001.
- Zaitcev Iu.P., Voloshinov A.A., Kiunelt E., Masiakin V.V., Mordvintseva V.I., Firsov K.B., Fless F. Pozdneskifskii nekropol Zavetnoe (Alma-Kermen) I-III vv. n. e. v Iugo-Zapadnom Krymu. Raskopki 2004 g. *Drevniaia Tavrika. Posviashchaetsia 80-letiiu Tatiany Nikolaevny Vysotskoi* (eds. V.I. Mordvintseva, Yu.P. Zaitcev). Simferopol, 2007, pp. 249-290.
- Zaretckii I.A. Zametka o drevnostiakh Kharkovskoi gubernii Bogodukhovskogo uezda slobody Likhachevki. *Kharkovskii sbornik za 1888 god*. 1888, vol. 2, pp. 229-246.

В.І. Мордвінцева *

«ПІЗНЬОСКІФСЬКА КУЛЬТУРА КРИМУ»: ВИНИКНЕННЯ І ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ

Поняття «пізньоскіфська культура Криму» є сучасним концептом, аналогічним за значенням терміну «Кримська Скіфія», в якому початково закладена інтерпретаційна модель, сформована при вивченні письмових та епіграфічних джерел. Вважається, що феномен пізньоскіфської археологічної культури Криму, найімовірніше, віддзеркалює господарсько-культурний розвиток Кримського півострова в умовах його залучення до світосистеми з двома геополітичними центрами — Римом і Парфянським Іраном, які сформувалися до сер. II ст. до н. е., і в I р. до н. е. розділили ойкумену по р. Євфрат. Їхнє послаблення або руйнування в III ст. н. е. призвело до розриву та переформатування більшості мережових зв'язків — ідеологічних, військових, торгово-економічних, що відобразилося на більшості периферійних по відношенню до них культур.

К л ю ч о в і с л о в а: пізньоскіфська культура Криму, культурно-історичні процеси, історія дослідження.

Термін «пізньоскіфська культура Криму» використовується щодо кола варварських («скіфських») старожитностей пізньоелліністичного і римського часів, виявлених у передгірних і степових районах Кримського п-ова, між грецьким полісом Херсонес Таврійський на заході і містами Боспорського царства на сході. Південний берег і Гірська Таврія, прилежні до цієї території з південного сходу, традиційно вважаються областями, зайнятими «племенами таврів». Зіставна з ними археологічна культура зникає в III—II ст. до н. е., а погляди на культурну атрибуцію більшості відомих у Гірському Криму і його Південному березі пам'яток III ст. до н. е. — III ст. н. е. знаходяться на стадії формування (Храпунов 2004, с. 10—16; Колтухов, Юрочкин 2004, с. 6; Новиченкова 2002; 2015; Лысенко 2015, с. 57—58, 68—78, 89—90). Для розуміння причин появи

цього терміна і його функції для реконструкції культурно-історичних процесів, що відбувалися на Кримському п-ові, і в Північному Причорномор'ї загалом, необхідно розглянути історію накопичення інформації про «варварські» старожитності Криму та її трактування (вироблення основних концептуальних моделей і відповідного наукового дискурсу).

Первинне накопичення матеріалу. Інтерес до античної історії Криму з'явився після проголошення Петром I Російської імперії та створення Петербурзької Академії наук (Тункина 2002, с. 27—28). Це відбувалося в епоху класицизму, коли на класичні старожитності орієнтувалися як на еталон краси та гармонії. Вхідження Криму до складу Російської імперії в 1783 р. зумовило всебічне обстеження цієї території: історичне (зокрема, етнографічне й археологічне), фізико-географічне, топографічне, економіко-статистичне та ін. У кінці XVIII — початку XIX ст. були складені перші об'ємні історичні довідки про Крим і його населення від давніх до новітніх часів (Нарушевич 1788; Сестренцевич-Богущ 1806). Столичні вчені-академіки, такі як В.Ф. Зуєв, К.І. Габлиць, П.С. Паллас, Е.Е. Келер, П.І. Кеппен та ін., на завдання Академії здійснювали об'їзди і складали описи Кримського п-ова, зокрема його археологічних пам'яток, які потім зіставлялися зі згаданими в античній літературі населеними пунктами. Під час цих подорожей виконувалися замальовки руїн і збиралися античні предмети (монети, гени, вироби з мармуру та ін.), більша частина яких підносилася імператору та передавалася в Імператорський Ермітаж, де його хранителями розроблялися «*принципи систематизації, каталогізації, наукового опрацювання та публікації*» колекцій (Тункина 2002, с. 75). Відкриття в 1830 р. надзвичайно багатих поховань у кургані Куль-Оба слугувало поштовхом до початку систематичних архео-

* МОРДВІНЦЕВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, v_mordvintseva@ukr.net

логічних розкопок у південних губерніях Російської імперії, що фінансувалися державою (Тункина 2002, с. 167). У цей період «достойними» об'єктами для досліджень визнавалися лише пам'ятки матеріальної культури «високорозвинених цивілізацій», пам'ятки ж «варварських» культур, як правило, не викликали спеціального наукового інтересу і досліджувалися побіжно. Основною суттю цього періоду було первинне накопичення археологічного матеріалу, вироблення методів його каталогізації та систематизації.

Формування загальної концепції культурно-історичного процесу в Північному Причорномор'ї в античності. Ключові досягнення природничих і гуманітарних наук (ствердження геологічної концепції походження Землі, відкриття давності людського роду, поява робіт Ч. Дарвіна і т. д.), призвели до того, що в другій третині XIX ст. намітилася докорінна зміна в гуманітарних науках, яка торкнулася й археології, зокрема в Російській імперії. Зацікавленість класичними старожитностями спочатку доповнилася, а потім багато в чому була витіснена захопленістю «доісторичними» старожитностями, які у свідомості освіченої публіки були пов'язані з минулим їх власного народу та держави. Відкриття археологічних і лінгвістичних пам'яток давніх цивілізацій Сходу, у свою чергу, призвели до зростання суспільної уваги до орієнталістики, що також відбилося на напрямку пошуків коренів російської духовності та культури. У цих умовах, поряд з екстенсивними розкопками, відбувалося первинне узагальнення археологічних матеріалів, пов'язаних із «варварськими» народами, що населяли Російську імперію в різні епохи, зокрема в класичну давнину.

Під час розкопок найбільша увага приділялася скіфським старожитностям класичного періоду, в яких знаходили видатні твори мистецтва з дорогоцінних металів. Матеріал «варварських» культур пізніших часів, виявлений при спорадичних розкопках і розвідках на території західного і центрального Криму, не викликав у дослідників великого інтересу, оскільки не містив цінностей зіставних зі знахідками в могилах боспорської знаті. За межами грецьких полісів, де розташовані основні пам'ятки культури, відомої зараз як пізньоскіфська, були відкриті городища Керменчик, практично відразу зіставлене з Неаполем Скіфським античної наративної традиції (Тункина 2002, с. 111), Зуя, Кермен-Кир, Чайка, Беляус, Кульчук та ін. Виявлені пам'ятки ін-

терпретували по-різному: як скіфські, тавро-скіфські, грецькі.

Першою спробою узагальнення і синтезу даних різних видів джерел із давньої історії Російської імперії, став 6-ти томний збір «Російські старожитності в пам'ятках мистецтва» (Толстой, Кондаков 1889—1891). Завданням цієї праці було виявлення «*потамного змісту життя, народних інтересів і релігійних поглядів стародавнього населення Південної Росії*» (Толстой, Кондаков 1889, с. 113). Загалом, у цій роботі оформилося уявлення про історичну роль населення південноруських степів, переважно іранського за культурою, у створенні «східного», «греко-варварського» вигляду античних міст Північного Причорномор'я, згодом Візантії, і в подальшому формуванні середньовічної культури, і культури сучасної Європи насамкінець. У зображеній авторами картині, однак, не знайшлося місця для характеристики культури «варварського» населення Криму в період з III ст. до н. е. по III ст. н. е.

Творець першої концепції культурно-історичних процесів у Північному Причорномор'ї в класичну епоху М.І. Ростовцев також не звертався до археологічних матеріалів, що співвідносні з «варварським» населенням Кримського п-ова, мабуть, зважаючи на відсутність у них яскравих пам'яток стародавнього мистецтва. У той же час, у працях М.І. Ростовцева була остаточно сформульована ідея про зміну матеріальної культури населення всього Північного Причорномор'я в результаті появи регулярних хвиль іранських племен зі сходу, про його поступову «варваризацію», «іранізацію», «сарматизацію» (Мордвинцева 2016). Для підтвердження своєї концепції він використовував археологічний матеріал, вважаючи принципово можливим за його допомогою компенсувати недолік історичних відомостей (Rostovtzeff 1922, р. VII—VIII). Його джерельну базу складали, в основному, художні речі з поховальних комплексів еліти або невідомого походження. М.І. Ростовцев не описував і не обґрунтовував свою методику обробки археологічної інформації, але в його текстах наявні відомості про погляди дослідника на суть і принципи розвитку матеріальної культури та методи інтерпретації її залишків, які, у цілому, відповідали актуальним трендам того часу.

Матеріальну культуру скіфів він представляв як «суміш» трьох основних компонентів: «місцевого», іранського і грецького (Ростовцев 1925, с. 302). Розвиток матеріальної культури, поява в ній нових категорій предметів

або предметів нового вигляду, відбувалася, на думку дослідника, у результаті міграцій, коли трансфер інновацій у культуру-реципієнт відбувався фізично разом із потоками мігрантів (Rostovtzeff 1929, р. 42, 66). Відповідно, в основі трансформації матеріальної культури знаходилися етнічні зміни (Ростовцев 1925, с. 612).

Створена М.І. Ростовцевим модель культурно-історичного розвитку Північного Причорномор'я була комплексною і на той момент несуперечливою. Метою його робіт, свідомо чи несвідомо, було закріплення історико-генетичного міфу, що пов'язував долі давнього населення Північного Причорномор'я і Російської імперії (Мордвинцева 2016). Дослідник узагальнив увесь доступний на той час матеріал, звів разом різні групи джерел — письмові, археологічні, епіграфічні, нумізматичні, для інтерпретації яких залучив широке коло аналогій. Культурно-історична модель, розроблена М.І. Ростовцевим, вплинула на формування та шляхи розвитку декількох напрямків у вітчизняній науці, антикознавства і скіфосарматської археології зокрема.

«Стадіальний підхід» у вивченні археологічних пам'яток. Після Жовтневої революції 1917 р., незважаючи на зміни в структурі державних наукових установ і від'їзд або смерть багатьох відомих учених, наука і науковий дискурс залишалися багато в чому на дореволюційному рівні. Однак на середину 1920-х рр. керівництво Радянського Союзу взяло курс на посилення ідеологічної монополії, у тому числі в археології. На початку 1930-х рр. у Державній академії історії матеріальної культури під впливом ідей М.Я. Марра, В.І. Равдонікасом була розроблена автохтоністська теорія стадіальності, згідно з якою людські суспільства проходили в своєму розвитку певні стадії, переживаючи «революційні стрибки» від однієї стадії до іншої, що супроводжувалися економічними, соціальними та ідеологічними перебудовами (Лебедев 1992, с. 428). Ці «революційні зміни» відбувалися внаслідок процесів, які розвивалися всередині суспільства, зовнішній вплив фактично відкидався, а міграції заперечувалися. Археологи, що дотримувалися інших поглядів, піддавалися цькуванню та переслідуванню. Однак у 1936—1937 рр. деякі положення офіційної доктрини були переглянуті, що відобразилося в передовій статті, яка відкриває другий випуск альманаху «Радянська Археологія». У ній зазначалося, що автори низки робіт «користувалися готовими, апріорно взятими схемами і лише переносили ці за-

здаlegід побудовані схеми на свій матеріал»; з таких робіт виходило, «що, наприклад, родове суспільство пунктуально, до дрібниць однаково, розкладалося на Єнісеї, у степах Східної Європи, у передгір'ях Уралу і в Середній Азії» (Наши задачи... 1937, с. 3). В якості головної задачі археологів було поставлено вивчення «пам'яток історії різних етнічних груп — племен і народів, які коли-небудь населяли або мешкають і дотепер на території Радянського Союзу». У результаті, деякі положення офіційної доктрини переглянули, і в якості основної задачі археологам у кінці 1930-х рр. було поставлено завдання вивчення «пам'яток історії різних етнічних груп — племен і народів, які коли-небудь населяли або мешкають і дотепер на території Радянського Союзу». Передбачалося на основі «ретельного, кропіткого вивчення культурних залишків» скласти «карти розселення племен на території нашої батьківщини» у різні епохи їхнього існування, простежити, «коли, чому і яким чином з окремих племен виникали великі племінні союзи, як ці союзи зростали і на межі класової історії, у боротьбі один з одним і із зовнішнім ворогом, перетворювалися в народи, вже добре відомі в писемній історії» (Наши задачи... 1937, с. 4—5). Тепер можливості зовнішніх впливів уже не заперечувалися, але ідеї культурної трансформації як результату міграцій надалі засуджувалися як такі, що містять за основу «антинаукову расову теорію».

У той же час, незважаючи на тенденцію до схематизації в додаванні марксизму до археологічного матеріалу, у радянській археології активно розвивався соціологічний напрям, розроблялися нові методи дослідження. Особливу увагу почали приділяти масовому матеріалу, на відміну від попереднього періоду, коли висновки ґрунтувалися, як правило, на вивченні яскравих комплексів, пов'язаних із соціальною елітою. Це призвело до масштабних, порівняно з дореволюційним періодом, розкопок та інтенсивного накопичення джерельної бази, зокрема в Криму.

Уже в другій половині 1920-х рр. почалося планомірне обстеження й картографування археологічних пам'яток півострова, зокрема в передгірному Криму було виявлено велику систему «скіфських городищ» (Ернст 1927; 1937; Шульц 1937; 1941). Зростання кількості досліджених об'єктів, зокрема проведені на городищі Керменчик розкопки, дало підставу М.Л. Ернсту виділити в Криму «неапольську культуру», для якої характерна «суміш грецьких елементів, римської епохи і місцевих тради-

цій; серед останніх — суміш степових і гірських, тобто скіфських і таврських» (Ернст 1927, с. 27). Ця культура, на думку вченого, була поширена також на інших городищах кримських передгір'їв, типологічно схожих із Неаполем, й історично пов'язана з утворенням потужної тавро-скіфської держави в Криму за царя Скілура та його синів.

Термін «неапольська культура», однак, не прижився. Сам факт виділення культури на підставі подібності певних типологічних рис пам'яток відображав «європейський» тренд у радянській археології («буржуазні формально-типологічні студії»), а їхня інтерпретація розходила з єдино допустимим тоді «стадіальним» підходом (Равдоникас 1932). М.Л. Ернст був репресований у 1938 р. за звинуваченням у шпигунстві і «германофільській пропаганді» (Чижова 2012, с. 164).

Для цього періоду характерним було поєднання новаторських підходів на відносно високому рівні узагальнення (так, на основі досвіду, накопиченого в межах палеоетнологічного напрямку, були розроблені ознаки виявлення господарсько-культурних типів (Толстов 1932, с. 31—33), «суспільних стадій» у вигляді матеріальної культури) з відсутністю критики археологічних джерел на рівні обробки та порівняльного аналізу конкретних даних. Фактична заборона на докладні роботи рівня «речознавства» призвела до того, що розгорнута аргументація не вимагалася, якщо схема не суперечила «класовій теорії» і концепції «стадіальності», тобто відповідала очікуваному результату. Досить було вказати на схожість, нехай навіть випадкову, окремих, вирваних із контексту елементів матеріальної культури, щоб використовувати їх для підтвердження своєї теорії, яка при цьому могла бути правильною і сама по собі. У результаті більшість досліджень перетворювалася на схематичний, некритичний нарис, в якому втрачався конкретний зміст.

«Пізньюскіфська археологічна культура». Ще до закінчення Другої світової війни, улітку 1945 р., була організована Тавро-Скіфська експедиція ІМК АН СРСР, ГМІ ім. Пушкіна і Кримського відділу АН СРСР. Метою її діяльності було вивчення стародавнього «автохтонного» населення Кримського п-ова. З цього моменту почалося планомірне дослідження пам'яток матеріальної культури варварського населення Криму. На відміну від запропонованого М.Л. Ернстом терміна, ця культура була названа «пізньюскіфською». У назві культури не відображено специфіку на-

лежних до неї археологічних залишків. Вона сформована за етнохронологічним принципом, тобто для позначення матеріальної культури «скіфів», імовірно, витіснених «сарматами» з більшої частини території, що займала «Скіфія Геродота», яка визначається в науковій літературі як «класична» і датується VI—IV ст. до н. е. (Храпунов 2004, с. 6, 29). Вважається, що ці «пізні скіфи» сформували два анклавів: кримсько-подніпровський і фракійський, названі Страбоном Малими Скіфіями (Strabo, Geogr. VII.4.5) (Граков 1947, с. 86; Артамонов 1948, с. 58; Шульц 1971). Таким чином, термін «пізньюскіфська культура» позначав не сукупність подібних між собою пам'яток, а сукупність будь-яких матеріальних залишків віднесених до певного періоду і виявлених на певній території. У цьому сенсі, цей термін близький за змістом дефініції «історико-культурна область» — «території, на якій в результаті тривалих зв'язків, взаємовпливу і єдності історичної долі народів, що населяють цю територію, склалася певна культурна спільнота» (Левин, Чебоксаров 1955, с. 10).

На відміну від культури «класичних скіфів», представленої переважно курганными некрополями і рідкісними городищами, пам'ятки культури «пізніх скіфів» на Нижньому Дніпрі та в Криму складаються з укріплених городищ, оточених неукріпленими селищами, і ґрунтових некрополів. Їхня поява інтерпретувалася як наслідок осідання збіднілої частини кочівників у традиційних місцях розташування «зимівників», у той час як верхівка скіфського суспільства продовжувала кочувати в степах Таврії між кримським і подніпровським анклавами (Артамонов 1948, с. 65—67). У пізньюскіфській культурі особливо підкреслювалися риси подібності з попередньою культурою степових скіфів, а також з культурами слов'янського кола. Таким чином, перекидався місток, пов'язавши культури скіфів і слов'ян — політичне завдання, що було прямо сформульоване в рішенні наукової сесії Відділення історії та філософії Кримської філії АН СРСР з питань історії Криму, яка відбулася в 1952 р. (Айбабин і др. 1993, с. 211), відлуння якого можна зустріти в археологічній літературі до тепер.

Основна увага в другій половині 1940-х і в 1950-х рр. була приділена розкопкам городища Керменчик, яке вже в XIX ст. багатьма дослідниками інтерпретувалося як Неаполь Скіфський — одна із трьох згаданих Страбоном скіфських фортець, побудованих Скілуром. Цьому городищу і його некрополям були при-

свячені численні публікації (Бабенчиков 1957; Шульц 1957; Погребова 1961; Карасев 1950; Соломоник 1962; Раевский 1971a; 1971b; 1976; Высотская 1979; Сымонович 1983 та ін.). У той же час продовжувалися розвідки в передгірному і Північно-Західному Криму, був зроблений висновок про відмінності між «варварськими» поселеннями передгір'їв і залишками поселень, опорних пунктів і гаваней, якими володіли у західному Криму Херсонес (Артамонов 1948, с. 59; Дашевская 1971, с. 151, 153).

З кінця 1950-х рр. центр археологічних робіт перемістився на західне узбережжя півострова. Тут одночасно працювало кілька експедицій на городищах і некрополях Північно-Західного (Чайка, Тарханкут, Беляус) і Південно-Західного Криму (Алма-Кермен, Усть-Альма, Бельбек IV та ін.). Регіон Південно-Західного Криму досліджувався переважно вздовж берегів р. Альма, Бельбек і Кача, де окрім розкопок проводилося візуальне обстеження городищ, їх картографування, топографічна зйомка і шурфування. У результаті виявлені й зафіксовані практично всі відомі на сьогодні городища та могили пізньоскіфської культури в цій частині півострова. Були досліджені також кургани з похованнями того ж хронологічного діапазону, що і ґрунтові некрополі (Высотская 1987, с. 42—43).

Накопичений матеріал дозволив виділити основні типи поселень і некрополів пізньоскіфської культури, досить докладно описати категорії інвентарю, побудувати відносну та абсолютну хронологію пам'яток. Результати цих робіт представлені в дисертаціях, статтях і монографіях Т.М. Висоцької (1972; 1979; 1994), І.І. Гушиної (Лобової) (1956; 1982), Н.О. Богданової (1963; 1989), Е.О. Симоновича (1983), О.Д. Дашевської (1971), І.В. Яценко (1970; 1974), О.Н. Щеглова (1970; 1978) та ін. У 1991 р. вийшла друком робота О.Д. Дашевської, яка стала своєрідним підсумком вивчення варварських пам'яток Криму за майже два століття (Дашевская 1991).

Саме в цей період у скіфо-сарматській археології, яка в кінці 1940-х рр. виокремилася в самостійний напрям, утвердилися певні стереотипи в інтерпретації деяких елементів матеріальної культури як «етнічно забарвлених», що по суті було розвитком ідей, висловлених у працях М.І. Ростовцева. Зокрема «етнічними індикаторами» визнавалися типи поховальних споруд, окремі елементи поховального обряду (орієнтування, поза похованого і т. п.) і категорії предметів поховального інвентарю (напри-

клад, ліпна кераміка, незалежно від наявності орнаментации). Факти наявності в комплексах визнаних іншокультурними «етнічних індикаторів» інтерпретувалися в залежності від прийнятої історичної концепції. За необхідності підтвердження ідеї про фізичне проникнення «носіїв іншої культури» (як правило, сарматської), наявність відповідних ознак розцінювалася як доказ появи в місцевому суспільстві іншоетнічних переселенців. Якщо подібна мета не ставилася, то мова йшла про іншокультурний вплив або соціально-економічні процеси. Така інтерпретаційна модель застосовувалася для пояснення будь-яких інновацій.

Як уже згадувалося, основною парадигмою, що поділялася в цей період усіма дослідниками пізньоскіфської культури, з одного боку, було походження носіїв цієї культури від скіфів більш раннього періоду, і як наслідок підкреслення її зв'язків із попередньою «класичною» скіфською археологічною культурою, а з іншого — «сарматизація» пізньоскіфського суспільства внаслідок міграції зі сходу сарматського етносу. Походження «пізніх скіфів» від «класичних» підтверджувалося аналізом краніологічних серій (Кондукторова 1964; Зіневич, Круц 1968; Зіневич 1971). Простежені відмінності матеріального вияву культури «класичних» і «пізніх скіфів» П.М. Шульц пояснював розбіжностями їхнього соціального устрою. Для суспільства «курганної культури степової Скіфії ранньої та середньої пори» був притаманний військово-демократичний лад. Характерними його елементами були: *«особливий похоронний обряд курганних поховань, зброя, кінський убір, звіриний стиль і ліпна кераміка стійких форм»* (Шульц 1971, с. 129). Формування пізньоскіфської культури відбувалося в степовій смузі Скіфії в умовах осідання кочівників, вона розвивалася вже в умовах класового суспільства (Артамонов 1948; Шульц 1971, с. 128). Для культури кримсько-подніпровської Малої Скіфії Страбона, представлені двома варіантами — нижньодніпровським і кримським, були характерні інші ознаки: *«1) поява містобудування й домобудівництва із застосуванням примітивних іррегулярних кам'яних кладок; 2) перехід від курганних поховань до ґрунтових могилок; 3) переважання в місцевій кераміці ліпного посуду, простого та лощеного, значною мірою генетично пов'язаного з посудом степової Скіфії попереднього періоду; 4) провідна роль у мистецтві антропоморфних мотивів і монументальних форм (антропоморфні стели, надгробки і т. д.)»* (Шульц 1971, с. 132). Деталі-

ми, які пов'язують матеріальну культуру класичних і пізніх скіфів, названі ліпна кераміка, зольники як елемент поселенських пам'яток, звичай ставити біля жертovníків і вогнищ глиняні фігурки богинь, тварин і мініатюрні посудини, традиційні форми скіфського чоловічого вбрання, деякі поховальні традиції (поховання поряд із царем коней і конюха, західна орієнтація царського поховання, поховання собак та ін.) (Шульц 1971, с. 132—133).

У пізньоскіфській культурі відмічена наявність рис інших культур: грецької, таврської, кельтської, фракійської (гето-дакійської) (Шульц 1971, с. 130, 136, 139). Окремо від іншопольованих впливів досліджувався процес «сарматизації», який розцінювався як результат «поетапного проникнення» сарматів у Крим і Нижнє Подніпров'я (Шульц 1971, с. 140).

У 1956 р. у МДУ була захищена кандидатська дисертація І.І. Лобової (Гущиної) «Сармати в Криму», головним завданням якої визначалося виділення в похованнях некрополів Криму *«саме сарматських рис, з урахуванням обстановки, що склалася в той час»* (Лобова 1956, с. 6). На думку дослідниці, появу «сарматських рис» потрібно пов'язувати не лише із загальним процесом сарматизації культури Північного Причорномор'я, але і з безпосереднім проникненням у середовище скіфського населення Центрального Криму сарматів (Лобова 1956, с. 150). Вона зазначає, що сармати, які потрапляли до Центрального Криму, *«зливалися з місцевим скіфським населенням, тому не можна виділити в чистому вигляді сарматських поховань і не можна говорити про рівень посилення сарматського елемента в той, чи інший час»* (Лобова 1956, с. 165). Водночас І.І. Лобова (Гущина) вважала необхідним розрізняти два процеси: вплив або поширення сарматської культури і власне проникнення сарматських племен. Вплив сарматської культури проявлявся в «поширенні однакових форм зброї, кінського убору, одягу і його необхідних елементів», а «проникнення сарматів» — у перенесенні певних рис поховального обряду: окремих типів поховальних споруд (підбійні могили), деяких рис ритуалу (положення кистей рук на кістках таза, перехрещення ніг у гомілках, наявність кісток барана, доволі часті випадки південної і північної орієнтації, «звичай розбивати дзеркала»), а також у наявності або значному поширенні *«типових для сарматів предметів і прикрас, а також певних форм простої кераміки»* (Лобова 1956, с. 33, 143, 223). При цьому зв'язок поширення предметів однакового типу

саме з сарматським впливом не аргументувався, а «сарматське походження» окремих типів поховальних споруд і рис поховального обряду обґрунтовувалося їхньою наявністю в поховальних комплексах на «споконвічній території формування сарматських племен», у степах Поволжя та Приуралля (Лобова 1956, с. 15).

Аналогічні підходи до інтерпретації археологічних пам'яток Криму та Нижнього Дніпра неодноразово застосовувалися й іншими дослідниками впродовж зазначеного періоду (Высотская 1972; 1979; 1987; Раевский 1971а; Дашевская 1971; Сымонович 1960; 1983). На них практично не вплинуло виникнення в 1960-ті рр. «нової археології», яка у світовій науці проявилася в повсюдному застосуванні методів природничих наук, переосмисленні ролі археологічного матеріалу як історичного джерела (пояснювальна замість описової), вивченні культурно-історичних процесів замість культурної історії, конструюванні моделей замість механічного складання елементів минулого і т. д. (Renfrew, Bahn 1991, S. 35). У певній мірі нові віяння позначилися в розробці формалізованих підходів до аналізу археологічного матеріалу і в побудові теорії археології (дискусії про предмет і об'єкт археології, інформаційну цінність археологічних джерел, археологічні культури і т. д.) (див.: Каменецкий и др. 1975; Клейн 1978; Генинг 1982; 1989; Генинг и др. 1990). У цей же час установився певний алгоритм дослідження матеріальних залишків поховальних комплексів з елементами статистичного аналізу, який використовувався і при публікації матеріалів пізньоскіфської культури (Высотская 1972; 1979; 1994; Гущина 1982; Богданова 1963; 1989; Сымонович 1983). Під час застосування цього алгоритму поховальний обряд не реконструювався як єдине ціле (як певна модель), а представлявся у вигляді «конструктора» із набору окремих елементів, для кожного з яких підраховувався їх відсотковий вміст і проводилися аналогії у близьких і віддалених за територією, часом і типом археологічних пам'яток. Через неповноту публікації польових матеріалів, отримані результати і зроблені на їхній основі висновки неможливо було верифікувати.

Кінець 1980-х — 2014 р. Дискусія про пізньоскіфську культуру та політичну історію Кримської Скіфії. У кінці 1980-х рр. відбулися серйозні зміни в політичному житті СРСР. У результаті політики гласності стався інформаційний вибух, що спричинив за собою розкриття правди про репресії радянської доби,

зокрема проти археологів. У цей час став допустимим плюралізм думок, що в сукупності з можливостями, які відкрилися для отримання наукових стипендій у країнах західного світу і свободою виїзду за кордон, призвів до бурхливого обміну інформацією, до появи нових питань і розробки нових підходів для їхнього вирішення. З іншого боку, у державі посилювалися відцентрові тенденції, які закінчилися розпадом СРСР і появою в межах його республік ряду незалежних держав. У 1991 р. була відновлена автономія Кримської республіки у складі УРСР, а в 1992 р. здійснена спроба створення суверенної держави Республіка Крим зі своєю конституцією і президентом, скасованими в 1995 р. У Криму створюється (або реорганізується з уже існуючих) відразу кілька профільних наукових установ, сформованих переважно з місцевих наукових кадрів — Кримська філія Інституту археології НАН України, Кримське відділення Інституту сходознавства НАН України ім. А.Ю. Кримського, Благодійний Фонд «Деметра» та ін., які здійснювали самостійні польові дослідження та їхній науковий аналіз. Розширюється географія розкопок, роботи проводяться на пам'ятках Північно-Західного, Південно-Західного, Центрального, Східного, Гірського Криму і Південного узбережжя (див.: Колтухов, Юрочкин 2004; Попова 2011; Лысенко 2015; Антонов 2016). Виходять місцеві періодичні наукові видання: «Матеріали з археології, історії та етнографії Таврії» (з 1990 р.), «Археологічні дослідження в Криму» (з 1994 р.), «Бахчисарайський історико-археологічний збірник» (з 1997 р.).

Саме в ці роки в науковій літературі з'явився термін «Кримська Скіфія» для позначення кримської частини Малої Скіфії Страбона (Высотская 1987; Ольховский, Храпунов 1990; Колтухов 1991; 1993; 1999; Пуздровський 1992). У вивченні археологічних пам'яток «пізньоскіфської культури Криму» на першому плані постали питання хронології та періодизації, соціальної організації, етнокультурної атрибуції і політичної історії, а також специфіки цієї культури та її місця серед синхронних старожитностей.

Оскільки «пізньоскіфська культура» спочатку розглядалася як безпосередньо пов'язана за походженням з «класичною скіфською культурою», то часом її формування традиційно вважалося III ст. до н. е. Однак на початок 1990-х рр. сформувалося уявлення про відсутність у Північному Причорномор'ї археологічних комплексів III ст. до н. е., що увійшло в академічну

літературу як проблема «лакуни III ст. до н. е.» (Полин 1992; Зуев 1999). Складність або навіть неможливість виділення пам'яток, надійно датованих цим часом, зумовили появу і зміцнення ідеї про існування хронологічного розриву між «класичними скіфськими пам'ятками» і «пізньоскіфськими старожитностями».

Досліджені на початку 1990-х рр. кримські пам'ятки «пізньоскіфської культури», де були знайдені надійні хронологічні індикатори (амфорні клейма, імпортна кераміка), датувалися часом не раніше середини II ст. до н. е. Будівництво найбільшої і найкраще вивченої фортеці Керменчик (Неаполь Скіфський) Ю.П. Зайцев відніс до третьої чверті II ст. до н. е. (Зайцев 2003, с. 46), на відміну від традиційної дати — кінець IV ст. до н. е. (Высотская 1992, с. 140). Виявлені на пам'ятці знахідки межі IV—III ст. до н. е. були позначені ним як горизонт F, пов'язаний із кизил-кобинською культурою. На підставі вивчення стратиграфії культурних шарів, Ю.П. Зайцев розробив детальну періодизацію цього городища, яку синхронізував з етапами функціонування його некрополів: горизонт E, «дофортечний» (періоди E1-3: 175 — 135/131 рр. до н. е.); горизонт D, «фортечний палацовий» (періоди D1-4: 135/131 — 112/108 рр. до н. е.); горизонт C, «фортечний протоміський» (періоди C1-4: межа II—I ст. до н. е. — середина I ст. н. е.); горизонт B (періоди B1-3: друга половина I — третя чверть II ст. н. е.); горизонт A, «постфортечний» (періоди A1-2: остання чверть II — друга чверть III ст. н. е.) (Зайцев 2003, с. 12—21). Опираючись на хронологію некрополів «пізньоскіфської культури», О.Є. Пуздровський виділив два основні її періоди: ранній (перша половина II ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е.) і пізній (друга половина I—III ст. н. е.). При цьому він зазначив, що достовірно документовані поховання першої половини II ст. до н. е. (етап A1) відсутні (Пуздровский 2007, с. 15).

Констатація понад столітнього хронологічного розриву між пам'ятками «класичної скіфської» і «пізньоскіфської культури» призвела до дискусії про причини зникнення пам'яток «Великої Скіфії» і появи культур «нового типу» на її території, зокрема в Криму.

З огляду на репрезентативність археологічних даних, отриманих у результаті масштабних археологічних досліджень степового Подніпров'я, С.В. Полін висунув гіпотезу природної катастрофи, що викликала кризу кочового скотарства і повну переорієнтацію господарства, перехід до землеробства та осілости

(Полин 1992, с. 102—104; критику див.: Бруяко 1999; 2009). Тоді ж концепція загибелі скіфського царства під ударами сарматів зі сходу і кельтів із заходу перестала бути єдиною. З'явилися і продовжують з'являтися принципово нові варіанти пояснення причин припинення функціонування «класичної скіфської культури», не пов'язані безпосередньо з ідеєю зовнішнього вторгнення. Серед причин, що зумовили «кризу III ст. до н. е.» називають внутрішні соціально-економічні трансформації, зміни природно-кліматичних умов і скорочення природних ресурсів, зокрема аридизацію степової зони (Полин 1992, с. 102—104; Гаврилюк 1999, с. 306), економічну обумовленість, зв'язок ситуації на хлібних ринках Середземномор'я з негативними явищами в економіці північнопонтійських полісів (Бруяко 1999, с. 88—91).

На тлі дискусії про причини «загибелі Великої Скіфії» перегляду піддалася концепція виникнення скіфського царства в Криму. Його спадкоємність із Великою Скіфією була поставлена під сумнів, а в його формуванні вбачався вплив появи в Криму нових етносів, у першу чергу сарматів прохорівської культури (Ольховський 1990, с. 33; Пуздровський 1992, с. 127). Малоімовірним почало здаватися входження подніпровських і кримських скіфів у одне державне об'єднання, оскільки ці два «анклави» були розділені «широкими степовими просторами, заселеними сарматами» (Храпунов 1992, с. 90), а не з'єднувалися ними, як вважав М.І. Артамонов. У цьому сенсі термін «Кримська Скіфія» відображає ідею появи в Криму відокремленої нової держави скіфів, і, по суті, являється історичним аспектом поняття пізньоскіфська культура Криму.

За подібного підходу апіорі мається на увазі, що історичний феномен «Великої Скіфії», якщо не держави, то скоріш за все політичного суб'єкта, прямо пов'язаний із конкретними типами археологічних пам'яток, і розрив цієї традиції, що проявився в різкій зміні просторового розподілу та якісного складу пам'яток, інтерпретується як «загибель» суб'єкта. Тобто схожість окремих проявів культур використовується як аргумент для обґрунтування входження їхніх носіїв в одне державне і/або етнічне об'єднання, у той час як відмінність пам'яток інтерпретується як належність до різних політичних суб'єктів і/або етносів. Схожа ідея присутня в аргументації противників основної версії вирішення «проблеми III ст. до н. е.» для Нижнього Подніпров'я («вторгнення сарматів»), які обґрунтовували свою пози-

цію відсутністю пам'яток, подібних до тих, що розташовані в районі «батьківщини сарматів», Нижньому Поволжі та Подонні. До подібного уявлення про природу схожості археологічних джерел належать і різні версії сутності пізньоскіфської культури, в яких послідовно підкреслювалися як культуровизначальні або грецькі (греко-боспорські) (Зайцев 1990; 1994; Попова 2011), або сарматські («сатархі») (Зайцев 1999), або ж кельто-фракійські (Зайцев, Колтухов 2004; Зайцев 2005) компоненти, виділені ще П.М. Шульцем (1971).

Дискусія про державу в пізніх скіфів знайшла відображення також у виявленні ознак державності, відомих за даними писемних джерел, на археологічному матеріалі. Відомості про 50 або 80 синів Скілура (Зубар 1992, с. 100; Пуздровський 1992, с. 127) інтерпретувалися як відображення військово-адміністративної системи, за якої кожен представник правлячого дому був власником невеликої області, куди входило городище та найближчі селища. Відповідно, кожне укріплене поселення пізньоскіфської культури Криму розглядалося як ставка представника військової знаті. Поразка скіфів від понтійських військ під керівництвом Діофанта призвела до розпаду цієї системи, децентралізації держави і появи декількох самостійних областей. Своєрідність археологічних пам'яток різних областей «Кримської Скіфії» пояснювалася «етнічними особливостями» їхнього населення (Пуздровський 1992, с. 127). У межах цієї дискусії висвітлювалося також питання соціальної структури пізньоскіфського суспільства. Дослідники виділяли в ньому дві основні соціальні страти («основна маса особисто вільних скіфів» і «аристократія на чолі з царем») (Храпунов 1992, с. 89), або три майнові групи (багаті, середнього достатку, бідні) (Висотська 1992, с. 141). Основним недоліком робіт, присвячених цьому питанню, була відсутність формально-статистичного аналізу і, як наслідок, умоглядність висновків (критику див.: Ольховський 1992).

Розгорнуті в 1990-ті і 2000-ні рр. дебати з багатьох питань, поряд із розширенням джерельної бази, сприяли удосконаленню наукової аргументації, уточненню періодизації, перегляду раніше непорушних парадигм, визнанню деяких поглядів помилковими. З'явився цілий ряд історіографічних нарисів, однією з основних цілей яких було осмислення феномена пізньоскіфської культури (Колтухов, Юрочкин 2004; Попова 2011; 2012; Антонов 2016). Порівняльний аналіз пам'яток пізньоскіфської культури Криму виявив їхні відмінності, що

призвело до виділення її локальних варіантів — «неапольський», «аккайський» (Зайцев 2013), «таракташський», «пам'ятки типу Інкерман/Радгосп 10», «пам'ятки типу «Променисте 2» (Мордвинцева, Лысенко 2016), «пам'ятки Пн-Зх. Криму» (Попова 2011; 2012; Антонов 2016; 2017). У той же час, розширення пояснювальних моделей не змінило ставлення до джерела. Найчастіше використанням археологічним аргументом залишається формальна схожість окремих вирваних із контексту елементів матеріальної культури без побудови загальних несуперечливих моделей, для пояснення яких залучалися б етнографічні матеріали. Незважаючи на принципову можливість узгодженості реалій, які реконструюються істориками й археологами, продовжують використовуватися історичні стереотипи, сформульовані ще в першій половині ХХ ст., що часто призводить до імітації аналізу археологічного матеріалу.

Висновок. На сучасному етапі основною науковою проблемою в дослідженні пізньоскіфської археологічної культури Криму є вивчення її історичної сутності в діяхронному розвитку (Высотская 2004). Зокрема, актуальними лишаються пошуки причин і факторів появи цієї культури, з огляду на виявлення ключових пізньоскіфських пам'яток, що функціонували вже з кінця IV—III ст. до н. е. (Зайцев 2013), й інтерпретація її «локальних варіантів», які виділяються у зростаючій кількості. Цю проблему неможливо вирішити без розгляду загальних теоретичних питань, пов'язаних із феноменом археологічної культури та її зміною під час культурно-історичних процесів.

Процеси трансформації матеріальної культури і форми їхніх проявів у археологічному матеріалі виявляються набагато складнішими, ніж уявлялося раніше. Наприклад, добре відомі за письмовими джерелами міграції готів у більшості місць практично не призвели до зміни локальної археологічної культури. Різні етнічні групи населення Кавказу мають матеріальну культуру, котра археологізується подібним чином. Це породжує сумніви в аргументах археологічного дослідження, що раніше здавалися непорушними. До цих пір не зрозумілі механізми процесів культурної трансформації, не розроблені їхня симптоматика і систематика. Вивчення мережових зв'язків різних соціальних груп показує непереконливість етнічних ярликів, що застосовуються до певних типів археологічних предметів — як наприклад, «сарматське дзеркало», «скіфський наконечник стріли» і т. п., оскільки поняття «мережі» не передбачає виявлення «вектора впли-

ву», але вказує на район комунікації та її соціальну основу (Мордвинцева 2017).

У цій ситуації, феномен пізньоскіфської археологічної культури Криму, у традиційному значенні цього терміну, видається відображенням господарсько-культурного розвитку Кримського п-ова в умовах його залучення до світосистеми з двома геополітичними центрами: Римом і Парфією, що стали світовими політичними лідерами на сер. II ст. до н. е., і поділили світ по р. Євфрат у I р. до н. е. (Overtoom 2016, p. 138). Їхнє послаблення або руйнування в III ст. н. е. призвело до розриву й переформатування більшості мережових зв'язків — ідеологічних, військових, торгово-економічних. У цих умовах, ідея трансформації пізньоскіфської культури під впливом «сарматизації» виглядає безглуздою. За досить імовірних міграційних процесів із боку степу або Кавказу, які підтверджуються даними фізичної антропології, вони в значно меншій мірі впливали на функціонування соціальних мереж і господарсько-культурний вигляд Кримської Скіфії, ніж близькість античних центрів і геополітичні намагання держав-гегемонів.

Окрім вироблення нових підходів, для відповіді на головне питання про сутність пізньоскіфської культури Криму, необхідне подальше комплексне вивчення окремих пам'яток в їхньому діяхронному розвитку і побудова моделей їхнього функціонування. Після виділення груп схожих пам'яток і виявлення причин їхньої подібності, можливе створення нової культурної типології.

- Айбабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н. Основные проблемы этнической истории Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 1993, № 3, с. 211—222.
- Антонов Е.Е. Появление позднескифских поселений в Северо-Западном Крыму: проблемы датирования и атрибуции. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2016, № 2, с. 178—195.
- Антонов Е.Е. Ранние поселения поздних скифов в Северо-Западном Крыму. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2017, № 3, с. 99—123.
- Артамонов М.И. Скифское царство в Крыму. *Вестник Ленинградского Университета*. Ленинград, 1948, вып. 8, с. 56—78.
- Бабенчиков В.П. Некрополь Неаполя скифского. *История и археология древнего Крыма*. Киев, 1957, с. 94—141.
- Богданова Н.О. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району. *Археологія*. 1963, № 15, с. 95—109.
- Богданова Н.А. Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное. *Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды Государственного исторического музея*. 1989, вып. 70, с. 17—70.

- Бруяко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (четыре концепции кризиса). *Вестник древней истории*. 1999, № 3, с. 76—91.
- Бруяко И.В. От Скифии к Сарматии: десять лет спустя. *Stratum plus*. 2009, № 3 (2005—2009), с. 329—370.
- Висотська Т.М. До питання про соціально-політичну структуру пізньоскіфської держави. *Археологія*. 1992, № 2, с. 139—143.
- Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев, 1972.
- Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. Киев, 1979.
- Высотская Т.Н. Этнический состав населения Крымской Скифии. *Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Киев, 1987, с. 40—67.
- Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. Киев, 1994.
- Высотская Т.Н. Общее и особенное в культуре поздних скифов Крыма. *У Понта Евксинского (памяти П.Н. Шульца)*. Симферополь, 2004, с. 41—49.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. Киев; Харьков, 1999.
- Генинг В.Ф. Структура системы археологического знания (к вопросу о методологическом анализе уровней знания в археологии). *Методологические и методические вопросы археологии*. Киев, 1982, с. 5—47.
- Генинг В.Ф. Структура археологического познания. Киев, 1989.
- Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). Киев, 1990.
- Граков Б.Н. Термин ΣΚΥΤΑΙ и его производные в надписях Северного Причерноморья. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1947, вып. 16, с. 79—88.
- Гушина И.И. О погребальном обряде населения Бельбекской долины (по материалам могильника Бельбек IV в. Юго-Западном Крыму). *Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды Государственного исторического музея*. Москва, 1982, вып. 54.2, с. 20—30.
- Дашевская О.Д. Скифы на северо-западном побережье Крыма в свете новых открытий. *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии*. Москва, 1971, № 177, с. 151—155.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. *Свод археологических источников*. Москва, 1991, вып. Д1-7.
- Зайцев Ю.П. До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського. *Археологія*. 1990, № 1, с. 83—94.
- Зайцев Ю.П. Неаполь скифский — Ольвия — Боспор: к проблеме этнокультурных связей. *Ольвия — 200. Тезисы докладов конференции, посвященной 200-летию археологического открытия Ольвии*. Николаев, 1994, с. 47—48.
- Зайцев Ю.П. Скилур и его царство: новые открытия и новые проблемы. *Вестник древней истории*. 1999, № 2, с. 127—148.
- Зайцев Ю.П. Неаполь скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). Симферополь, 2003.
- Зайцев Ю.П. Крестовидные псалии Северного Причерноморья. *Четвертая Кубанская археологическая конференция. Тезисы и доклады*. Краснодар, 2005, с. 88—94.
- Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский — Ак-Кая — Пантикапей: варвары Крыма и Боспор в III—I вв. до н. э. *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке*. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19—22 ноября 2013 г.). Санкт-Петербург, 2013, с. 499—506.
- Зайцев Ю.П., Колтухов С.Г. Погребение воина эллинистического времени у с. Чистенькое в предгорном Крыму. *Боспорские исследования*. Симферополь, 2004, вып. 7, с. 242—259.
- Зіневич Г.П. До антропології могильника біля с. Завітне в Криму. *Матеріали з антропології України*. 1971, № 5, с. 111—121.
- Зиневич Г.П., Круц С.И. Антропологическая характеристика древнего населения территории Украины. Киев, 1968.
- Зубар В.М. Про пізньоскіфську державність. *Археологія*. 1992, № 1, с. 100—102.
- Зуев В.Ю. О путях решения «проблемы III в. до н. э.» в периодизации археологических памятников сарматской эпохи. *Stratum plus*. 1999, № 3, с. 305—324.
- Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А. Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода). Москва, 1975.
- Карасев А.Н. Раскопки Неаполя скифского в 1948 г. *Вестник древней истории*. 1950, № 4, с. 179—187.
- Клейн Л.С. Археологические источники. Ленинград, 1978.
- Колтухов С.Г. Пізньоскіфські поселення східної частини Передгірського Криму (матеріали до археологічної карти Кримської Скіфії). *Археологія*. 1991, № 4, с. 76—89.
- Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии. *Автореф. дис ... канд. ист. наук*. Москва, 1993.
- Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии. Симферополь, 1999.
- Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю. От Скифии к Готии. Очерки истории изучения варварского населения Степного и Предгорного Крыма (VII в. до н. э. — VII в. н. э.). Симферополь, 2004.
- Кондукторова Т.С. Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними. *Матеріали з антропології України*. 1964, № 3, с. 32—71.
- Лебедев Г.С. История отечественной археологии 1700—1917 гг. Санкт-Петербург, 1992.
- Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области. *Советская Этнография*. 1955, № 4, с. 3—17.
- Лобова И.И. Сарматы в Крыму. *Дис ... канд. ист. наук*. Москва, 1956.
- Лысенко А.В. История исследования южной части Горного Крыма римского времени. *Археологический альманах*. Киев, 2015, вып. 33, с. 55—107.
- Мордвинцева В.И. Формирование концепции культурно-исторических процессов в варварском мире Северного Причерноморья в III в. до н. э. — сер. III в. н. э. *История и археология Крыма*. 2016, вып. 3, с. 178—199.
- Мордвинцева В.И. Мир-системный анализ в археологии на примере звериного стиля Северного Причерноморья сарматского времени. *Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй. III Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей*. Владивосток, 2017, с. 199—203.
- Мордвинцева В.И., Лысенко А.В. Исследования могильника римского времени Лучистое-2 (Южный Крым). *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 2016, с. 7—10.
- Нарушевич А. Таврикия, или известия древнейшие и новейшие о состоянии Крыма и его жителях до наших времен. Киев, 1788.
- Наши задачи в области археологических исследований, в связи с решениями ЦК ВКП(б) и Совнаркома Союза ССР об учебниках по истории. *Советская Археология*. 1937, № 2, с. 1—15.

- Новиченкова Н.Г. Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло. Ялта, 2002.
- Ольховский В.С. До етнічної історії давнього Криму. *Археологія*. 1990, № 1, с. 27—38.
- Ольховський В.С. Про дискусійні питання соціально-політичної історії пізньоскіфського царства. *Археологія*. 1992, № 2, с. 136—139.
- Ольховский В.С., Храпунов И.Н. Крымская Скифия. Симферополь, 1990.
- Погребова Н.Н. Погребения в Мавзолее Неаполя скифского. *Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1961, вып. 96, с. 103—213.
- Полин С.В. От Скифии к Сарматии. Киев, 1992.
- Попова Е.А. Позднескифская культура: история изучения, проблемы, гипотезы. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 2011, вып. 1, с. 136—147.
- Попова Е.А. Городище «Чайка» позднеэллинистического времени и проблема истоков позднескифской культуры. *Проблемы истории, филологии и культуры*. 2012, вып. 2 (36), с. 3—17.
- Пуздровський О.Є. Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е. — перш. пол. III ст. н. е. *Археологія*. 1992, № 2, с. 125—135.
- Пуздровский А.Е. Крымская Скифия во II в. до н. э. — III в. н. э. Симферополь, 2007.
- Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья. *Готский сборник. Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Ленинград, 1932, № XII, вып. 1—8, с. 5—106.
- Раевский Д.С. Скифы и сарматы в Неаполе (по материалам некрополя). *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1971а, вып. 177, с. 143—151.
- Раевский Д.С. Позднескифская семья по археологическим данным. *Советская этнография*. 1971б, № 2, с. 60—68.
- Раевский Д.С. Неаполь или Палакий? *Вестник древней истории*. 1976, № 1, с. 102—107.
- Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критический обзор памятников литературных и археологических. Ленинград, 1925.
- Сестренцевич-Богущ С. История царства Херсонеса Таврийского. Санкт-Петербург, 1806, том. 1—2.
- Соломоник Э.И. Эпиграфические памятники Неаполя скифского. *Нумизматика и эпиграфика*. 1962, № 3, с. 32—44.
- Сымонович Э.А. К вопросу об этнической принадлежности нижнеднепровских памятников рубежа и начала н. э. *Записки Одесского археологического общества*. Одесса, 1960, вып. 1, с. 154—162.
- Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского царства. Киев, 1983.
- Толстов С.П. Очерки первоначального ислама. *Советская этнография*. 1932, № 2, с. 24—82.
- Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. Санкт-Петербург, 1889—1899, вып. 1—6.
- Толстой И., Кондаков Н. Классические древности южной России. Русские древности в памятниках искусства. Санкт-Петербург, 1889, вып. 1.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—середина XIX вв.). Санкт-Петербург, 2002.
- Храпунов И.М. До соціально-політичної характеристики пізньоскіфського царства. *Археологія*. 1992, № 1, с. 86—93.
- Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке. Боспорские исследования. Симферополь; Керчь, 2004, вып. 6.
- Чижова Л.К. Эрнст Н.Л. — первый директор библиотеки Таврического университета: к 95-летию со дня основания библиотеки. *Культура народов Причерноморья*. 2012, № 265, с. 156—168.
- Шульц П.Н. О работах Евпаторийской экспедиции. *Советская археология*. 1937, № 3, с. 252—254.
- Шульц П.Н. Археологические исследования в Евпаторийском районе. *Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг.* Москва; Ленинград, 1941, с. 265—277.
- Шульц П.Н. Исследования Неаполя скифского (1945—1950). *История и археология древнего Крыма*. Киев, 1957, с. 61—93.
- Шульц П.Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму (Постановка проблемы). *Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1971, № 177, с. 127—143.
- Щеглов А.Н. Поселения Северо-Западного Крыма в античную эпоху. *Краткие сообщения Института археологии*. 1970, вып. 124, с. 19—24.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978.
- Эрнст Н.Л. Неаполь скифский (к столетию со времени первых раскопок). *Вторая конференция археологов СССР. Херсонес, 10—13 сентября 1927 года (столетие херсонесских раскопок (1827—1927))*. Севастополь, 1927, с. 23—28.
- Эрнст Н.Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. *Советская археология*. 1937, № 3, с. 240—245.
- Яценко И.В. Исследование сооружений скифского периода на городище Чайка в Евпатории (1964—1967 гг.). *Краткие сообщения Института археологии*. 1970, вып. 124, с. 31—38.
- Яценко И.В. Археологические раскопки в предместье Евпатории. *Вопросы истории*. 1974, № 4, с. 211—215.
- Renfrew C., Bahn P. Archaeology. Theories, Methods and Practice. London, 1991.
- Rostovtzeff M.I. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922.
- Rostovtzeff M.I. The Animal Style in South Russia and China. Princeton; London, 1929.

Надійшла 07.04.2018

В.И. Мордвинцева

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела античной археологии
Института археологии НАН Украины, v_mordvintseva@ukr.net

«ПОЗДНЕСКИФСКАЯ КУЛЬТУРА КРЫМА»: ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПТА

Понятие «Позднескифская культура Крыма» является современным концептом, аналогичным по значению термину «Крымская Скифия», в котором изначально заложена интерпретационная модель, сформированная при изучении письменных и эпиграфических источников. Представляется, что феномен Позднескифской археологи-

ческой культуры Крыма скорее отражает хозяйственно-культурное развитие Крымского полуострова в условиях его вовлечения в мир-систему с двумя геополитическими центрами — Римом и Парфянским Ираном, сформировавшимися к середине II в. до н. э. и в I в. до н. э. разделившими ойкумену по р. Евфрат. Их ослабление или разрушение в III в. н. э. привело к разрыву и переформатированию большинства сетевых связей — идеологических, военных, торгово-экономических, что отразилось на большинстве периферийных по отношению к ним культур.

Для ответа на вопрос о сущности Позднескифской культуры Крыма большое значение имеет дальнейшее комплексное изучение отдельных памятников в их диахронном развитии. После выделения групп схожих памятников и выявления причин их сходства, возможно создание новой культурной типологии.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Позднескифская археологическая культура Крыма, культурно-исторические процессы, история исследования.

Valentina I. Mordvintseva

PhD., Senior Researcher of the Classical Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, v_mordvintseva@ukr.net

“LATE SCYTHIAN CULTURE OF THE CRIMEA”: ORIGIN AND EVOLUTION OF THE CONCEPT

The term “Late Scythian Culture of the Crimea” is a modern concept, similar in meaning to the term “Crimean Scythia”, in which the interpretation model, formed during the study of written and epigraphic sources, was originally laid. It seems that the phenomenon of the Late Scythian archaeological culture of the Crimea rather reflects the economic and cultural development of the Crimean peninsula in the context of its involvement in the world-system with two geopolitical centers - Rome and Parthian Iran, formed by the middle of the 2nd century BCE which divided the oecumene along the Euphrates River in the 1st century BCE. Their weakening or destruction in the 3rd century CE led to the rupture and reformatting of most of the ties - ideological, military, trade and economic, that affected the majority of peripheral to them cultures.

Further comprehensive study of the diachronic development of individual sites is of great importance for answering the question about the nature of the Late Scythian culture of the Crimea. Allocation of groups of similar sites and revealing the reasons for their similarity will make possible the further creation of a new cultural typology.

К е y w o r d s: Late Scythian archaeological culture of the Crimea, cultural-historical processes, history of research.

References

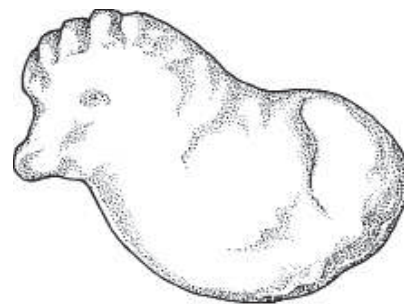
- Aibabin A.I., Gertsen A.H., Khrapunov I.N. Osnovnye problem etnicheskoi istorii Kryma. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*. 1993, no. 3, pp. 211-222.
- Antonov E.E. Pojavlenie pozdneskifskikh poselenii v Severo-Zapadnom Krymu: problema datirovaniia i atributsii. *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2016, no. 2, pp. 178-195.
- Antonov E.E. Rannie poseleniia pozdnykh skifov v Severo-Zapadnom Krymu. *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2017, no. 3, pp. 99-123.
- Artamonov M.I. Skifskoie tsarstvo v Krymu. *Vestnik Leningradskogo Universiteta*. 1948, no. 8, pp. 56-78.
- Babenchikov V.P. Nekropol Neapolia skifskogo. *Istoriia i arkheologii Kryma*. Kyiv, 1957, pp. 94-141.
- Bogdanova N.A. Mogilnik pervykh vekov nashei ery u s. Zavetnoe. *Arkheologicheskie issledovaniia na yuge Vostochnoi Evropy. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo museia*. 1989, no. 70, pp. 17-70.
- Bohdanova N.O. Mohylnyk I st. do n. e. - III st. n. e. bilia s. Zavitnoe Bakhchisaraiskoho raionu. *Arkheolohiia*. 1963, no. 15, pp. 95-109.
- Bruiaiko I.V. O sobytiakh III v. do n. e. v Severo-Zapadnom Prichernomore. *Vestnik drevnei istorii*. 1999, no. 3, pp. 76-91.
- Bruiaiko I.V. Ot Skifii k Sarmatii: desiat let spustia. *Stratum plus*. 2009, no. 3 (2005-2009), pp. 329-370.
- Chizhova L.K. Ernst N.L. - pervyi director biblioteki Tavricheskogo universiteta: k 95-letiiu so dnia osnovaniia biblioteki. *Kultura narodov Prichernomoria*. 2012, no. 265, pp. 156-168.
- Dashevskaiia O.D. Skify na severo-zapadnom poberezhe Kryma v svete novykh otkrytii. *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1971, no. 177, pp. 151-155.
- Dashevskaiia O.D. Pozdnie skify v Krymu. *Svod arkheologicheskikh istochnikov D1-7*. Moskva, 1991.
- Ernst N.L. Neapol skifskii (k stoletiiu so vremeni pervykh raskopok). *Vtoraia konferentsiia arkheologov SSSR. Khersones, 10-13 sentiabria 1927 goda (stoletie khersonesskikh raskopok (1827-1927))*. Sevastopol, 1927, pp. 23-28.
- Ernst N.L. Obzor arkheologicheskikh issledovaniiv v Krymu v 1935 g. *Sovetskaia arkheologiiia*. 1937, no. 3, pp. 240-245.
- Gavriliuk N.A. Istoriia ekonomiki Stepnoi Skifii VI-III vv. do n. e. Kyiv; Kharkiv, 1999.
- Gening V.F. Struktura sistemy arkheologicheskogo znaniia (k voprosu o metodologicheskoi analize urovnei znaniia v arkheologii). *Metodologicheskie i metodicheskie voprosy arkheologii*. Kyiv, 1982, pp. 5-47.
- Gening V.F. Struktura arkheologicheskogo poznaniia. Kyiv: Naukova dumka, 1989.
- Gening V.F., Buniatian K.P., Pustovalov S.Zh., Rychkov N.A. *Formalizovanno-statisticheskie metody v arkheologii (analiz pogrebalnykh pamiatnikov)*. Kyiv, 1990.
- Grakov B.N. Termin ΣΚΥΤΑΙ i ego proizvodnye v nadpisiakh Severnogo Prichernomoria. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1947, no. 16, pp. 79-88.

- Gushchina I.I. O pogrebalnom obriade naseleniia Belbetskoi doliny (po materialam mogilnika Belbek IV v Yugo-Zapadnom Krymu). *Arkheologicheskie issledovaniia na yuge Vostochnoi Evropy. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo museia*. 1982, no. 54.2, pp. 20-30.
- Kamenetskii I.S., Marshak B.I., Sher Ya.A. Analiz arkheologicheskikh istochnikov (vozmozhnosti formalizovannogo podkhoda). Moskva, 1975.
- Karasiov A.N. Raskopki Neapolia skifskogo v 1948 g. *Vestnik drevnei istorii*. 1950, no. 4, pp. 179-187.
- Khrapunov I.M. Do sotsialno-politychnoi kharakterystyki pizdnioskifskogo tsarstva. *Arkheolohiia*. 1992, no. 1, pp. 86-93.
- Khrapunov I.N. Etnicheskaia istoriia Kryma v rannem zheleznom veke. Simferopol; Kerch, 2004.
- Klein L.S. Arkheologicheskie istochniki. Leningrad, 1978.
- Koltukhov S.G. Pizdnioskifski poseleniia skhidnoi chastyny Peredhirskego Krymu (materialy do arkheolohichnoi karty Krymskoi Skifii). *Arkheolohiia*. 1991, no. 4, pp. 76-89.
- Koltukhov S.G. Ukrepleniia Krymskoi Skifii. *Avtoreferat dissertatsii ... kand. ist. nauk*. Moskva, 1993.
- Koltukhov S.G. Ukrepleniia Krymskoi Skifii. Simferopol, 1999.
- Koltukhov S.G., Yurochkin V.Yu. Ot Skifii k Gotii. Ocherki istorii izucheniia varvarskogo naseleniia Stepnogo i Predgornogo Kryma (VII v. do n. e. – VII v. n. e.). Simferopol, 2004.
- Konduktorova T.S. Naseleniia Neapolia Skifskogo za antropologichnymi danymi. *Materialy z antropologii Ukrainy*. 1964, no. 3, pp. 32-71.
- Lebedev G.S. Istoriia otechestvennoi arkheologii 1700-1917 gg. Sankt-Petersburg, 1992.
- Levin M.G., Cheboksarov N.N. Khoziaistvenno-kulturnye tipy i istoriko-etnograficheskie oblasti. *Sovetskaia etnografiia*. 1955, no. 4, pp. 3-17.
- Lobova I.I. Sarmaty v Krymu. *Dissertatsiia ... kandidata istoricheskikh nauk*. Moskva, 1956.
- Lysenko A.V. Istoriia issledovaniia yuzhnoi chasti Gornogo Kryma rimskogo vremeni. *Arkheologicheskii almanakh*. 2015, no. 15, pp. 55-107.
- Mordvintseva V.I. Formirovanie kontseptsii kulturno-istoricheskikh protsessov v varvarskom mire Severnogo Prichernomoria v III v. do n. e. – ser. III v. n. e. *Istoriia i arkheologiia Kryma*. 2016, no. 3, pp. 178-199.
- Mordvintseva V.I. Mir-sistemnyi analiz v arkheologii na primere zverinogo stilia Severnogo Prichernomoria sarmatskogo vremeni. *Mezhdru Vostokom i Zapadom: dvizhenie kultur, tekhnologii i imperii. III Mezhdunarodnyi congress srednevekovoi arkheologii evraziiskikh stepei*. Vladivostok, 2017, pp. 199-203.
- Mordvintseva V.I., Lysenko A.V. Issledovaniia mogilnika rimskogo vremeni Luchistoe-2 (Yuzhnyi Krym). *Arkheolokhichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv, 2016, pp. 7-10.
- Narushevich A. Tavriiia, ili izvestiia drevneishie i noveishie o sostoianii Kryma i ego zhiteliakh do nashikh vremion. Kyiv, 1788.
- Nashy zadachi v oblasti arkheologicheskikh issledovaniy, v svyazi s resheniiami TsK VKP(b) i Sovnarkoma Soiuza SSR ob uchebnikakh po istorii. *Sovetskaia arkheologiia*. 1937, no. 2, pp. 1-15.
- Novichenkova N.G. Ustroistvo i obriadnost sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. Yalta, 2002.
- Olkhovskii V.S. Do etnichnoi istorii davnioho Krymu. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 27-38.
- Olkhovskii V.S. Pro diskussiini pytannia sotsialno-politychnoi istorii pizdnioskifskogo tsarstva. *Arkheolohiia*. 1992, no. 2, pp. 136-139.
- Olkhovskii V.S., Khrapunov I.N. Krymskaia Skifiia. Simferopol, 1990.
- Pogrebova N.N. Pogrebeniia v Mavzolee Neapolia skifskogo. *Pamiatniki epokhi bronzы i rannego zheleza v Severnom Prichernomorie. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1961, no. 96, pp. 103-213.
- Polin S.V. Ot Skifii k Sarmatii. Kyiv, 1992.
- Popova E.A. Pozdneskifskaia kultura: istoriia izucheniia, problemy, gipotezy. *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriia 8. Istoriia*. 2011, no. 1, pp. 136-147.
- Popova E.A. Gorodishche “Chaika” pozdneellinisticheskogo vremeni i problema istokov pozdneskifskoi kultury. *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2012, no. 2 (36), pp. 3-17.
- Puzdrovskiy O.E. Krymska Skifiia v kintsi II st. do n. e. – persh. pol. III st. n. e. *Arkheolohiia*. 1992, no. 2, pp. 125-135.
- Puzdrovskii A.E. Krymskaia Skifiia vo II v. do n. e. – III v. n. e. Simferopol, 2007.
- Raevskii D.S. Skify i sarmaty v Neapole (po materialam nekropolia). *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1971a, no. 177, pp. 143-151.
- Raevskii D.S. Pozdneskifskaia semia po arkheologicheskim dannym. *Sovetskaia etnografiia*. 1971b, no. 2, pp. 60-68.
- Raevskii D.S. Neapol ili Palakii? *Vestnik drevnei istorii*. 1976, no. 1, pp. 102-107.
- Ravdonikas V.I. Peshchernye goroda Kryma i gotskaia problema v svyazi so stadialnym razvitiem Severnogo Prichernomoria. *Gotskii sbornik. Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury*. 1932, no. 12.1-8, pp. 5-106.
- Renfrew C., Bahn P. Archaeology. *Theories, Methods and Practice*. London, 1991.
- Rostovtsev M.I. Skifiia i Bospor. Kriticheskii obzor pamiatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh. Leningrad, 1925.
- Rostovtzeff M.I. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: Clarendon Press, 1922.
- Rostovtzeff M.I. The Animal Style in South Russia and China. Princeton; London, 1929.
- Sestrentsevich-Bogush S. Istoriia tsarstva Khersonesa Tavriiskogo. Sankt-Petersburg, 1806.
- Shcheglov A.N. Poseleniia Severo-Zapadnogo Kryma v antichnuui epokhu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. 1970, no. 124, pp. 19-24.
- Shcheglov A.N. Severo-Zapadnyi Krym v antichnuui epokhu. Leningrad, 1978.
- Shults P.N. O rabotakh Evpatoriiskoi ekspeditsii. *Sovetskaia Arkheologiia*. 1937, no. 3, pp. 252-254.

- Shults P.N. Arkheologicheskie issledovaniia v Evpatoriiskom raione. *Arkheologicheskie issledovaniia v RSFSR v 1934-1936 gg.* Moskva; Leningrad, 1941, pp. 265-277.
- Shults P.N. Issledovaniia Neapolia skifskogo (1945-1950). *Istoriia i arkheologii Kryma*. Kyiv, 1957, pp. 61-93.
- Shults P.N. Pozdneskifskaiia kultura i eio variant na Dnepre i v Krymu (Postanovka problemy). *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1971, no. 177, pp. 127-143.
- Solomonik E.I. Epigraficheskie pamiatniki Neapolia skifskogo. *Numizmatika i epigrafika*. 1962, no. 3, pp. 32-44.
- Symonovich E.A. K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti nizhnedneprovskikh pamiatnikov rubezha i nachala n. e. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*. 1960, no. 1, pp. 154-162.
- Symonovich E.A. Naselenie stolitsy pozdneskifskogo tsarstva. Kyiv, 1983.
- Tolstoi I., Kondakov N. Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva. Sankt-Petersburg, 1889-1899, no. 1-6.
- Tolstoi I., Kondakov N. Klassichaskie drevnosti yuzhnoi Rossii. Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva. Sankt-Petersburg, 1889, no. 1.
- Tolstov S.P. Ocherki pervonachalnogo islama. *Sovetskaia etnografiia*. 1932, no. 2, pp. 24-82.
- Tunkina I.V. Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh yuga Rossii (XVIII - seredina XIX vv.). Sankt-Petersburg, 2002.
- Vysotska T.M. Do pytannia pro sotsialno-politychnu strukturu pizdnoskifskoi derzhavy. *Arkheolohiia*. 1992, no. 2, pp. 139-143.
- Vysotskaia T.N. Pozdnie skify v Yugo-Zapadnom Krymu. Kyiv, 1972.
- Vysotskaia T.N. Neapol - stolitsa gosudarstva pozdnykh skifov. Kyiv, 1979.
- Vysotskaia T.N. Etnicheskii sostav naseleniia Krymskoi Skifii. *Materialy k etnicheskoi istorii Kryma VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Kyiv, 1987, pp. 40-67.
- Vysotskaia T.N. Ust-Alminkoe gorodishche i nekropol. Kyiv, 1994.
- Vysotskaia T.N. Obshchee i osobnoe v kulture pozdnykh skifov Kryma. *U Ponta Yevksinskogo (pamiat P.N. Shultsa)*. Simferopol, 2004, pp. 41-49.
- Yatsenko I.V. Issledovanie sooruzhenii skifskogo perioda na gorodishche Chaika v Evpatorii (1964-1967 gg.). *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii*. 1970, no. 124, pp. 31-38.
- Yatsenko I.V. Arkheologicheskie raskopki v predmeste Evpatorii. *Voprosy istorii*. 1974, no. 4, pp. 211-215.
- Zaitsev Yu.P. Do pytannia pro hretske naselennia Neapolia Skifskoho. *Arkheolohiia*. 1990, no. 1, pp. 83-94.
- Zaitsev Yu.P. Neapol skifskii — Olviia - Bospor: k probleme etnokulturnykh sviazei. *Olviia - 200. Tezisy dokladov konferentsii, posviashionnoi 200-letiiu otkrytiia Olvii*. Nikolaev, 1994, pp. 47-48.
- Zaitsev Yu.P. Skilur i ego tsarstvo: novye otkrytiia i novye problemy. *Vestnik drevnei istorii*. 1999, no. 2, pp. 127-148.
- Zaitsev Yu.P. Neapol skifskii (II v. do n. e. - III v. n. e.). Simferopol, 2003.
- Zaitsev Yu.P. Krestovidnye psalii Severnogo Prichernomoria. *Chetviortaia Kubanskaia arkheologicheskaiia konferentsiia. Tezisy i doklady*. Krasnodar, 2005, pp. 88-94.
- Zaitsev Yu.P. Neapol Skifskii - Ak-Kaia - Pantikapei: varvary Kryma i Bospor v III-I vv. do n. e. *Bosporskii fenomen. Greki i varvary na Evraziiskom perekriostke. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 1922 noiabria 2013 g.)*. Sankt-Petersburg, 2013, pp. 499-506.
- Zaitsev Yu.P., Koltukhov S.G. Pogrebenie voina ellinisticheskogo vremeni u s. Chistenkoe v predgornom Krymu. *Bosporskie issledovaniia*. Simferopol, 2004, no. 7, pp. 242-259.
- Zinevich H.P. Do antropologii mogilnika bilia s. Zavitne v Krymu. *Materialy z antropologii Ukrainy*. 1971, no. 5, pp. 111-121.
- Zinevich H.P., Kruts S.I. Antropologicheskaiia kharakteristika drevnego naseleniia territorii Ukrainy. Kyiv, 1968.
- Zubar V.M. Pro pizdnoskifsku derzhavnist. *Arkheolohiia*. 1992, no. 1, pp. 100-102.
- Zuev V.Yu. O putiakh resheniia "problemy III v. do n. e." v periodizatsii arkheologicheskikh pamiatnikov sarmatskoi epokhi. *Stratum plus*. 1999, no. 3, pp. 305-324.

Т.І. Слободян *

МОЖЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІЛОПАЛЬНИХ ПОХОВАНЬ: БІОАРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Статтю присвячено висвітленню основних можливостей та напрямів у дослідженні кісткових решток кремацій. Розглянуто методики фіксації тілопальних поховань в польових умовах з метою отримання більш повної інформації про етапи та особливості поховальних ритуалів.

К л ю ч о в і с л о в а: антропологія, кремації, тілопальні поховання, антропологічне вивчення кремацій.

Антропологічні матеріали заслуговують на особливу увагу при вирішенні питань не тільки особистісного виміру похованих людей — статі, віку, патологій, особливостей фізичного розвитку та професійної діяльності, антропологічного типу, соціального статусу тощо, а й репрезентують загальноприйнятні світоглядні і обрядові норми тогочасного суспільства, втілені в його поховальній обрядовості. Об'єм історичної інформації, який можна отримати в результаті дослідження людських скелетів, не менший, ніж обсяг даних, які отримують при вивченні предметів матеріальної культури.

Хоча вагоме значення в біоархеології та археології належить антропологічним матеріалам з поховань, здійснених за обрядом тілопокладення, однак джерелом цінної інформації можуть стати і антропологічні матеріали з багаточисельних поховань, здійснених за обрядом тілоспалення. Попри значну фрагментарність, аналіз перепалених кісткових решток дозволяє отримати не тільки морфологічні та статеві-вікові характеристики похованих людей, а й відповісти на питання про обставини і деталі самого обряду кремації, сліди якого були майже повністю знищені поховальним вогнищем (рис. 1).

* СЛОБОДЯН Тетяна Іванівна — молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, tanya_slobodyan@ukr.net

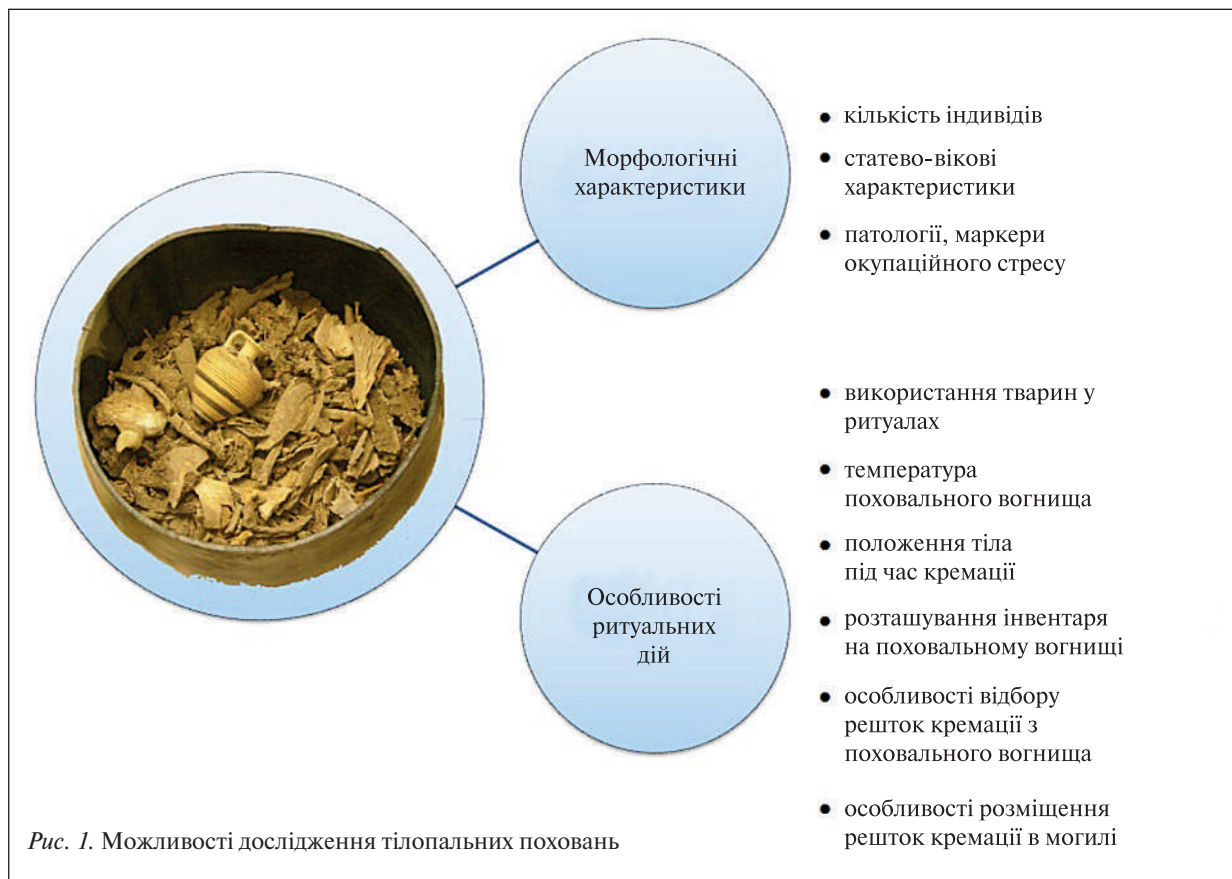
© Т.І. СЛОБОДЯН, 2018

Антропологічному вивченню решток кремацій у вітчизняній науці до цього часу не надавалося належної уваги. Вважалося, що таке джерело є малоінформативним і складним для вивчення. Зокрема, антропологічний аналіз тілопальних поховань було здійснено для кількох поховальних пам'яток раннього залізного віку (Рудич 2000; 2009; 2010; 2011; 2014; Potetchina 2012; Потехіна, Слободян 2013; Слободян 2013).

Завдяки дослідженням останніх десятиліть дослідження кремацій на сьогодні є одним із важливих напрямів вивчення давнього населення (Metody 1974; Eckert et al. 1988; Herrmann u.a. 1990; Holck 1996; Козловская 1998; Dokladal 1999; Großkopf 2004; Schmidt, Symes 2008; Piontek 1975; 2007; Добровольская 2010; Gonçalves 2011).

Процес кремації/тілоспалення в поховальній практиці є одним із способів посмертного поводження з тілом людини або тварини, такий процес має *цілеспрямований* характер¹. Обряд тілоспалення був поширеним серед носіїв археологічних культур Європи від пізньобронзового часу і до остаточного введення християнства. При вивченні археологічних культур цього часу належна фіксація та антропологічний аналіз кремацій набуває важливого значення, адже тілопальні поховання часто є чи не єдиним джерелом при вивченні поховального обряду суспільств бронзового та раннього залізного періоду.

¹ Тобто метою є спалення тіла. Відповідно, не всі уламки кісток із слідами дії високої температури можна віднести до решток кремацій. Зокрема, для кісток, виявлених в межах зольників чи вогнищ, до проведення повного антропологічного аналізу і співставлення археологічних даних, варто використовувати терміни перепалені кістки, обпалені кісткові рештки тощо.

У процесі експертизи кремацій використовуються як традиційні антропологічні методи, так і спеціальні методики, які застосовуються у судово-медичній, криміналістичній та антропологічній практиці при роботі із спаленими кістками. Зазначимо основні напрями і завдання роботи з перепаленим остеологічним матеріалом:

1. Визначення видової приналежності. Першочерговим завданням при роботі із перепаленими кістками є встановлення видової приналежності. В поховальних практиках давнього населення широко практикувався обряд залучення тварин до поховальних ритуалів, зокрема в тілопальних похованнях часто фіксуються кістки тварин — рештки скелета або його окремих частин. Загалом виділено три типи поховань — а) тілопальні комплекси із рештками людських кісток, б) комплекси із кістками тварин, в) змішані комплекси, де присутні як перепалені людські, так і тваринні кістки. Не менш важливим для дослідника є встановлення кількісного відсотку тваринних кісток в похованнях, визначення їх анатомічної приналежності, особливостей розміщення в могилі тощо.

Визначення видової приналежності, зазвичай, проводиться шляхом візуального огля-

ду перепалених кісткових уламків. У тому випадку, якщо такі фрагменти занадто дрібні і не можливо встановити їх анатомічну приналежність — використовуються можливості мікроскопії. Структура кісткової тканини тварин відрізняється від людської, зокрема, діаметром гаверсових каналів остеонів. Вказані виміри дозволяють з впевненістю встановити приналежність кісток до людських чи тваринних (Суйперс 2006).

2. Встановлення мінімальної кількості індивідів. Антропологічний аналіз кремацій дозволяє визначити кількість індивідів в одному поховальному комплексі. Встановлення мінімальної кількості індивідів проводиться шляхом огляду кісткових фрагментів із врахуванням фіксації парних однойменних ділянок скелета, а також статеві-вікових визначень похованих.

Із врахуванням вищезазначених характеристик виділяють наступні типи колективних поховань — парні (варіанти жінка-дитина, чоловік-дитина, двоє дорослих, двоє дітей), з трьома індивідами (варіанти чоловік-жінка-дитина, діти, дорослі) і т. д. Отримана інформація важлива для встановлення особливих рис поховальних ритуалів, демографічних і соціальних характеристик населення тощо.

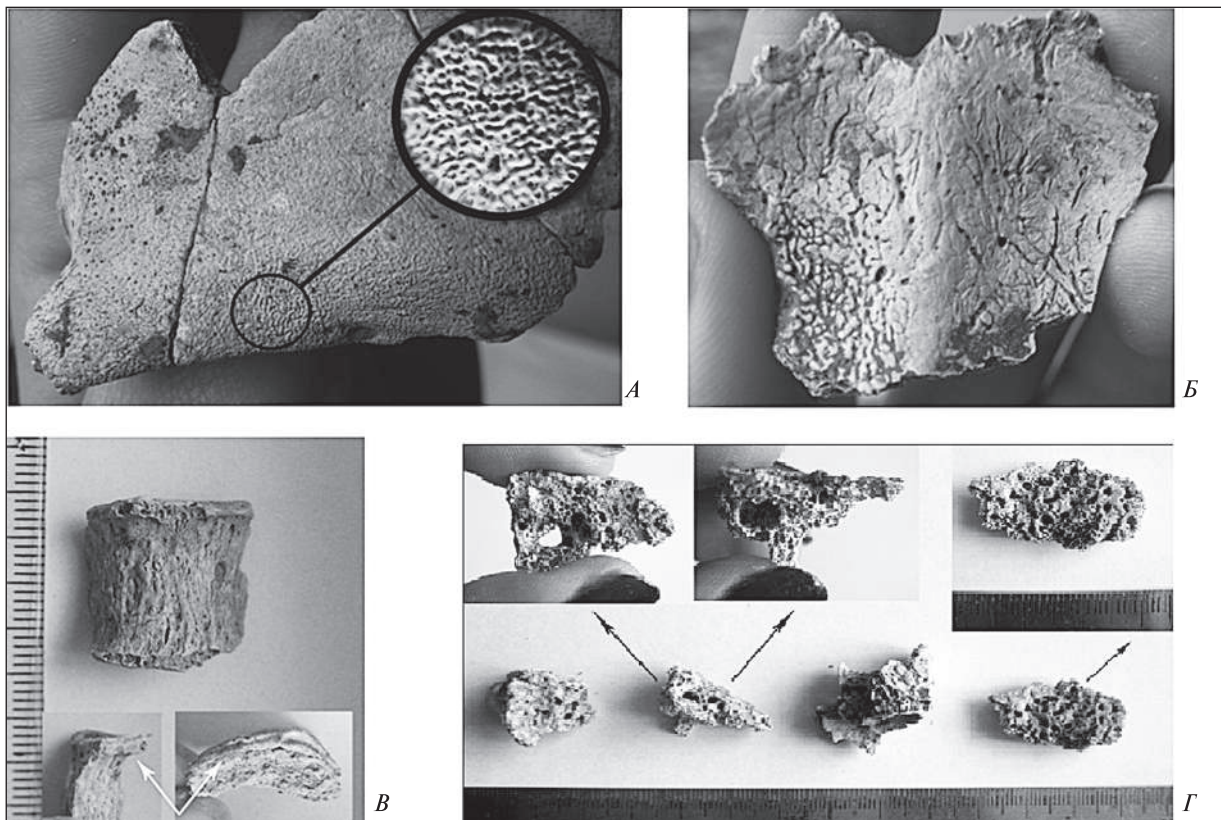

Рис. 2. Прояви патологій на кістках: А — сліди гіперваскуляризації на поверхні лобної кістки — «апельсинова шкірка» (за: Слободян, Лисенко, Макаровіч 2014, рис. 9); Б — сліди геморагії (крововиливу) в області сагітального синуса (за: Слободян, Лисенко, Макаровіч 2014, рис. 10); В — ознаки остеохондрозу на хребцях (за: Слободян 2014а, рис. 5); Г — сліди запальних процесів на тілах хребців (спондиліт?) (за: Слободян 2015, рис. 1)

3. Статеві-вікові характеристики². Визначення віку померлих, віку на момент смерті, проводиться з використанням тих же методик, що і при роботі з матеріалами інгумаций, тобто враховуються дані про стан облітерації черепних швів, приростання епіфізів довгих трубчастих кісток, стан суглобових і симфізарних поверхонь, товщину і структуру компакти трубчастих кісток тощо (Gejvall 1947; Алексеев, 1964; Buikstra, Ubelaker 1994; Black, Scheuer 1996; Holck, 1996; Krenzer 2007). При роботі з перепаленим остеологічним матеріалом переважно не застосовуються загальні метричні методики — краніметричні, остеометричні, краніоскопічні та інші — з причини змін в кістковій тканині, спричинених дією високої температури, що позначається на розмірі, вазі кістки та подальших деструктивних процесах (розламування, термічні деформації).

У випадках аналізу тілопальних кісткових решток також рідко застосовуються і схеми визначення віку за стертістю зубів, адже при ви-

сокій температурі зубна емаль руйнується і цілими залишаються, як правило, корені, захищені від дії вогню альвеолами (Shipman, Foster, Schoeninger 1984; Schmidt 2008, 55—74).

Окрім вказаних в біоархеології також використовуються і спеціальні методики, розроблені для аналізу тілопальних поховань — встановлення віку за особливостями формування цементного шару кореня зуба та формою, кількістю і співвідношенням розмірів гаверсових каналів (Holck 1996; Großkopf 1995; 2004; Hummel, Schutkowski 1993).

Визначення *статі*, зазвичай, виявляється більш складним завданням, оскільки внаслідок дії високої температури значно руйнуються ділянки скелета із вираженими проявами статевого диморфізму, в першу чергу, тазові кістки. Для встановлення статі переважно аналізуються збережені ділянки черепа (із врахуванням форми та особливостей верхніх/нижніх країв орбіт, виступання глабелі, соскоподібного відростка, підборідного та потиличного виступів, наявності лобних та тім'яних горбів, форми і висоти нижньої щелепи), а також ділянки тазових кісток — фіксуються особливості сим-

² Вік на момент смерті визначається у 90 % випадків, стать — у 25 %.

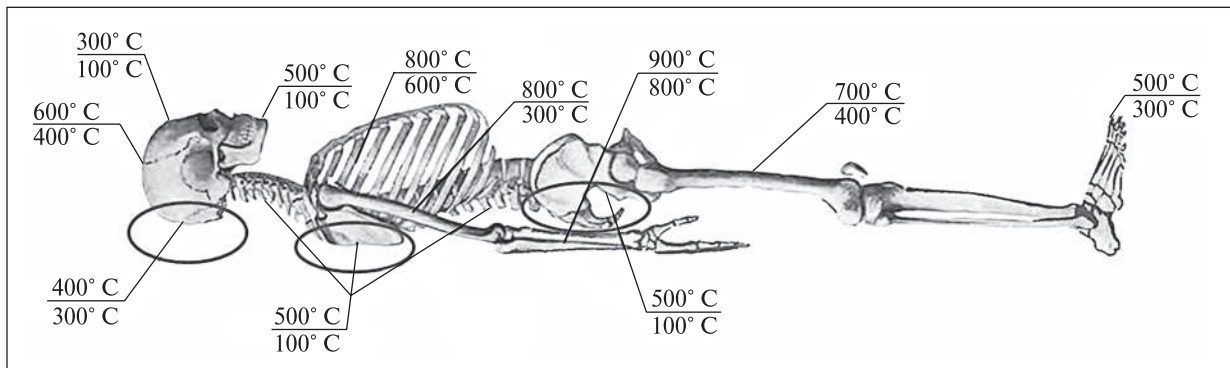

Рис. 3. Визначення за температурним режимом положення тіла на вогнищі (жінка 20—35 років з Шестовиці, X ст.) (за: Потехіна, Слободян 2013, рис. 6) ³

фізарних поверхонь — вушної (аурикулярної) та лобкової, форма і вираженість сідничної вирізки, преаурикулярної борозни тощо.

Для аналізу спалених кісток залучаються і спеціально розроблені метричні схеми визначення статі, розроблені Н.-Г. Жевалем, М. Ворреном та В. Мейплсом — за вимірами товщини черепного склепіння та компактного шару діафізів плечової, стегнової кісток і відповідно діаметра їх голівок (Gejvall 1948; Warren, Maples 1997). В біоархеологічній практиці для визначення статі також використовуються методики, розроблені на основі вимірів кам'янистої частини черепа (Pars petrosa) (Schutkowski, Herrmann 1983; Wahl, Graw 2001; Norén, Lynnerup, Czarnetzki 2005).

4. Ознаки фізичного розвитку та патологічні прояви. Під час детального антропологічного аналізу фіксуються особливості фізичного розвитку похованих людей, в тому числі і сліди окупаційного стресу (маркери фізичного розвитку, пов'язані з особливостями професійної діяльності), прояви патологій — хвороб, травм тощо (рис. 2).

5. Дані про хімічний склад кісткової тканини. Дослідження концентрації мікроелементів у кістковій тканині дозволяє отримати необхідні дані для вивчення способу життя і особливостей харчування давнього населення. Рештки кремацій, як відомо, не є «чутливими» до проникнення хімічних елементів із тафономічного середовища, а тому мають прижиттєвий фон і концентрацію необхідних для дослідження мікроелементів (Stiner, Kuhn 1995; Mays 2002, р. 208—209).

6. Отримання інформації про деталі обряду тілоспалення та подальші ритуальні дії. Аналіз стану збережених кісткових фрагментів, їх розміру та кольору, фіксація термічних деформацій і ділянок із відбитками речовин і металів (скла, бронзи, заліза тощо) надають важливу інфор-

мацію про деталі проведення поховального ритуалу — обряду тілоспалення. Зокрема, за кольором кісток, зміною їх мінерального складу та кристалічної структури визначається *температура горіння* (температура поховального вогнища). Для визначення температурних показників антропологі користуються розробками Ф. Волкера та К. Міллера, Б. Германна, П. Холка, Е. Шіпмена та інших (Herrmann 1972; 1988; Herrmann u.a. 1990; Holck 1996; Großkopf 2004; Devlin, Herrmann 2008; Walker et al. 2008). Фіксація температурного діапазону для кожного відділу скелета дозволяє отримати і дані про *положення тіла* під час обряду кремації — дорсальне (на спині), вентральне (долілиць), латеральне (на боці), сидячи тощо (рис. 3).

Фіксація *термічних деформацій* також дозволяє встановити, чи було спалено тіло невдовзі після смерті, або ж кістки вже без залишків плоті могли потрапити до вогнища. Внаслідок швидкої втрати органіки і води, при дії високої температури на ще не зневоднені тканини тіла, відбувається відрив м'яких тканин від кістки і утворення термічних деформацій в кістковій тканині — тріщини різної глибини і направленості, розшарування, дугоподібні деформації (Mayne Corrêa 1997). При спаленні кісткової тканини, в якій було збережено прижиттєвий рівень води і органічних речовин, відбудеться утворення так званих параболічних деформацій — розтріскувань певної форми і направленості по окружності кістки. При спаленні обезводненої і позбавленої жирів кісткової тканини спостерігатимуться лише прямі або поперечні термічні тріщини, будуть відсутні дугоподібні деформації (Symes, Rainwater et al. 2008).

³ За кольором кісток відмічено області, де температура вогнища сягала найменших відміток — область потилиці, хребта і тазу. Під час кремації тіло було розміщене на вогнищі в дорсальному положенні.

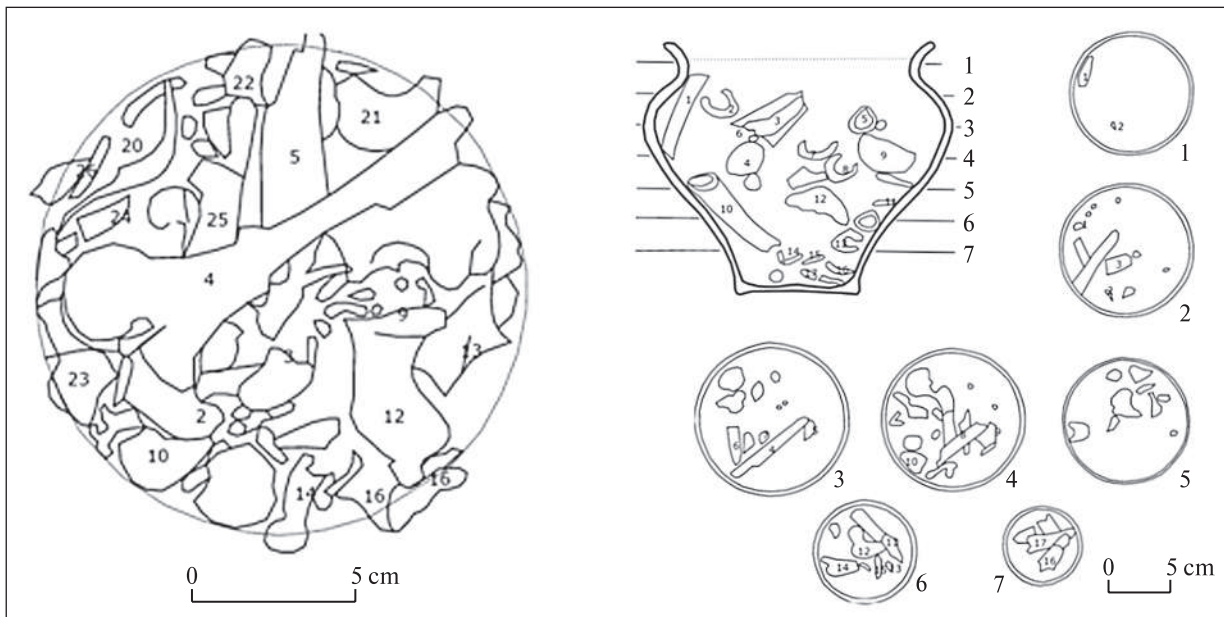

Рис. 4. Відкриття та фіксація «урнових» поховань (план поховання за: Brickley, McKinley 2004, fig. 5)

Не менш важливим є *фіксація* ділянок скелета із вираженими *відбитками* будь-яких речовин чи сполук — металів, скла, вохри тощо. Зокрема, на рештках скелета фіксуються ті складові поховального набору, одягу чи прикрас, які під час тілоспалення знаходились безпосередньо на тілі небіжчика або в межах контактної зони із тілом. Подальше співставлення вказаних даних із характеристиками усього поховального інвентарю дозволить встановити особливості проведення поховальних ритуалів давнього населення.

Після процесу тілоспалення відбувається ще кілька етапів, пов'язаних із подальшими діями над останками померлого (безпосереднє поховання або виставлення останків) та підтриманням посмертного «існування» небіжчика (вшанування). Зазначені вище характеристики стосуються переважно відзначення особливостей проведення обряду тілоспалення, який є одним з етапів поховання. Проте детальна фотографічна, планіграфічна та стратиграфічна фіксація решток кремацій в могилі дозволить відповісти і на питання про подальші дії над спаленими останками небіжчика — тип поховання, особливості відбору і розміщення решток кісток в могилі тощо. Для детального аналізу в польових умовах важлива фіксація кісток і решток поховального вогнища, форми і параметрів ями, забір деревини і культурного шару для аналізу. Під час антропологічного аналізу визначається не тільки *вага* кісткових решток, а й їх *розміри* та *анатомічна приналежність* у кількісному і від-

сотковому показниках. Отримані дані використовуються задля встановлення особливих ритуалів — наприклад, вибіркової у відборі кісток до місця поховання, куди могли потрапити тільки уламки черепа або певних частин тіла тощо.

У тих випадках, коли після процесу кремації останки за обрядом мали бути захоронені, рештки померлого або залишали на місці спалення, яке і слугувало могилою («кремація на місці»), або переміщували до безпосереднього місця поховання («кремація на стороні»).

Для типу «кремація на місці» властиві різні варіанти *розміщення кісткових решток*:

- ✓ анатомічне (після процесу тілоспалення кістки не були зрушені з місця);
- ✓ хаотичне (кістки разом з рештками поховального вогнища збирали і компактно розміщували або «розсіювали» на місці тілоспалення);
- ✓ змішане (фіксується анатомічне розташування кістяка, проте могли здійснюватись ритуальні дії по відношенню до окремих частин скелета).

Для другого типу («кремація на стороні») також не менш важлива фіксація порядку розміщення кісткових решток.

Як для першого, так і для другого типів властиві різні варіації. Залежно від розміщення кісткових решток вирізняють урнові, ямні та змішані поховання. Перший варіант позначає розміщення кісткових решток безпосередньо в урні, нею може слугувати будь-яка ємність чи бокс, які могли бути використані як

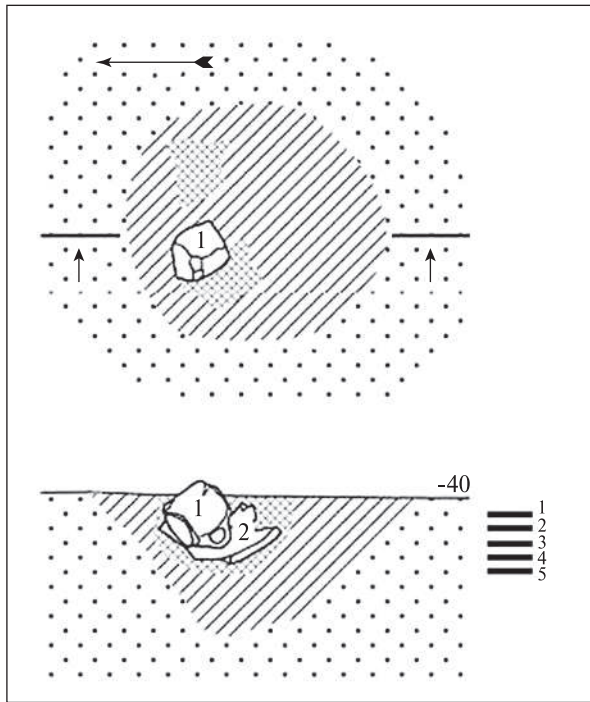

Рис. 5. Відкриття та фіксація «ямних» поховань (I) (план поховання за: Maciałowicz 2006, tabl. VIII)

вмістилище для праху. Це може бути керамічна чи скляна посудина, кам'яна скриня або будь-яка ємність з матеріалів органічного походження (короб з дерева чи лози тощо). Під ямними похованнями мається на увазі розміщення або «розсіювання» кісткових решток в могилі без використання будь-яких ємностей-урн. Часто до цієї категорії потрапляють і урнові поховання, органічні урни-ємності яких просто не збереглись до нашого часу або прослідкувати форму таких скупчень на разі не видається можливим. У похованнях змішаного типу кісткові рештки поміщали як до урн, так і до поховальної ями.

Оскільки від типу поховання залежить, яку саме спеціальну методику обрати для археологічного дослідження, радимо для кожного з описаних вище типів поховань застосовувати нижче наведені **методичні рекомендації** задля отримання більш повної інформації про деталі поховального ритуалу (Козак та ін. 2018; Gładkowska-Rzeczycka 1977; Piontek 2007).

Відкриття та фіксація «урнових» поховань (рис. 4). За умови, якщо урна з перепаленими кістками всередині виявлена у цілісному вигляді — її необхідно взяти монолітом, помістити до боксу відповідного розміру (коробки або ящика), обкласти матеріалом для амортизації та транспортувати до антропологічної лабораторії.

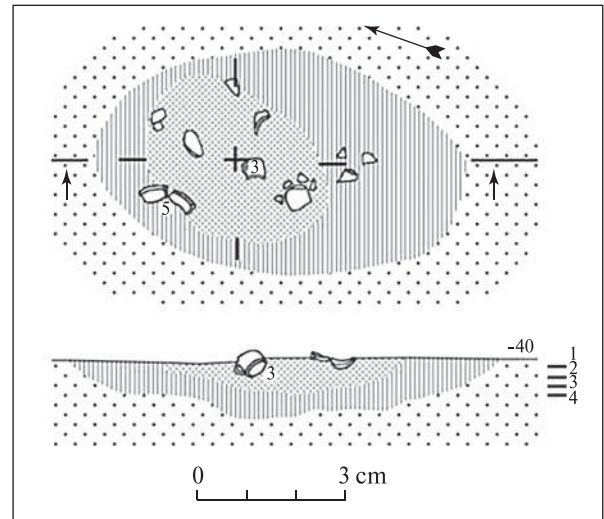

Рис. 6. Відкриття та фіксація «ямних» поховань (II) (план поховання за: Maciałowicz 2006, tabl. XX)

За умови, якщо урна із перепаленими кістками всередині виявлена у фрагментованому вигляді або її транспортування на разі неможливе — розчистка, фіксація та забір перепалених кісток відбувається за наступним алгоритмом:

- ✓ розчистка відбувається пошарово — знімається по 2,0—3,0 см культурного шару;

- ✓ вилучений культурний шар додатково просіюється або промивається (флотажія) в залежності від складу та особливостей ґрунтового покриву;

- ✓ після розчистки кожного з мікстратиграфічних рівнів відбувається фото-, планіграфічна та стратиграфічна фіксація, з позначенням на плані особливостей розташування кісток. Зверніть увагу, в якому положенні розташовані кістки — горизонтальному, діагональному, вертикальному тощо. Якщо розпізнаються фрагменти окремих відділів скелета — кістки черепа, ребра, хребці, кінцівки — зафіксуйте вказані спостереження відповідно до шару. Також фіксуються рештки поховального вогнища, їх розмір, місцезнаходження тощо.

- ✓ для подальшого антропологічного аналізу забір кісткових решток здійснюється пошарово.

Відкриття та фіксація «ямних» поховань. Розчистка, фіксація та забір перепалених кісток в могильній ямі відбувається за наступним алгоритмом:

I) за умови, якщо скупчення кісток компактне (розміри не перевищують 35 см в діаметрі) (рис. 5):

- ✓ область із кістковим скупченням умовно ділиться на два сектори (за сторонами світу або напрямленістю сітки квадратів);

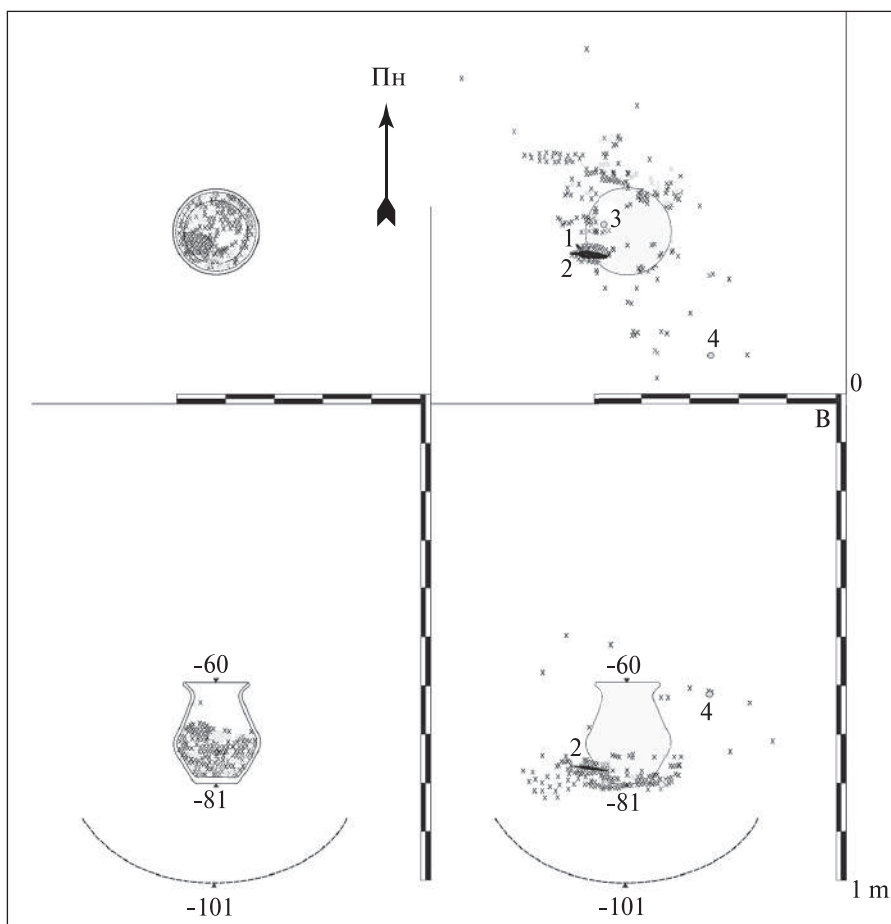

Рис. 7. Відкриття та фіксація «змішаних» поховань (за: Слободян, 2014б, рис. 6)

✓ подальша розчистка секторів відбувається пошарово — знімається по 2,0—3,0 см культурного шару;

✓ вилучений культурний шар додатково просіюється або промивається (флотація) в залежності від складу та особливостей ґрунтового покриву;

✓ після розчистки кожного з мікстратиграфічних рівнів відбувається фото-, планіграфічна та стратиграфічна фіксація, з позначенням на плані розмірів скупчення та особливостей розташування кісток. Фіксуються розміщення кісток, анатомічні скупчення, рештки поховального вогнища, їх розмір, місцезнаходження, інше.

✓ забір кісткових решток здійснюється посекторно та пошарово;

І) за умови, якщо кістки розміщені некомпактно або виявлені на значній площі (розміри перевищують 35 см в діаметрі) (рис. 6):

✓ область із кістковим скупченням умовно ділиться на чотири сектори (за сторонами світу або напрямленістю сітки квадратів);

✓ подальша розчистка секторів відбувається пошарово — знімається по 2,0—3,0 см культурного шару;

✓ вилучений культурний шар додатково просіюється або промивається (флотація) в залежності від складу та особливостей ґрунтового покриву;

✓ після розчистки кожного з мікстратиграфічних рівнів відбувається фото-, планіграфічна та стратиграфічна фіксація, з позначенням на плані розмірів скупчення та особливостей розташування кісток;

✓ для подальшого антропологічного аналізу забір кісткових решток здійснюється посекторно та пошарово.

Відкриття та фіксація «змішаних» поховань (урново-ямних). Область із кістковими скупченням (включаючи кістки в урні та виявлені поза її межами) умовно ділиться на два сектори (за сторонами світу або напрямленістю сітки квадратів). Маркування і нумерація секторів та шарів для урни та могильної ями мають бути ідентичними. Розчистка і забір кісткових уламків здійснюється за тим же алгоритмом, що і для урнових та ямних поховань (рис. 7).

Кісткові рештки з тілопальних поховань загалом надають важливу інформацію не тільки про вік на момент смерті, стать, патоло-

гії, особливості харчування і способу життя, а й є чи не єдиним джерелом для визначення особливих рис та реконструкції послідовності поховально-обрядових дій давнього населення. Зокрема, колір кісткової тканини є індикатором для визначення температури поховального вогнища, положення тіла під час процесу тілоспалення. Відбитки металів та інших речовин є надійним джерелом для фіксації поховального інвентарю, металевих та інших частин одягу і прикрас, які були розміщені на тілі або поруч нього під час кремації. Характер термічних деформацій кісток може вказувати на певні особливості поводження з тілом небіжчика до процесу кремації. А детальна пошарова фіксація і забір кісткових решток в польових умовах дозволять дослідникам реконструювати послідовність дій після процесу кремації та особливості відбору і укладання кісток до місця поховання. Отримання вказаної інформації також дозволить провести кореляцію із складовими інвентарю для визначення поховальних наборів (чоловічих, жіночих, дитячих, окремих вікових груп), визначити особливості функціонування поховальних пам'яток та демографічні показники дослідженого населення загалом.

Алексеев В.П., Дебев Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва, 1964.

Добровольская М.В. К методике изучения материалов кремации. *Краткие сообщения Института археологии*. 2010, вып. 224, с. 85—97.

Козак О.Д., Потехина И.Д., Слободян Т.И., Гупало В.Д. Методичні рекомендації до польової антропології (у друці).

Козловская М.В. К вопросу о возможностях исследования кремированных костей. *Историческая экология человека. Методика биологических исследований* (ред. А.П. Бужиловой, М.В. Козловской, М.Б. Медниковой). Москва: ИА РАН, 1998, с. 174—182.

Потехина И.Д., Слободян Т.И. Про населення давньоруської Шестовиці за матеріалами інгумацій та кремацій. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. Київ, 2013, с. 237—246.

Рудич Т.А. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по материалам антропологии. *Stratum plus*. 2000, № 4, с. 278—288.

Рудич Т.А. Палеоантропологический материал из раскопок могильника черняховской культуры у с. Легедзено (2008—2009 гг.). *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г.* (ред. В.А. Круц, А.Г. Корвин-Пиотровский, Ф. Менотти и др.). Киев, 2009, с. 98—101.

Рудич Т.А. Палеоантропологический материал из раскопок могильника черняховской культуры у с. Легедзено 2010 г. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2010*. (ред. В.А. Круц, А.Г. Корвин-Пиотровский, Ф. Менотти др.). Киев, 2010, с. 86—94.

Рудич Т.А. Палеоантропологический материал из раскопок могильника черняховской культуры у с. Легедзено 2011 г. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* (ред. В.А. Круц, А.Г. Корвин-Пиотровский, С.Н. Рыжов и др.). Киев, 2011, с. 108—110.

Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I—II тис. за матеріалами антропології. Київ, 2014.

Слободян Т.И. Кремація як джерело антропологічної та археологічної інформації. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.)*. Харків, 2013, с. 23—24.

Слободян Т.И., Лисенко С.Д., Макарович П. Поховання за обрядом тілоспалення на місці з могильника комарівської культури Буківна. *Історична антропологія та біоархеологія України*. Київ, 2014, вип. I, с. 27—34.

Слободян Т. Тілопальне поховання римського часу з Нового Яричева. *Наукові студії: збірник наукових праць. Історико-краєзнавчий музей м. Вінники*. Львів; Вінники, 2014а, вип. 7, с. 173—183.

Слободян Т. Поховальні пам'ятки ранньоримського часу в околицях Звенигорода (дослідження 2013 р.). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2014б, вип. 18, с. 230—244.

Слободян Т. Антропологический анализ кремированных останков из могильника бронзового века Орджоникидзе. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлук—Соленая—Чертомлык* (ред. Л.А. Черных, М.Н. Дараган). Киев, 2015, с. 528—534.

Black L., Scheuer S. Age Changes in the Clavicle: from the Early Neonatal Period to Skeletal Maturity. *International Journal of Osteoarchaeology*. 1996, vol. 6, iss. 5, p. 425—434.

Brickley M., McKinley J. Guidelines to the Standards for Recording Human Remains. Southampton, 2004.

Buikstra J., Ubelaker D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archaeological Survey, Research series*. Fayetteville, 1994, no. 44.

Cuijpers A. Histological Identification of Bone Fragments in Archaeology: Telling Humans Apart from Horses and Cattle. *International Journal of Osteoarchaeology*. 2006, vol. 16, iss. 6, p. 465—480.

Devlin J.B., Herrmann N.P. Bone Colour as Interpretative of the Depositional History of Archaeological Cremations. *The Analysis of Burned Human Remains* (eds: C. Schmidt, S. Symes). London, 2008, p. 109—128.

Dokládál M. Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob. *Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianae*. Brno, 1999, Band 113.

Eckert W.G., James S., Katchis S. Investigation of Cremations and Severely Burned Bodies. *American Journal of Forensic Medicine and Pathology*. 1988, № 9(3), p. 188—200.

Gejvall N.-G. Bestämning av brända ben från forntida graver. *Fornvännen*. Stockholm, 1947, vol. 42, p. 39—47.

Gładkowska-Rzeczycka J. Metody wydobywania i przepalonych szczątków kostnych z pochówków ciałaopalnych. *Pomoriania Antiqua*. 1977, vol. 7, p. 185—207.

Gonçalves D. Cremains. The Value of Quantitative Analysis for the Bioanthropological Research of Burned Human Skeletal Remains. Coimbra, 2012.

Grosskopf B. Counting Incremental Lines in Teeth — a Valid Method for Age Determination in Cremations. *Cremation Studies In Archaeology* (eds. E. Smits, E. Iregren, A. Drusini). Saonara, 1995, p. 87—93.

- Großkopf B. Leichenbrand Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken. *Diss. zur Erlangung des akademischen Grades Dr. Phil.* Leipzig, 2004.
- Herrmann B. Behandlung von Leichenbrand. *Antropologie — Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (eds. J. Knussman, H. Reiner). Stuttgart; New York, 1988, band 1, p. 576—585.
- Herrmann B., Gruppe G., Hummel S., Piepenbrink H., Schutkowski H. Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden. Springer-Verlag; Berlin; Heidelberg; New York, 1990.
- Holck P. Cremated Bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials. *Antropologiske skrifter. Reprint of the 3rd revised edition.* Anatomical institute. Oslo, 1997/2008, № 1C.
- Hummel S., Schutkowski H. Approaches to the Histological Age Determination of Cremated Human Remains (eds. G. Grupe, N. Garland). *Histology of ancient human bone: Methods and Diagnosis. Proceedings of the «Palaeohistology Workshop» held from 3—5 October 1990 at Goettingen.* Berlin, 1993, p. 111—123.
- Krenzer U. Compendio de métodos antropológico forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico. Ciudad; Guatemala, 2006, vol. 1—7.
- Maciałowicz A. Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Suchodole, pow. sochaczewski. *Wiadomości Archeologiczne.* Warszawa, 2006, vol. LVIII, p. 283—369.
- Mayne Correia P.M. Fire Modification of Bone: a Review of the Literature. *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains.* Boca Raton, 1997, p. 275—293.
- Mays S. The Archaeology of Human Bones. London; New York, 2002.
- Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Biologii i Nauk o Ziemi. *Seria Anthropologia.* 1974, Nr 2.
- Norén A., Lynnerup N., Czarnetzki A., Graw M. Lateral Angle: A Method for Sexing Using the Petrous Bone. *American Journal of Physical Anthropology.* 2005, № 128 (2), p. 318—23.
- Piontek J. Polish Method and Results of Investigations of Cremated Bones from Prehistoric Cemeteries. *Glasnik Anthroposkoga Društva Jugoslavije Sveska.* 1975, 12, p. 23—34.
- Piontek J. Metodyka antropologicznych badań materiałów kostnych z grobów ciałopalnych. *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego* (red. L. Bakalarska). Warszawa, 2007, p. 56—73.
- Potechina I.D. Wyniki analizy antropologicznej ciałopalnego pochowku z Mutyna. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* Rzeszów, 2012, t. XXXIII, s. 175—177.
- Schmidt C.W., Symes S.A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains.* London, 2008.
- Schmidt C. The Recovery and Study of Burned Human Teeth. *The Analysis of Burned Human Remains* (eds. C.W. Schmidt, S.A. Symes). London, 2008, p. 55—74.
- Schutkowski H., Herrmann B., 1983 Zur Möglichkeit der metrischen Geschlechtsdiagnose an der Pars petrosa ossis temporalis. *Zeitschrift für Rechtsmedizin.* 1983, vol. 90, Issue 3, p. 219—227.
- Shipman P., Foster G., Schoeninger M. Burnt Bones and Teeth an Experimental Study of Color, Morphology, Crystal Structure and Shrinkage. *Journal of Archaeological Science.* 1984, vol. 11, p. 307—325.
- Stiner M., Kuhn S. Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science.* 1995, № 22, p. 223—237.
- Symes S., Rainwater C., Chapman E. Gipson D., Piper A. Patterned Thermal Destruction of Human Remains in a Forensic Setting. *The Analysis of Burned Human Remains* (eds. C.W. Schmidt, S.A. Symes). London, 2008, p. 15—54.
- Wahl J., Graw M. Metric Sex Differentiation of the Pars Petrosa Ossis Temporalis. *International Journal of Legal Medicine.* 2001, № 114, p. 215—223.
- Walker P., Miller K., Richman R. Time, Temperature, and Oxygen Availability: an Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. *The Analysis of Burned Human Remains* (eds. C.W. Schmidt, S.A. Symes). London, 2008, p. 129—135.
- Warren M., Marples W. The Anthropometry of Contemporary Commercial Cremation. *Journal of Forensic Sciences.* 1997, № 42 (3), p. 417—423.

Надійшла 03.04.2018

Т.И. Слободян

Младший научный сотрудник отдела биоархеологии Института археологии НАН Украины, tanu_slobodyan@ukr.net

ВОЗМОЖНОСТИ ИЗУЧЕНИЯ КРЕМАЦИЙ: БИОАРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Статья посвящена определению основных возможностей и направлений в исследовании костных останков из древних трупосожжений. Несмотря на значительную фрагментарность, анализ кремированных останков позволяет получить не только морфологические характеристики погребенных людей, половозрастные определения, патологии, признаки физического развития, но и ответить на вопрос об обстоятельствах и деталях обряда кремации, следы которого были почти полностью уничтожены огнем — определить температуру погребального кострища, положение тела во время кремации, расположение погребального инвентаря, особенности отбора остатков кремации из погребального костра и последующего их размещения в могиле, использование животных в погребальных обрядах, выделение коллективных захоронений и т.д. Антропологический анализ и подробная фиксация кремаций в полевых условиях позволяют более полно и системно реконструировать не только этапы и особенности погребальных ритуалов, но и общепринятые мировоззренческие и погребальные нормы исторических обществ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: антропология, кремации, трупосожжения, антропологическое изучение кремаций.

POSSIBILITIES OF CREMATED BONES RESEARCH: BIOARCHAEOLOGICAL STUDIES

The article is devoted to determination of the main possibilities and directions in the study of ancient cremations. Despite the considerable fragmentation, the analysis of the burnt bones allows us to obtain not only the morphological characteristics of the buried people, sex and age definitions, pathologies, signs of physical development and occupational stress, but also to answer the question about the details of the cremation process, traces of which were almost completely destroyed by the funeral hearth — to establish the maximum temperature of the funeral fire, the position of a body during the process of cremation, the location of the grave goods at the funeral hearth (contact or non-contact), the facts of deliberate actions with the human remains, the selection of cremation remains from the funerary hearth and their insertion in the tomb, the usage of animals in burial ceremonies, etc. Anthropological analysis and the detailed fixation of cremations make it possible to reconstruct more fully and systematically not only the stages and characteristics of the funeral rituals, but also to deduce funeral ceremonial traditions in ancient societies and the status of the deceased members in these societies.

Key words: bioarchaeology, anthropology, cremations, burnt bones.

References

- Alekseev V.P., Debets G.F. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva, 1964.
- Black L., Scheuer S. Age Changes in the Clavicle: from the Early Neonatal Period to Skeletal Maturity. *International Journal of Osteoarchaeology*. 1996, vol. 6, no. 5, pp. 425-434.
- Brickley M., McKinley J. *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*. Southampton, 2004.
- Buikstra J., Ubelaker D. Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archaeological Survey, Research series*. Fayetteville, 1994, no. 44.
- Cuijpers A. Histological identification of bone fragments in archaeology: telling humans apart from horses and cattle. *International Journal of Osteoarchaeology*. 2006, vol. 16, no. 6, pp. 465-480.
- Devlin J.B., Herrmann N.P. Bone colour as interpretative of the depositional history of archaeological cremations. *The analysis of burned human remains* (eds. C. Schmidt, S. Symes). London, 2008, pp. 109-128.
- Dobrovolskaia M.V. K metodike izuchenii materialov krematsii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. 2010, no. 224, pp. 85-97.
- Doklādāl M. Morfologie spāléných kostí. Význam pro identifikaci osob. *Acta Facultatis Medicinae Universitatis Brunensis Masarykianae*. Brno, 1999, Bd. 113.
- Eckert W.G., James S., Katchis S. Investigation of cremations and severely burned bodies. *American Journal of Forensic Medicine and Pathology*. 1988, no. 9 (3), pp. 188-200.
- Gejvall N.-G. Bestämning av brända ben från forntida gravar. *Fornvännen*. Stockholm, 1947, vol. 42, pp. 39-47.
- Gładkowska-Rzeczycka J. Metody wydobywania przepalonych szczątków kostnych z pochówków ciałopalnych. *Pomorania Antiqua*. 1977, vol. 7, pp. 185-207.
- Gonçalves D. Cremains. The Value of Quantitative Analysis for the Bioanthropological Research of Burned Human Skeletal Remains. Coimbra, 2012.
- Grosskopf B. Counting incremental lines in teeth - a valid method for age determination in cremations. *Cremation Studies in Archaeology* (eds. E. Smits, E. Iregren, A. Drusini). Saonara, 1995, pp. 87-93.
- Großkopf B. Leichenbrand Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken. *Diss. zur Erlangung des akademischen Grades Dr. Phil.* Leipzig, 2004.
- Herrmann B. Behandlung von Leichenbrand. *Antropologie - Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (eds. J. Knussman, H. Reiner). Stuttgart; New York, 1988, Bd. 1, pp. 576-585.
- Herrmann B., Gruppe G., Hummel S., Piepenbrink H., Schutkowski H. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Springer-Verlag; Berlin; Heidelberg; New York, 1990.
- Holck P. Cremated bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials. *Antropologiske skrifter. Reprint of the 3rd revised edition*. Anatomical institute. Oslo, 1997/2008, no. 1C.
- Hummel S., Schutkowski H. Approaches to the Histological Age Determination of Cremated Human Remains (ed. G. Grupe, N. Garland). *Histology of ancient human bone: Methods and Diagnosis. Proceedings of the "Palaeohistology Workshop" held from 3-5 October 1990 at Goettingen*. Berlin, 1993, pp. 111-123.
- Kozak O.D., Potyekhina I.D., Slobodyan T.I., Hupalo V.D. *Metodychni rekomendatsiyi do polovoyi antropohiyi*. In print.
- Kozlovskaya M.V. K voprosu o vozmozhnostiakh issledovaniia kremirovannykh kostei. *Istoricheskaya ekologiya cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovaniy* (eds. A.P. Buzhilova, M.V. Kozlovskaya, M.V. Mednikova). Moskva, 1998, pp. 174-182.
- Krenzer U. Compendio de métodos antropológico forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico. Ciudad; Guatemala, 2006, vol. 1-7.
- Maciałowicz A. Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Suchodole, pow. sochaczewski. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2006, vol. LVIII, pp. 283-369.
- Mayne Correia P.M. Fire modification of bone: a review of the literature. *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains*. Boca Raton, 1997, pp. 275-293.

- Mays S. The archaeology of human bones. London; New York, 2002.
- Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Biologii i Nauk o Ziemi. *Seria Anthropologia*. 1974, no. 2.
- Norén A., Lynnerup N., Czarnetzki A., Graw M. Lateral angle: A method for sexing using the petrous bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2005, no. 128 (2), p. 318-323.
- Piontek J. Polish Method and Results of Investigations of Cremated Bones from Prehistoric Cemeteries. *Glasnik Anthropologiskog Društva Jugoslavije Sveska*. 1975, no. 12, pp. 23-34.
- Piontek J. Metodyka antropologicznych badań materiałów kostnych z grobów ciałopalnych. *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego* (ed. L. Bakalarska). Warszawa, 2007, pp. 56-73.
- Potiekhina I.D., Slobodian T.I. Pro naselennia davnorusskoi Shestovitsi za materialamy inhumatsii ta krematsii. *Sloviany i Rus: arkeolohiia ta istoriia*. Kyiv, 2013, pp. 237-246.
- Potechina I.D. Wyniki analizy antropologicznej ciałopalnego pochowku z Mutynaia. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 2012, vol. 33, pp. 175-177.
- Rudich T.A. Naselenie cherniakhovskoi kultury Srednego Podneprov'ia po materialam antropologii. *Stratum plus*. 2000, no. 4, pp. 278-288.
- Rudich T.A. Paleoantropologicheskii material iz raskopok mogilnika cherniakhovskoi kultury u s. Legedzeno (2008-2009 gg.). *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2009 g.* (eds. V.A. Krut'c, A.G. Korvin-Piotrovskii, F. Menotti et al.). Kyiv, 2009, pp. 98-101.
- Rudich T.A. Paleoantropologicheskii material iz raskopok mogilnika cherniakhovskoi kultury u s. Legedzeno 2010 g. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2010 g.* (eds. V.A. Krut'c, A.G. Korvin-Piotrovskii, F. Menotti et al.). Kyiv, 2010, pp. 86-94.
- Rudich T.A. Paleoantropologicheskii material iz raskopok mogilnika cherniakhovskoi kultury u s. Legedzeno 2011 g. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* (eds. V.A. Krut'c, A.G. Korvin-Piotrovskii, S.N. Ryzhov et al.). Kyiv, 2011, pp. 108-110.
- Rudych T.O. Naselennia Serednoho Podniprovia I-II tys. za materialamy antropolohii. Kyiv, 2014.
- Schmidt C.W., Symes S.A. (eds.). The analysis of burned human remains. London, 2008.
- Schmidt C. The recovery and study of burned human teeth. In: The analysis of burned human remains (eds. C.W. Schmidt, S.A. Symes). London, 2008, pp. 55-74.
- Schutkowski H., Herrmann B. Zur Möglichkeit der metrischen Geschlechtsdiagnose an der Pars petrosa ossis temporalis. *Zeitschrift für Rechtsmedizin*. 1983, vol. 90, no. 3, pp. 219-227.
- Shipman P., Foster G., Schoeninger M. Burnt Bones and Teeth an Experimental Study of Color, Morphology, Crystal Structure and Shrinkage. *Journal of Archaeological Science*. 1984, vol. 11, pp. 307-325.
- Slobodian T.I. Krematsiia yak dzhereło antropolohichnoi ta arkeolohichnoi informatsii. *Karazinski chytannia (istorychni nauky): Tezy dopovidei 66-i mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (m. Kharkiv, 26 kvitnia 2013 r.)*. Kharkiv, 2013, pp. 23-24.
- Slobodian T.I., Lysenko S.D., Makarovych P. Pokhovannia za obriadom tilospalennia na misti z mohyl'nyka komarivskoi kultury Bukivna. *Istorychna antropolohiia ta bioarkeolohiia Ukrainy*. Kyiv, 2014, no. 1, pp. 27-34.
- Slobodian T. Tilopalne pokhovannia rym'skoho chasu z Novoho Yarycheva. *Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats. Istoryko-kraieznavchy muzei m. Vynnyky*. Lviv; Vynnyky, 2014a, vol. 7, pp. 173-183.
- Slobodian T. Pokhvalni pamiatky rannorym'skoho chasu v okolytsiakh Zvenyhoroda (doslidzhennia 2013 roku). *Materiały i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*. 2014b, vol. 18, pp. 230-244.
- Slobodian T. Antropologicheskii analiz kremirovannykh ostankov iz mogilnika bronzovogo veka Ordzhonikidze. *Kurgany epokhi eneolita - bronzы mezhdurechia Bazavluk - Solenai - Chertomlyk* (eds. L.A. Chernykh, M.N. Daragan). Kyiv, 2015, pp. 528-534.
- Stiner M., Kuhn S. Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science*. 1995, no. 22, pp. 223-237.
- Symes S., Rainwater C., Chapman E., Gipson D., Piper A. Patterned thermal destruction of human remains in a forensic setting. *The analysis of burned human remains* (eds. C.W. Schmidt, S.A. Symes). London, 2008, pp. 15-54.
- Wahl J., Graw M. Metric sex differentiation of the pars petrosa ossis temporalis. *International Journal of Legal Medicine*. 2001, no. 114, pp. 215-223.
- Walker P., Miller K., Richman R. Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone. *The analysis of burned human remains* (eds. C.W. Schmidt, S.A. Symes). London, 2008, pp. 129-135.
- Warren M., Marples W. The anthropometry of contemporary commercial cremation. *Journal of Forensic Sciences*. 1997, no. 42 (3), pp. 417-423.

ОЛЬВІЙСЬКИЙ ФОРУМ II

4—6 травня 2018 р. в м. Миколаєві відбувся II Ольвійський форум — міжнародна наукова конференція пам'яті В.В. Крапівіної. За популярністю серед фахівців з античної та скіфської археології цей науковий захід є чи не основним в Україні. Цього року в роботі Форуму взяли участь більше п'ятдесяти науковців з України, Росії, Польщі, Німеччини, Франції, Швейцарії. Конференція організована Міністерством освіти і науки України, Миколаївським національним університетом ім. В.О. Сухомлинського, Інститутом археології НАН України, Миколаївським відділенням Національної спілки краєзнавців України, Миколаївським обласним краєзнавчим музеєм, Національним історико-археологічним заповідником «Ольвія». Особливу роль в організації заходу відіграла сім'я Крапівіних: Євген Павлович і Павло Євгенович (рис. 1).

Засідання відбувалися у приміщенні Миколаївського краєзнавчого музею «Старофлотські казарми». Особливістю цього заходу було те, що крім фахівців археологів, істориків, музейників, в його роботі дуже активно приймали участь студенти Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, інтелігенція міста.

Програма конференції була дуже насиченою. Після привітального слова ректора Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, академіка Національної академії педагогічних наук В.Д. Будака, який поздоровив учасників з початком конференції та побажав плідної роботи, почалися наукові доповіді.

Оскільки було прийнято рішення не розмежовувати засідання секцій (пізньої бронзи, раннього залізного віку, античної) по різних аудиторіях, учасники Форуму змогли заслуха-

Рис. 1. Організатори конференції П. Крапівін, К. Горбенко, Є. Крапівін біля входу на городище Дикий Сад

ти доповіді з інших секцій та прийняти участь у їх обговоренні.

Показово, що у роботі Форуму приймали активну участь представники суміжних з археологією дисциплін. З величезним інтересом ми прослухали доповідь І.Д. Потехіної про перші результати ДНК-аналізу ямного населення Півдня України. Результатом вивчення палеопатології стала доповідь О.Д. Козак та В. Окатенка про травми на захворювання небіжчиць із поховань зі зброєю на Харківщині. З великою зацікавленістю слухали доповідь Г.О. Пашкевич про результати палеоботанічних досліджень в Ольвії. У блискучій узагальнюючій доповіді В. Завьялова та Н. Терехової за даними археометалографічного аналізу були показані шляхи розповсюдження залізної індустрії у Східній Європі. У повідомленнях інших колег використовуються данні XRF-аналізу кераміки та скляних виробів. Петрографічний аналіз, ізотопна томографія, 3D реконструкції у повній мірі використовуються у вивченні артефактів, про що свідчать доповіді молодих науковців.

Рис. 2. Учасники конференції оглядають рів з містком, що оточував цитадель городища Дикий Сад

Рис. 3. Житлова забудова городища Дикий Сад. Доповідь К. Горбенка

Традиційно насиченою була робота секції «Ольвія та античний світ». Сенсацією стали перші результати розшифровки тексту свинцевого листа, нещодавно знайденого на о. Березань, представлені Д. Чистовим. Ним же була прочитана доповідь щодо хронології деяких типів амфорної тари з розкопок комплексів з Березані. Велика група повідомлень була присвячена матеріальній культурі Ольвії, наприклад, виробам із скла (А. Колесниченко), коштовному розписному посуду (О. Пукліна); терракотам-фіміатеріям (Т. Шевченко); світильникам (І. Шейко), залізним виробам (В. Папанова, С. Ляшко). Результатам найновіших досліджень античного вітрильника з вантажем амфор була присвячена дуже цікава доповідь О. Терещенка. Підсумки досліджень работоргівлі та рабовласництва в Ольвійському полісі були представлені у ґрунтовній доповіді О. Одріна. Значна кількість «ольвійських» доповідей присвячена історії вивчення Ольвії, (О. Каряка) формуванню колекцій музеїв півдня України: Миколаївського (Н. Гаркуша), Херсонського (А. Костенко), Ольвійського (С. Шеїн). Помітна зацікавленість у музеєфікації археологічних пам'яток — так, ця тема відображена у доповідях Т. Самойлової, Д. Никоненка, Т. Шевченко.

Значна частина доповідей була присвячена розвитку вивчення античності на інших

територіях Північного Причорномор'я: економіці Боспору («Полисы и царская власть на Боспоре Спартокидов», А. Иванчик), поховальним пам'яткам (доповіді В. Хршановського, П. Бургундера), Танаїсу (доповідь П. Леха).

На високому науковому рівні були підготовлені і представлені результати археологічних досліджень наших миколаївських колег: Д. Бондаренка «Деякі підсумки досліджень Вікторівського святилища» та Р. Козленка «Фрагменти теракот римських воїнів з Ольвії».

Особливо хочеться відзначити роботу керівника секції, нашого польського колеги доктора Альфреда Твардецького. Незважаючи на мовні труднощі він провів насичене засідання просто віртуозно — доброзичливо, іноді іронічно і дуже організовано — без порушення регламенту. Завдяки чому учасники конференції змогли провести засідання наступного дня «на пленері» на городищі періоду пізньої бронзи Дикий Сад (рис. 2; 3), оглянути пам'ятку, та місто Миколаїв з фарватеру Південного Бугу—Гіпанісу.

Перед початком роботи конференції її учасники отримали книжечку тез конференції. За результатами роботи II Ольвійського форуму вийде серія наукових статей, написаних на основі доповідей, що були представлені на конференції.

Н.О. ГАВРИЛЮК,
доктор історичних наук

О.Д. Могилов

КРУГЛИЙ СТІЛ «ЧОРНОЛІСНЯ ВЕРХІВ'ІВ ІНГУЛЬЦЯ: ЦІННІСТЬ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ»

Рис. 1. Учасники Круглого столу «Чорнолісся верхів'їв Інгульця: цінність, проблеми, перспективи»

1 березня 2018 р. в м. Кропивницький відбувся Круглий стіл «Чорнолісся верхів'їв Інгульця: цінність, проблеми, перспективи», присвячений створенню на базі лісових масивів Кіровоградської області Природного парку «Чорноліський». До роботи круглого столу долучилися біологи, географи, археологи та історики з Кропивницького, Києва, Херсону, Чигирини.

Захід організовано Українським географічним товариством, Центральнотукаїнським державним педагогічним університетом ім. В. Винниченка, департаментами Кіровоградської обласної державної адміністрації, громадською організацією «Спільна дія» та Всеукраїнським товариством «Просвіта». Учуть у роботі круглого столу взяв й Інститут археології НАН України, що підтримав ідею створення природного парку. О.Д. Могиловим зроблено доповідь «Чорноліський археологічний комплекс». Наголошено, що в лісових масивах Кіровоградщини наявна ціла низка археологічних пам'яток. Зокрема, й епонімне Чорноліське городище, що має загальнодержавне та загальноєвропейське значення. Відзначено, що в структурі майбутнього природного парку, створення якого, безумовно, варто схвалювати, необхідним є окремий історико-археологічний відділ, що опікувався б питаннями охорони та досліджен-

ня старожитностей регіону. Ці положення були підтримані й археологами з м. Кропивницького — І.А. Козир, К.І. Панченком, М.П. Тупчієнком. Доповідь І.А. Козир та К.І. Панченка була присвячена археологічним пам'яткам регіону Чорного Лісу. Відзначивши наявність комплексів багатьох епох, вони наголосили на необхідності нагляду за їх станом та важливістю їх дослідження. Сучасному стану збереження Чорноліського городища присвятив свій виступ М.П. Тупчієнко. Він зауважив, що знаходження пам'яток в лісовому масиві зберегло їх укріплення та насипи від руйнування, що значно підвищує їх наукову цінність. Водночас, комплекси суттєво потерпають від дій грабіжників, та гостро потребують пам'ятоохоронних дій. Важливість заходів зі збереження культурної спадщини анонсована й В.В. Собчуком.

Низка доповідей засідання були присвячені пам'яткам геології, біології, історії регіону, питанням природоохоронної діяльності, механізму створення парку, розвитку ліспромислового комплексу регіону. Учасники заходу прийняли резолюцію з закликом створення Національного природного парку «Чорноліський», спрямовану до Міністерства екології і природних ресурсів України, органів державної влади та місцевого самоврядування.

О.Д. МОГИЛОВ,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ СВІТЛАНИ ПЕТРІВНИ ПАЧКОВОЇ

11 січня 20018 р. відійшла у засвіти Світлана Петрівна Пачкова — кандидат історичних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1991), фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

Світлана Петрівна народилася 19 серпня 1940 р. в смт Оричі Кіровської області (РФ). Після закінчення школи, у 1959 р. вступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка і переїхала до Києва. Спеціалізувалась вона на кафедрі археології і музеєзнавства, яку тоді очолював видатний археолог, член-кореспондент АН УРСР Лазар Мойсейович Славін. Закінчивши університет у 1964 р., С.П. Пачкова почала працювати у Державному (нині Національному) музеї українського народного декоративного мистецтва. У 1965 р. Світлана Петрівна вступила до аспірантури Інституту археології і з того часу все її життя було пов'язане з археологією. Після закінчення аспірантури, з 1968 р. вона працювала в Інституті археології на посаді молодшого наукового співробітника, у 1976—2010 рр. — обіймала посаду старшого наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян.

У 1970 р. С.П. Пачкова успішно захистила кандидатську дисертацію «Господарство населення Подніпров'я наприкінці I тис. до н. е. — на початку I тис. н. е. (за матеріалами зарубинецької культури)». Її науковим керівником був тодішній завідувач відділу слов'яно-руської археології, доктор історичних наук, відомий дослідник давньоруських старожитностей Василь Йосипович Довженок. На все життя Світлана Петрівна зберегла вдячність і глибоку повагу до нього. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у її першій монографії «Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери» (1974).

Світлана Петрівна досліджувала пам'ятки різних епох — брала участь у розкопках спеціалізованого залізодобувного і залізообробного

центру рубежу ер Лютіж (1962—1964) та зарубинецького могильника Пирогів (1966—1968); досліджувала на Середньому Дністрі поселення поєнешті-лукашівської культури Круглик (1973), поселення ясторфської культури та скіфського часу Горошова (1970—1972, 1979), трипільське поселення та давньоруське городище у с. Гринчук (1974, 1976), черняхівський могильник Малинівці (1985); на Київщині — поселення черняхівської культури Яблунівка (1970). Нею були повністю розкопані зарубинецький могильник та поселення київської культури Вишеньки біля Києва (1980—1982).

Наукові інтереси Світлани Петрівни Пачкової були пов'язані із проблемами культурно-історичного і соціально-економічного розвитку суспільств на теренах України на рубежі н. е., походження, розвитку і хронології зарубинецької та поєнешті-лукашівської культур, а також зв'язків населення лісостепових земель України латенського часу з етнокультурними спільнотами Середньої Європи.

Значний вплив на Світлану Петрівну мав Володимир Федорович Генінг. Саме його ідеї математичного опису археологічного матеріалу, заснованого на однозначних критеріях, що повинно сприяти об'єктивності порівняльно-

© Н.С. АБАШИНА,
О.В. ПЕТРАУСКАС, Т.В. БІТКОВСЬКА, 2018

типологічних досліджень, надихнули дослідницю на розробку нової методики аналізу археологічних артефактів.

На матеріалах зарубинецької та поєнешті-лукашівської культур С.П. Пачкова розробила методику опрацювання і класифікації найбільш масових категорій археологічного матеріалу — поховань, керамічного посуду та фібул. В основу виділення типологічних розрядів одного рівня нею були закладені однакові ознаки, у типології — поєднані морфологічні і метричні ознаки. Однією з перших в Інституті археології Світлана Петрівна застосувала спеціально розроблені комп'ютерні програми для обробки великої маси інформації.

Використовуючи статистичні методи для аналізу значного масиву артефактів, Світлана Петрівна переконалася, що для виокремлення типологічної своєрідності велике значення має кількісний розподіл того чи іншого явища в різних пам'ятках однієї культури або в порівнюваних культурах. У зв'язку з цим вона стала широко використовувати метод тенденції розподілу того чи іншого артефакту або його розряду.

Методика, в основі якої лежить ретельний і скрупульозний аналіз та систематизація поховального обряду, керамічного посуду, фібул, а також порівняльний аналіз кожного з них за єдиною схемою не тільки з різних пам'яток однієї культури, але й синхронних культур, дозволила по-новому підійти до проблем вивчення зарубинецької культури. Результати цього багаторічного дослідження викладені в монографії «Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы» (2006). Виявлені тенденції змін дали змогу дослідниці розробити періодизацію зарубинецької культури, висвітлити проблему її формування та продемонструвати зв'язки із культурами Середньої та Південно-

Східної Європи рубежу н. е., які разом із зарубинецькою перебували під сильним впливом латенської культури кельтів.

Монографія «Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва» (2008) — це публікація матеріалів могильника, опрацьованих за авторською методикою, яка дозволила зробити висновки щодо конкретно-історичного розвитку спільноти, що залишила могильник. Зокрема, розроблено відносну хронологію і періодизацію пам'ятки, продемонстровано формування поховального обряду та планіграфії могильника, по-новому висвітлено основні обрядові дійства та виявлено риси поховань, на які ще не звертали увагу дослідники.

За такою ж методикою Світлана Петрівна почала опрацьовувати матеріали ще одного повністю розкопаного могильника зарубинецької культури — Пирогівського. На жаль, не завершила.

Варто зауважити, що в монографіях Світлани Петрівни вміщено таблиці з параметрами сотень керамічних посудин. Обміри кожної з них, за рідкісним винятком, були зроблені нею власноруч. Ця значна джерельна база може неабияк прислужитися майбутнім дослідникам.

С.П. Пачкова є автором понад 100 наукових праць. Серед них розділи у колективних монографіях «Этнокультурная карта территории СССР» (1985); «Археология Украинской ССР», т. 3 (1986); «Давня історія України», т. 3 (2000). У 1991 р. як один з авторів колективної монографії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990) Світлана Петрівна отримала Державну премію України в галузі науки і техніки.

Роботи Світлани Петрівни Пачкової назавжди залишаться здобутком української археології, а світла пам'ять про неї залишиться в серцях її колег і друзів.

*Н.С. АБАШИНА,
кандидат історичних наук
О.В. ПЕТРАУСКАС,
кандидат історичних наук
Т.В. БІТКОВСЬКА, лаборант
Інститут археології НАН України*

ПАМ'ЯТІ СВІТЛАНИ ІВАНІВНИ КРУЦ

10 квітня 2018 р. пішла з життя Світлана Іванівна Круц — видатний український антрополог, відома в Україні та за її межами дослідниця у галузі історичної, етнічної і фізичної антропології. Світлана Іванівна була серед тих, хто створював сучасну українську антропологічну школу. Більше півстоліття вона віддала роботі в Інституті археології НАН України, де очолювала сектор палеоантропології.

Народилася Світлана Іванівна 7 січня, на Різдво 1937 року у м. Запоріжжя в родині інженерів залізничного транспорту — Зої Зиновіївни та Івана Трифоновича Жилиєвих. Коли Світлані виповнилося десять років, сім'я переїхала до Дніпропетровська, через рік — до м. Златоуст Челябінської області, а з 1949 року оселилася у Києві. По закінченню 57-ої київської середньої школи у 1954 році дівчина вступила до історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Від початку навчання в університеті майбутня дослідниця з ентузіазмом поринула у вивчення давньої історії, етнографії та музейної справи, але найбільше її приваблювала археологія. Світлана стає активною учасницею засідань наукового археологічного гуртка, вивчає німецьку та грецьку мови, проходить археологічну практику в музеях Києва, Москви та Ленінграду. Університетська практика в Ольвійській експедиції під керівництвом відомого українського археолога Л.М. Славіна зміцнила її бажання пов'язати своє життя з археологією. Археологічна практика в Ольвії відіграла вирішальну роль не лише у професійному виборі, а й у особистому житті. Саме тут Світлана вперше зустріла студента-археолога Володимира Круца, свого чоловіка, у майбутньому — визначного дослідника трипільської культури.

Після закінчення університету в 1959 р. Світлані Іванівні Круц не вдалося відразу потрапити до Інституту археології, і вона починає працювати на посаді старшого лаборанта у групі антропології при відділі етнографії Інститу-

ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М.Т. Рильського. Керівник групи, відомий український антрополог В.Д. Дяченко, залучає С.І. Круц до роботи в антропологічних експедиціях по вивченню сучасного населення Полісся, Закарпаття та інших регіонів України і Молдови. В результаті цих досліджень у 1962 році у співавторстві з В.Д. Дяченко вийшла друком перша стаття С.І. Круц, присвячена антропологічній характеристиці українців Хотинщини.

Прагнучи поєднати своє захоплення археологією з антропологічними дослідженнями, Світлана Іванівна починає спеціалізуватися в галузі палеоантропології, опановує кра ніологічні, остеологічні та статистичні методи та розпочинає збір і вивчення антропологічних матеріалів з поховань, відкритих під час археологічних розкопок, в яких бере безпосередню участь. Її щорічна робота в експедиціях Інституту археології АН УРСР, серед яких були Південно-Українська, Криворізька (1963), Північно-Кримська, Керченська (1964—1967), Інгuleцька, Дніпровська (1967), Каховська, Вільнянська (1968—1969), Херсонська, Запорізька, Орджонікідзівська (1970—1972) та інші, сприяла збагаченню антрополо-

гічних колекцій і введенню до наукового обігу великого масиву антропологічних даних. На їх основі опубліковано низку статей та монографію «Антропологічна характеристика давнього населення території України» (1968, у співавторстві з Г.П. Зіневич), яка охоплювала період від неоліту до середньовічних тюркських кочовиків. Водночас у молодій дослідниці формується інтерес до проблеми походження, антропологічного складу та генетичних зв'язків населення ямної, катакомбної та зрубної культур. Вагомим внеском у розробку цієї проблематики стала її монографія «Население территории Украины эпохи меди-бронзы» (1972 р.).

Новий етап у науковій діяльності С.І. Круц розпочинається 1974 р., після її переходу у складі групи антропології до Інституту археології АН України. Він пов'язаний з інтенсивним накопиченням антропологічних матеріалів із розкопок численних експедицій в місцях будівництва зрошувальних систем. Світлана Іванівна очолює постійнодіючу експедицію, створену для оптимізації роботи антропологів по збору та оперативному опрацюванню матеріалів з розкопок. Незабаром виходять друком статті С.І. Круц за результатами вивчення скелетів з розкопок Верхньо-Тарасівської (1973—1974), Південно-Бузької (1967—1976), Бортницької (1975), Херсонської експедицій, публікуються антропологічні матеріали з некрополів Керченського півострова, з кургану с. Жовтокам'янка та Семенівського курганного могильника, написані десятки палеоантропологічних звітів. У 1977 році С.І. Круц захистила кандидатську дисертацію «Населення степової України в епоху енеоліту-бронзи (за антропологічними даними)». Це дослідження, як і інші її роботи, є взірцем об'єктивного підходу до вирішення наукових питань, коли антрополог, максимально враховуючи археологічний контекст, приходить до неупереджених висновків незалежно від загальноприйнятих теорій.

У 1982—1987 роках С.І. Круц очолювала сектор палеоантропології, керувала плановими темами, під її редакцією видано збірник «Антропологические данные о составе древнего населения Украины» (1984). Багато уваги Світлана Іванівна приділяла популяризації антропології серед археологів, яких надихав її науковий ентузіазм і надзвичайно ретельне ставлення до матеріалу. Нею особисто відреставровані десятки краніологічних та остеологічних колекцій, серед яких багато унікальних, зокрема, серії з неолітичної Деревки та Верхнього

Салтова, черепи зі штучною деформацією та модельованим обличчям з поховань катакомбної культури. З ініціативи і під керівництвом С.І. Круц проведено систематизацію близько десяти тисяч антропологічних об'єктів, створено «Каталог палеоантропологічних колекцій» (1986), до якого регулярно звертаються вітчизняні і зарубіжні дослідники.

Світлана Іванівна щедро ділилася своїми знаннями і досвідом з антропологами-початківцями, охоче передавала професійні «секрети» реставрації, метричних методик та статистичного аналізу. С.І. Круц підготувала трьох кандидатів наук, більшість сучасних українських антропологів зобов'язані Світлані Іванівні своїм фаховим становленням, формуванням історичного мислення і смаку до наукових пошуків.

Статті і монографії С.І. Круц здобули широку популярність і заслужене визнання у фахівців в Україні і далеко за її межами. Важко зустріти серйозну публікацію з історії давньої людності Східної Європи, до якої б не залучалися розробки авторитетної української дослідниці. Її роботи відзначаються комплексним підходом до аналізу як при вивченні носіїв окремих археологічних культур України, так і в узагальнюючих дослідженнях населення давніх епох. Вагомим внеском є її монографія «Палеоантропологические исследования в Степном Поднепровье» (1984), де наведені характеристики краніологічних серій ямної, катакомбної, багатопружкової, зрубної та білозерської культур, а також розділи у фундаментальних виданнях «Археология Украинской ССР» та «Давня історія України» (1985, 1998). Широту наукових інтересів С.І. Круц віддзеркалює низка публікацій, присвячених, зокрема, вивченню етногенетичних процесів на півдні Східної Європи в епоху енеоліту-бронзи, нових матеріалів трипільського поселення Більшівці, поховань з «масками» катакомбної культури, населення Східного Криму V—IV ст. до н. е. за матеріалами могильника Фронтоне, ногайців XVI—XVIII ст. та багато інших.

Завершальним акордом наукового доробку С.І. Круц стала її монографія «Скифы степей Украины по антропологическим данным», яка вийшла друком у 2017 р. У ній проаналізовано величезний обсяг нових і раніше опублікованих матеріалів Степової Скіфії, розглянуто питання походження та генетичних зв'язків скіфського населення Північного Причорномор'я у загальному контексті скіфо-сибірського світу. С.І. Круц висвітлено складні етногенетич-

ні процеси у середовищі степових і лісостепових скіфів та переконливо доведено, що це населення сформувалося на основі потомків місцевих племен катакомбної та культури багатопружкової кераміки, елінів, фракійців та вихідців з більш східних територій, зокрема, саків, савроматів, ранніх сарматів. Історія публікації цієї книги, рукопис якої було завершено Світланною Іванівною ще у 2002 році, збере-

же для нас пам'ять про непохитність наукових принципів дослідниці, яких вона дотримувалась протягом всього життя.

Для широкого кола колег Світлана Іванівна Круц назавжди залишиться взірцем вірності своєму покликанню, академічної доброчесності та порядності. Пам'ять про цю щедрю душею людину і видатного науковця житиме в серцях її друзів, колег та учнів.

*І.Д. ПОТЄХІНА,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*

ПАМ'ЯТІ АСКОЛЬДА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ЩЕПИНСЬКОГО (1926—1997). *FECIT TE IPSUM*

Вже минуло двадцять років, як 21 травня 1997 р. не стало талановитого кримського археолога Аскольда Олександровича Щепинського. Доля посидала йому такі випробування, що не кожен зміг би витримати, піднятися і стати відомим вченим. Багато в чому, зважаючи на часи нових випробувань, молоді вчені могли б брати з нього приклад.

Його заслуги в науці значні, був він фігурою яскравою та незвичайною, про нього написано дійсно багато. Найбільш цікаві і наповнені почуттями спогади належать перу його друзів і колег Абраму Давидовичу Столяру та Олександру Олександровичу Формозову. Газета «Терра Тавріка» (№3, 1.03.2010) статтю про Щепинського подала під промовистим заголовком: «Життя, віддане Криму. Аскольд Щепинський. Людина, що зробила сама себе». Отже, віддаючи данину вченому, звернемося лише до окремих фактів біографії, спогадів, сучасного розуміння його внеску в науку.

А.О. Щепинський походженням був із сім'ї т. зв. «колишніх» — мати дворянка, батько — син почесного громадянина. Вони не змогли адаптуватись до нового устрою, сім'я бідувала. Уже цей факт зробив юнака досить вразливим, але і гордим, самолюбивим. Далі — перебуван-

ня в фашистській окупації, призов до діючої армії після звільнення Криму, демобілізація в 1945 р., і... він залишається з п'ятикласною освітою, обездолений, сім'я голодує, живуть в землянці. Середню школу Щепинський закінчує за наполяганням друзів-колег по роботі лише в 1964 р., і тільки в 45 років, в 1971-му отримує вищу освіту (історичний факультет Кримського педагогічного інституту). Проте до цього вікового рубежу, він вже був відомим ученим. До штату Кримської філії АН СРСР А.О. Щепинський був зачислений в 1954 р., і в цьому ж році йому було доручено попереднє обстеження зони будівництва Північнокримського каналу, а з 1967 по 1981 рр. він очолював масштабну Північнокримську експедицію. В 1975 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Енеоліт Криму». Між захистом диплома про вищу освіту та отримання диплома кандидата наук пройде всього чотири роки.

У юності, після війни задоволення йому доставляло спілкування з природою, і Аскольд Олександрович самостійно збирав різні гербарії, каміння та окаменілості, давню кераміку. Працював бджолярем, завідуючим червоним куточком у колгоспі. Потім влаштувався на посаду збирача колекцій до Кримського пункту Московської фабрики «Природа і школа» (1948—1949). «Цілі дні, від зорі до зорі, хар-

Рис. 1. Узунларський вал. 1974 рік. А.О. Щепинський кроками проміряє відстань між виявленими об'єктами валу. Фото автора

чуючись хлібом та водою, блукав долинами Булганаку, Бодраку, Альми, Качі другого пасма Кримських гір між Сімферополем та Бахчисараєм. Тут Аскольд Олександрович знав кожну балку, кожний скельний навіс, — писали А.Д. Столяр та О.О. Формозов. — Тоді ним і були зроблені перші археологічні знахідки». Археологічну частину колекцій він приніс якось до Кримської філії АН СССР Павлу Миколайовичу Шульцу. Так почалася спільна робота і дружба вчителя та учня, що продовжувалася практично до хвороби і смерті Павла Миколайовича. Смерть учителя (1983), а потім звільнення А.О. Щепинського (1991) з Інституту археології Академії наук УРСР, поглибили негативний стан його здоров'я. Приїжджаючи до Сімферополя, я заходив до нього, на ним виплекану «базу» експедиції, де розміщувався також Народний Музей археології Криму. «Щепинський часто замикався у собі, займав відчужену, насторожену позицію. Він не був створений для міського оточення, але в полі перевтілювався і проявляв свої кращі риси. Не всі це розуміли, і мало хто допомагав йому зануритись в улюблену справу...» — знову ж зі споминів А.Д. Столяра та О.О. Формозова.

В 1970-ті рр. і в полі, і на базі всі, хто працював у Північнокримській, щиро поважали його, могли кепкувати, веселитися в компанії, він і сам любляв гумор, проте виховання почувалося у всьому — в словах, манерах, ставленні до колег, навіть у його одязі в польо-

Рис. 2. А.О. Щепинський демонструє вченим Сімферопольського держуніверситету комплекс ювелірних виробів з дорогоцінних металів (I—II ст. н. е.), знайдених в похованні сарматської «цариці» Ногайчинського кургану, осінь 1974 р. Зліва направо: А.О. Щепинський, П.Д. Подгородецький, О.Г. Герцен, В.Г. Єна

вих умовах. Звичайно, біла сорочка і стильний костюм були на ньому практично завжди.

Якщо ж мова заходила про роботу, про знання Криму, завжди звучало: «Шеф вже це пройшов розвідкам, Щепинський тут бував, копав, це знає Аскольд Олександрович...» Поїхати з ним в розвідку, бути поряд на розкопках було пізнавально і просто приємно. Одного разу в листопаді чи в грудні похмурим днем пішли в гори всім колективом «базі». Аскольд Олександрович дійсно знав ледь не кожен камінь. Підходив до каменю і нас запитував: «Ну, ось, бачите, заглиблення, лунки такі...? Мабуть, для узливань».

У лаборантсько-робочій компанії в наметі або прямо на розкопі, на кургані під час перерви, з гордістю за нашого керівника ми підраховували його найбільш безперечні заслуги: розкопки кургану Кемі-Оба та обґрунтування нової кримської кеміюбінської культури, знахідки і визначення найяскравіших антропоморфних кримських стел епохи раннього металу, розкопки в 1959 р. і наукове визначення кіммерійського поховання з кургану Зольний під Сімферополем, знахідка поховання сарматської «цариці» у Ногайчинському кургані, знахідка кримського ашелю. В середині 70-х він відкрив домогусьєрські стоянки з гальковими знаряддями і кремінними двосторонньо обробленими знаряддями, чим суттєво подавив історію півострова.

А ще серед його заслуг в науці — знахідка відомого нині Михайлівського поселення під час роботи на Правобережжі України в 1959 і 1960 рр., першого в Криму неолітичного колективного могильника траншейного типу

Долинка, а також ряду мустьєрських, мезолітичних, неолітичних стоянок, поселення IV—III ст. до н. е. Маслини в Північно-Західному Криму, багатощарової стоянки в Камінно-мостській печері і енеолітичного поселення Скала в Абхазії (долина Кодору) в 1961 р., характеристика пам'яток мистецтва енеоліту—бронзи в Криму, характеристики і періодизації ямної, катакомбної культур Криму, матеріалів за «раковинними купами» Південного берегу, дослідження кизил-кобінських старожитностей, створення багатого Народного музею археології Криму (на превеликий жаль втраченого, знахідки з фондів музею навіть з польовими шифрами викинуті), керівництво однією з найбільш складних за тих років експедицією Інституту археології, секцією охорони археологічних пам'яток Кримського відділення Товариства охорони пам'яток історії та культури, постановка багатьох археологічних пам'яток на державний облік, організація розвідок і робіт по всьому Криму, навіть там, де явно «не проходив Північнокримський».

Практично щороку здійснювалися розвідки і розкопки тих об'єктів, які не були в зонах новобудови каналу, це був чисто науковий інтерес вченого, вихованого на кращих традиціях минулих поколінь. Він хотів бачити поруч із собою талановитих людей, залучав їх — одних розвідками, художніми дослідженнями з замальовок кримськотатарських пам'яток, зруйнованих сіл, видавничими експериментами, інших — дослідницькими, важливими для Криму темами. У ті роки підрозділ Інституту археології в Криму існував як відділ зі своєю науковою специфікою, що майже не виходила за межі періодів античності і середньовіччя, ось і хотілося Щепинському «підняти» археологію півострова від найбільш давніх часів. Разом з тим, коли в експедиції Харківського держуніверситету, яка працювала на садибі античного часу, «Маслини» (с. Володимирівка, начальник експедиції В.О. Латишева), трапився казус з відкритим листом, він підставив дружнє плече, копали під його егідою і з його допомогою. Цілий ряд молодих фахівців, які нині живуть чи вже пішли з життя, відчули смак творчості, інтерес не тільки до розкритих у Криму тем. Мені здається, що не тільки з позицій «наукової скупості», недовіри, а й як спробу створити окремий науковий підрозділ у Криму, можна трактувати нездачу ним звітів про розкоп-

ки за ряд років. Адже вони стояли в застеленій шафі на «базі», при бажанні співробітники чи відвідувачі могли їх дивитися з дозволу автора. Він поважав авторське право і хотів, щоб поважали і його заслуги.

Отримання і збереження археологічної інформації для нього було святиною. У кінці 1974 р. Північнокримською експедицією докопувався курган в районі Сімферопольської ТЕЦ. Одного разу над вечір дочистили розписну кам'яну скриню кемі-обінської культури. Скриню акуратно прикрили, щоб уранці сфотографувати і замалювати орнамент. Приїхавши на базу, розповіли про це шефові. Урок від нього був таким, що запам'ятовується: припало вночі тролейбусом з пересадкою повертатися на курган, малювати при світлі ліхтарика. Адже дійсно була небезпека втрати зображення.

Можна услід за деякими сучасними дослідниками пред'явити претензії до якості деяких публікацій і звітів А.О. Щепинського. Але згадаємо, як багато археологів до нього займалися непривабливою археологією епохи енеоліту—епохи бронзи Криму та були на цій ниві більш акуратними?

Аскольд Олександрович був феноменально везучим археологом, спостережливим краєзнавцем, організатором, що залучав до роботи біологів, географів, геоморфологів, підводників, творцем унікального актуального для краю і пізнавального Музею археології Криму. Принесені у музей знахідки ретельно шифрувалися і зберігалися у фондах. Збиралися також такі матеріали, яким не знаходилося місця в інших музеях, приміром т. зв. «татарщина». Йому допомагали багато хто, навіть не фахівці. З ним у різний час працювали в полі відомі учені А.В. Добровольський, Л.М. Соловйов, О.Г. Шапошникова, Т.М. Висоцька, О.М. Черепанова, В.О. Латишева, А.Д. Столяр, О.О. Формозов, П.Д. Подгородецький, В.Г. Єна, О.А. Ключкін та ін. Довгі роки незмінним помічником був В.О. Колотухін.

Минулого року один з археологів, випускників Таврійського національного університету на моє зауваження, що він згаяв так багато часу й не займався бажаними темами з епохи бронзи Криму, відповів: але ж Щепинський зміг... Дай Бог Криму мати таких спеціалістів з енеоліту—бронзи — успішних, чемних та уважних, як Аскольд Олександрович.

О.Є. КИСЛИЙ

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ ДМИТРОВИЧА ПРЯХІНА

9 червня 2018 р. після важкої тривалої хвороби не стало знаного російського археолога, доктора історичних наук, професора Анатолія Дмитровича Пряхіна. Майбутній дослідник побачив світ 23 серпня 1939 р. в м. Єлець Липецької обл. Після школи вступає на історико-філологічний факультет Воронежського державного університету (ВДУ), в стінах якого й працював від 1962 р. до останніх днів свого життя. За чотири роки по тому він вже захищає кандидатську дисертацію «Історія Верхньої та Середньої Донщини у II — на початку I тис. до н. е.». 1976 р. А.Д. Пряхін очолює кафедру історії давнього світу та археології ВДУ, а роком пізніше успішно захищає докторську дисертацію «Історія давніх скотарів II тис. до н. е. лісостепових районів Донщини, Поволжя та Південного Уралу (абашевська культурно-історична спільнота)». 1978 р. йому присвоюють вчене звання професор, а ще за рік започатковує відому нині наукову серію «Археология восточноевропейской лесостепи», будучи її незмінним науковим редактором. За 33 роки керування кафедрою професор Пряхін створив у Воронежі наукову школу й потужний осередок вивчення археології Лісостепу Східної Європи. Становлення школи відбулося на ґрунті масштабних польових досліджень поселень, городищ, курганних та ґрунтових могильників. Загалом А.Д. Пряхін досліджував понад 60 об'єктів археології. Реперною пам'яткою в системі зрубної культурної спільноти стало Мосоловське поселення ливарників, досліджене уповні та якісно видане в двох томах (Пряхин 1993, 1995). Впродовж останніх років життя науковець плідно працював професором кафедри археології та історії давнього світу ВДУ, рівнобіжно очолюючи дослідницьку лабораторію Інституту археології та етнографії Сибірського відділення РАН (м. Новосибірськ) та ВДУ з історіографії археології Євразії. До останніх днів свого життя дослідник входив до редакційної колегії журналу «Археологія» Інституту археології НАН України. Детальніше віхи

наукової біографії А.Д. Пряхіна неодноразово висвітлювалися на сторінках нашого журналу (Археологія 1999, № 3; 2009, № 3; 2014, № 3), а сам він охоче друкувався на його сторінках.

Впродовж свого наукового життя А.Д. Пряхін виявляв особливу зацікавленість археологією України, маючи дружні особисті стосунки з її провідними дослідниками. Почалися вони ще 1958 р. з розкопок давнього Любича експедицією Б.О. Рибакіна, де разом з А. Пряхіним проходили практику В. Бідзіля, Г. Вознесенська, П. Толочко. В 1970-ті — 1980-ті рр. налагодились плідна співпраця з дослідниками доби бронзи С.С. Березанською, М.М. Бондарем, І.Ф. Ковальновою, С.Н. Братченком, М.М. Чередниченком, А.Л. Нечитайло. 1989 р. на раді по захистам в ІА АН УРСР захищав воронезьку культуру найталановитіший учень А.Д. Пряхіна В.І. Бесєдін (1954—2000). Активну участь у роботі ради брав і сам професор, виступаючи опонентом на захистах докторських дисертацій М.М. Бондаря, Е.А. Балагурі, С.М. Санжарова, Р.О. Литвиненка, а також М.О. Чмихова в КНУ ім. Тараса Шевченка.

В 90-ті роки контакти між археологами України та Росії набули характеру міжнародних. 1995 р. з ініціативи професора А.Д. Пряхіна укладений договір щодо співпраці між кафедрою археології Воронежського державного університету (Росія) та Інститутом археології НАН України. Зоною співпраці став Доно-Донецький регіон, де спочатку досліджувалася Капітанівська агломерація поселень доби пізньої бронзи у Новоайдарському р-ні Луганщини (1995—1999), а в 2001—2010 рр. зусилля українських та російських археологів зосередились на вивченні комплексу пам'яток Червоне Озеро на рудопрояві Картамиш у Попаснянському р-ні Луганської обл. Зрозуміло, що вивчення таких складних археологічних об'єктів було б неможливим без участі науковців Східної України. Базою для проведення польових робіт стала Центрально-Донецька експедиція при ІА НАНУ, очолювана Ю.М. Бровендером. У 2001 р. до археологічних досліджень долучається Донбаський гірничо-металургійний

інститут (нині — Донбаський державний технічний університет) в м. Алчевськ з потужною ресурсною базою. 2002 р. А.Д. Пряхін удостоєний наукового ступеня доктора Honoris Causa названої установи за внесок у вивчення гірничої археології Донбасу.

Результати співпраці вилились у виданні матеріалів п'яти капітанівських (1995—1999) та дев'яти картамиських (2001—2010) польових археологічних семінарів, відповідних практиках студентів, захистах бакалаврських, магістерських, кандидатських та докторських дисертацій. Були поставлені й певним чином вирішені проблеми гірничої археології, періодизації, хронології та культурогенези. У наведеному доробку вагомий внесок належить особисто А.Д. Пряхіну. Проблеми та окремі аспекти археології України розглянуті ним у п'яти монографіях та понад 40 наукових працях, виданих, головним чином, впродовж двадцяти років активної співпраці на об'єктах археології Східної України. Вичерпну бібліографію українського вектору його наукових інтересів склав сам Анатолій Дмитрович (див.: *Археологія*, 2014, № 3, с. 142—145). Особливо помітним виданням став його двотомник «Доно-донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения», Воронеж 2008, кн. 1; Воронеж

2010, кн. 2. Так ось, книга 2 з підзаголовком «Современный этап» присвячена саме договірному періоду українсько-російської співпраці на ниві археології доби бронзи. Взаємодія, на жаль, обірвалась у зв'язку з анексією Криму та окупацією окремих районів Луганської та Донецької обл. навесні та влітку 2014 р. Дехто хотів би забути, що вона мала місце взагалі. Але ж полицки виданих саме тоді колективних праць не дозволяють цього зробити.

Наукова, викладацька та громадська активність А.Д. Пряхіна мала наслідком низку почесних відзнак. Серед них: дійсний член Міжнародної слов'янської академії наук, освіти, мистецтв та культури (Москва 1992); почесне звання «Заслуженный діяч науки РФ» (1993); дійсний член Академії гуманітарних наук (Санкт-Петербург 1994); дійсний член Російської академії природничих наук (1995); почесний громадянин м. Єлец; кавалер фахової медалі «Археологія Волго-Уральського регіону» за № 1 (Самара 2014).

Анатолій Дмитрович Пряхін залишив по собі поважну й потужну наукову спадщину (понад 600 друкованих праць), науковий центр, учнів та спадкоємців на теренах археології. Пам'ять про нього лишиться в колі близьких і колег. У кожного — своя.

*В.В. ОТРОЩЕНКО,
доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України*